

કુસુમાવતી.

વાઘેલા વંશની છેલ્લી રજપુત
રાજધાનીનો ચિતાર.

‘સાળ વર્તમાન’ માટે ખાસ
લખનાર :

ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકર,
(કિન્ડરગાર્ટનીસ્ટ, મુંબઈ.)

છાપીને પ્રસિદ્ધ કરનાર
‘સાળ વર્તમાન’ પ્રેસના માલિકો

‘सांज वतमान’ प्रेस
मीन्ट रोड, ड्राट, मुम्बई

प्रा. १

४८३३२

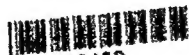
हेरगो

(कुसु)

सर्वे हक स्वाधीन.

३४१९२

वि० सं० १९६३-६० सं० १९०७

38192

પ્રસ્તાવના

ઇતિહાસીક વીર્તાઓની સિદ્ધતાનો મુખ્ય આધાર, પ્રાચીન-અર્વાચીન શોધ ઉપર રહેલો છે. ઇતિહાસનું સત્ય સ્વરૂપ, સ શોધ-કર્તાની શક્તિપર રહેલું છે. હિન્દનાં, ખાસ કરીને ગુજરાત ને રજપુતાના પ્રજોની રક્ષાધાનીની અસલ તવારીખ 'રાસ-માળા' નામના અથમા સારી રીતે જાણી શકે છે; તોપણ તે પુર્ણ છે, એમ કહી શકાશે નહિ. હિન્દનો જુદો જુદો ઇતિહાસ, વિવિધ પ્રકારની હકીકતથી મન-પર અસર કરી રહ્યો છે. કાષ્ઠક જુના લેખમા લખાયેલી હકીકત નવી નવી આવૃત્તિમાં બદલાયેલો ને છિન્ન ભિન્ન થયેલો જોઈ શકાય છે. ઇતિહાસમા પ્રસિધ્ધ થયેલી હકીકત, મૂળ હકીકતથી ઘણીવાર જુદીજ નજીક છે. અમુક રાજાનું વૃત્તાત તપાસીએ, તો ભાટ-ચારણો એક રીતે કહે છે અને અન્ય-લેખ કાંઈક જુદુંજ અજવાળું પાડે છે. ટાડ રાજસ્થાન, કે હટરકૃત હિન્દનો ઇતિહાસ, વા મેવાડની મુખતેસર હકીકત, કે મેવાડની જાણેજલાલી, કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ, ને સર-કારી શોધનાં તત્વર્થા બનેલા ખીજા અથો વિચિત્ર રીતે સબંધ ધરાવતા દૃષ્ટે પડે છે, સર્વ કારણો ગમે તે સ્થિતિમા ડોલતા દેખાય, પણ સત્તાધીશોની સત્યતા માન્યભૂત ગણાય છે, ને તે રીતે છેવટની શોધ, તે માંહે કરવામા આવેલો સુધારો, ને દેશકાળની સ્થિતિપર નિયમીત થયેલું ઇતિહાસિક ધારણ માન્ય-ભૂત થવું જોઈએ. ભવિષ્યની પ્રજાને પ્રાચીન ભારતના ક્ષત્રીય

શુરાતનનુ વાંચન કદાચ નિર્બળ મગજને આડે માર્ગે દોરવી જાય, એવા ભયથી ઇતિહાસિક સંશોધન બહુજ નમ્ર વાણીમા પ્રસિદ્ધ થતુ જાય છે. અને એજ રીતે જે હિન્દના પાઠિભાષિક લેખકો તે પગલે ચાલતા રહે, તો નિર્વિવાદ વાત છે, કે એક કાળની પ્રજા, આ ભારત ગજવશીએને નબળાં ગણી શકે !

ઇતિહાસની મૂળ શોધ તો શીલાલેખો, તામ્ર પૂત્રો, ભાટ-આરણોની દંત.થાઓ, બારોટોના ચોપડા, રાગચોડી-વશાવલી પરથી થયલી છે, પણ—

દીન વિત્યા દર માસ, વર્ષે ઝીંતગીયા;

સૂરત ભૂલી સાહેબા, નામે વીસરીયાં

આ રીતે નામનો પણ નાશ થઇ જાય !

ઇતિહાસિક વૃતાતના આશય પર આ મહાર ખીજુ પુસ્તક છે પ્રથમમા 'બહાદુર કલો' નામની વાર્તા એક દાયકા પેહલા પ્રસિદ્ધ કરી છે આ વૃતાત ઇતિહાસના પૃષ્ઠપર જણાતો નથી, પણ ખીજા જુદા જુદા ગ્રંથોમા પ્રસિદ્ધ થયો છે, અને 'બહાદુર કલો'ની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે જે કે તેમા ઇસ્લામી સલતનતના દોરનો અધદિત ચિતાર, સત્યતાને દૂર રાખીએ, તો નબળા મનને માઠી અસર કરે, એવાજ ભયથી ઇતિહાસિક ગ્રંથ-માળામા દાખલ થયો નથી, એમ કહી શકાય, પણ અસલ વાત ખોટી નથી, ને એજ પ્રમાણે આ વાર્તા પણ સંગ્રહેલા ભાવથી ભરેલી છે

કુસુમાવલીનો કંઈક વૃતાંત રાસમાળાની અંદર આવેલી વાઘેલા વંશની છેલ્લી ગામતમાથી લટને એક તેવાજ ખીજા કથન સાથે મેળવી દીધી છે. કરુણ વાઘેલાની રાજકુમારીનો અત આઘ્યા પછી ગુજરાત પ્રાતનાં રાજ્યોમાં જે ખળમળાટ થયો હતો, તે પખતનો આ ખનાવ છે, ને તે વિષે કેટલીક આશ્ચર્યજનક હકિકત મળવાથી નવી કલ્પના જોડે આ વાર્તા ચીતરી છે વાર્તા પ્રસંગ રસીલો છે, અને તેની રસજતાનો ‘સાંજ વર્તમાન’ પત્રના વાંચનારાઓએ ઘણા રોહથી સ્વિકાર કર્યો છે, એજ લેખની સાપ્રલ્યતા માની છે. ‘સાંજ વર્તમાન’ ના ગુણજ માલેકોએ આ વાર્તાને જે ઉત્તેજન આપ્યું છે, તેનો આભાર માનવાનું અત્રે અયોગ્ય ગણાશે નહીં.

ક્રિન્ડરગાર્ટન સ્ટૉલ,
ગૌરગામ એક રોડ.
મુંબઈ, કાર્નિક માસ
૧૯૬૩.

}

કર્તા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રભુ-પ્રેમનુ પ્રતિષ્ઠા	પૃષ્ઠ-૧
૨-ગુજરાત પ્રાતની હેલ્લી રજપુત રાજધાની...	૧૦
૩-નંદરાજ વાઘેલો.	૧૪
૪-અતિથીનો આશિર્વાદ	૧૬
૫-નંદરાજ નવી આપત્તિ.	૨૬
૬-મલ્લરાજનો ગુપ્ત પ્રપચ	૩૨
૭-ચાવડી રાણીની ચતુરાઇમાં લપટાયેલો નદવાઘેલો...	૪૨
૮-શિકારી રાજાઓને શાહનુ અલય વચન...	૪૮
૯-કુસુમની શોધમાં શાહજાદો.	૬૦
૧૦-પિતા-પુત્રીની ભેટ.	૬૬
૧૧-કુસુમ વાઘેલીની સૌદર્યતા	૭૨
૧૨-ચાંદખીનો જલસો.	૮૩
૧૩-પ્રેમ-સરોવરપર ફરતા બે રાજહંસો	૯૦
૧૪-રાજતંત્રનો અભેદ રાજભેદ	૯૮
૧૫-માધવરાજ ને શાહજાદોનો વિત્તડાવાદ	૧૦૮
૧૬ કુસુમના પ્રેમમાં ગુથાયેલો માધવ	૧૧૭
૧૭-પ્રેમસાગરના કિનારાપર.	૧૨૯
૧૮-મધ્યરાત્રે મુઝાયેલી મુઝા	૧૩૭
૧૯-વાદળામાં છુપાયેલી વિજળી.	૧૪૪

૨૦-ભૂલો પડેલો નદ વાઘેલો ...	...	...	૧૬૧
૨૧-શબ્દવેધી આણુથી વિધાયલો વાઘેલો...	...	...	૧૮૩
૨૨-પ્રેમ-પુષ્પપર ભમતો ભમરો ...	...	...	૧૯૨
૨૩-મલ્લરાજનો દુષ્ટ સકેત ...	૬...	...	૨૦૧
૨૪-ભૂલમા ભૂલ-કાંટામા ફૂલ ..	...	...	૨૦૭
૨૫-ભૂલનો ભોગ	...	...	૨૧૪
૨૬-પ્રેમ-પિજરમા પુરાયલા જે પખીડા ..	...	...	૨૨૫
૨૭-સ સાર સાગરમા ઉઠેલી અગ્નિ...	...	...	૨૩૩
૨૮-કપટજાળમા સપડાયલી સારિકા ..	...	...	૨૪૦
૨૯-તડકામા એક છાયડી...	...	...	૨૪૪
૩૦-શુક-સારિકાની વિયોગ-વેદના ...	...	...	૨૫૨
૩૧-શિકારીના હાથમાથી છટકેલો શિકાર ...	...	...	૨૫૬
૩૨-નદરાયનો સ્વપ્ન-સભ્રમ ...	...	...	૨૬૮
૩૩-નર્મદા કિનારે ભૂલો પડેલો નદરાય ...	...	...	૨૭૪
૩૪-નદરાયનો અશ્રુપાત ...	...	...	૨૭૯
૩૫-માયાવી માનવીઓ માયા વડેજ ભવસાગર તરી શકે છે !	...	...	૨૮૨
૩૬-વાસનાભૂત-વૈકુંઠની વનિતા ...	...	...	૨૮૬
૩૭-પ્રેમની પુર્ણાહુતી ...	...	...	૨૯૦

કુંસુમાવતી.

પ્રકરણ પહેલું.

પ્રેમનું પ્રતિબિંબ.

(નાયક-બાળિકાનો પ્રેમ-સંયોગ.)

પ્રાપ્તતાઆ.

નથી જગમાં દુઃખ કોઇ માનવાને,
જગ દુઃખ છે બસ પ્રીતિના જનોને,
નથી દુનિયાં કોઇ પ્રીત હીનિ,
જડ-પશુ પ્રાણિ ત્રહે પ્રભા પ્રીતિની.

મનોહર ગુજરાત પ્રાંતની રસાળ ભૂમિકા પરવશપણાને લીધે રસહીણુ ને પ્રકાશહીણુ જણાતી હતી. ગુજરાત પ્રાંતની સરહદ પર નાગમદલ ફેણુ માંડીને ડોલતા હતા. સાબરમતી ને નર્મદાના પાણીનો પ્રવાહ, જે મહા ધોધથી દુક્કમનોની છાતી ધડકાવતો હતો, તે કેવળ મંદ પડી ગયો હતો. સંહ્યાદ્રી અને સાતપૂડાનાં જે શિખરો, શત્રુઓનાં અંગ કપાત્તાં હતાં, તે ડોલતાં થઇ ગયા હતાં. ગુર્જર

રાજા જયચંદ્ર ને ભૂવડનો જે સંગ્રામ ભૂમિકાને લય મુકત કરતો હતો, તે વનરાજ જેવા રાજાને જયરાણી બનાવી દેવા પોકાર કરતો હતો, તે સંગ્રામનો અંત, ગુજરાતના છેલ્લા રાજા 'કર્ણની પાયમાલી' ટ્રિગ્ગર્શન દેખાડી રહેલો હતો; અને આ કાળે એ છેલ્લા રાજા કર્ણની સ્વારીનો રણઝણાટ જે ગુર્જર ભૂમિનાં લાવળ્યને ખિલતો દેખાવો જોઈએ, તે મદ પડી ગયો હતો. ગુજરાતની કળદૃપ ધૂરતીપર ઝૂહેતી વેતરાણીઓમાંથી માધુર્યતા જાણે ટળી ગઈ હતી-તરવજે, પાન વગરનાં એલા ખાતાં હતાં. સુગંધીદાર મોગરો ને લેહઝતદાર ગુલાબ જેવાં પ્રપ્રુલ્લિત પુષ્પો કરમાતાં હતાં. મંદાર ને અરિમ્તક જેવાં સ્વર્ગીય પુષ્પો પોપવાને ભોગી ભ્રમરાઓ પણ જાણે બહીકણુ થઈ ગયા હતા. નિર્દોષ પશુ-પક્ષિઓ કલ્લોલ કરી નિર્ભયપણે ગુર્જર વાડીઓમાં આનંદ કરતાં હતાં, તેઓમાં કંઈક સુન્ય, કંઈક કોલાહલ કરતા હતાં, અને કંઈ કલ્પાત કે આકંદ કરતાં જણાતાં હતાં વનચરો એક નગડેથી બીજે વગડે નાસતાં હતાં તેમનાપર પણ તીરોના બાણોનો વર્ષા વરસતો હતો. ભુલ્મના મહા અગ્નિનો વર્ષા તો વરસતો ન હતો, પણ ભુલ્મનો કેઈ તો ગુજરતો હતો ક્ષત્રી રાજાઓ મૃગયા રમણુ કરતા, એ વનચરોને બાહુલ્ય નહોતું, પણ મુસલમાની શાહ-સૂબાઓ અનિયમીતપણે શિકાર કરીને તેમનો પ્રાણુ રીખાવી રીખાવી લેતા હતા, એ બહુધા કડીણુ લાગતું હતું. જો કે તે શિકાર હાલના અંગ્રેજ માલજરોનાં પેઢે આંખે પાટા બાંધી, જનવર બદલે મનુષ્ય શિકાર તો કરતા ન હતા, પણ તેનો કંઈક અંશ હતો. હવે ગુર્જર ભૂમિમાં વસતાં જન પ્રાણી કે તરવરોને લાગતું હતું, કે ક્ષત્રી રાજા નિર્જા પડ્યું, અને મુસલમાની સ્વતંત્ર સત્તા થઈ ગઈ

• નર્મદા નદીના તટ ઉપર સુરપાતેશ્વરના શિવાલયમાં આજે નદ-
નગરીની પ્રજા દર્શન કરવા આવી હતી પર્વણીનો દિવસ હતો.
આધુઓ ભજનમાં મગ્ન હતા. નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરવાથી મહા
પાતકો નાશ થાય છે, એવી પૌરાણીક ધર્મ-સંસ્થા હોવાથી યાત્રાળુ
જનો સ્નાનપાન કરવા બહુ આવતા હતા, અને આજુબાજુના પન-
ઉપવનોમાં મહાત્માઓ અને તાપસી લોકો રહેઠાણ કરી રહ્યા હતા.
નર્મદાનો જ્યેષ્ઠ પ્રવાહ હતો. શાલીગ્રામ મેળવવાને આધુજનો સદા
નર્મદાનું સેવન કરતા હતા. એકાન્ત ભાગમાં જઈને ધ્યાન ધરતા હતા
નર્મદાનું પુન્ય-જળ એક વેળા વૈકુઠ પ્રાપ્ત કરાવતું હતું. પણ
ગુજરાત જ્યારે દ્રૌપદીની દશા પામી અર્થાત્ ગુજરાતની અચળ
રાજધાની વિખરાઈ ગઈ, અને જુદા જુદા ધણીઓના હાથમાં આવી,
તે વખતથી તેની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ અને હિસારી લોકોથી આ
પવિત્ર તપોવન પાતકી થઈ પડ્યું.

આ સમયે એ તપોવનમાં ગિરીનંદ નામના મહાત્મા ઠેટલાંક
વર્ષ સુધી તપ કરતા નિવાસ કરી રહેલા હતા તેઓ હિંસાના
ત્રાસથી પોતાના શિષ્ય ગગેવ સાથે કાશીપુરી તરફ નીકળી ગયા હતા,
નર્મદા તટ તજી થયા હતા, શિકારીઓથી કટાળી ગયા હતા.

ગુરૂ ગિરીનંદ એક મહાત્મા હતા. નદનગરીના પરોપકારી નદરાજ
તેના શિષ્ય હતા. રાજા તેઓને 'પ્રભુતુલ્ય પુજતા હતા, પણ જ્યારે
તપોવનમાં બહુ હિંસા થવા લાગી, રાજાની મહારાણી બાણગર્ગા
વિદેહકેવલ્ય થયા પછી રાજાનું ચિત્ત બ્યગ્ર થઈ ગયું, અને રાજા
અનાચાર થવા લાગ્યો, એટલે ગુરૂએ એ સ્થાન છોડી દીધું. રાજાને

ખજર પડી કે ગુરૂજી તપોવન તજી ગયા છે, ત્યારે તેને જાહુ ખેદ થયો, અને ગુરૂની ઘણી શોધ કરાવી, પણ કશો પતો મળ્યો નહિ.

એક વેળા પર્વણીને દિવસે રાજકુંવરી કુસુમાવતી પોતાની સાહેલીયો સાથે સુરપાનેશ્વરનાં દર્શન કરવાને આવી, અને સરિતા-પુજન કરતાં તેના કઠમાથી મોતીનો ઐકાવળ હાર જળમાં પડ્યો. આ સમયે એક શિકારી કુમાર ત્યાં આવી ચડ્યો. શિકાર કરતા તે ભૂલો પડીને અહીં ચડી આવ્યો હતો, તે આ રાજાખાણાને જોઈને મોહવશ થઈ પડ્યો. આજા પોતાના હાર ગુમાવ્યાથી ગમરાયલી હતી. રાજકુંવરે ગુપ્ત રીતે તેમની કથા સાંભળીને તરત જળમાં પડ્યો, ને હાર લાવી આપ્યો, અને તે કુંવરીને સ્વાધીન કર્યો. કુમાર અને કુંવરીનો ત્યાં હારદ્વારા મેળાપ થયો. કુંવરી શરમાળ હોવાથી કંઈ બોલી શકી નહિ, પણ સખી કુમુદને શાનમાં સમજાવી, એટલે તેણે કુમારને પુછ્યું—

“રાજ ? અમારી સખીપર ઉપકાર કરવાને આપ ક્યાંથી પધાર્યા ?”

“હું શિકારમાં ભૂલો પડ્યો છું, એક મધુરી મેના મને અહીં ધસડી લાવી.”

“આપનું કુળવત નામ—હામ ખતાવશે ?”

“મહાર નામ માળવરાજ, મહાર વતન મેવાડ, હાંસ ગુજરાતની સરહદપરના રૂપનગરના કિલ્લામાં, અને આ સમયે જીવ, ગુજરાતના સુખા સાહેબના તંબુમાં, ને જેહ તમારી હજુરમાં.”

• કુંવરી આ નિર્ણય સંભળીને બહુ આનંદ પામી, બન્નેનો દૃષ્ટિ રાગ થયો. કુમાર આ રાજ્યાળાને જોઈને મોહના આશુથી વિધાઈ બયો તે બોલ્યો—

“બાળાઓ, મને માર્ગ બતાવશો?”

“તમને ચંચળ ભોમિયાની જરૂર હશે.”

• “હા. પણ તે એવો ન હોવો જોઈએ, કે જે લવ-વનમાં ગાયુ ખર્ચાયે.”

“ભગવતપર ભરંસો રાખરો, તો નકી માર્ગ મળશે પણ અમારી સખીને રણમાં રાખીને જશે? શું તમે નગરમાં નહિ પધારો? અમારી સખીને રણમુકત નહિ કરો!”

• “બાળા? હું ગુજરાતના મુખ સાહેબનો મહેમાન છું. ગુજરાતની રસીલી લીલા જોવાને શાહજાદા અહમદશાહ સાથે અહીં આવ્યો છું. બન્ને મિત્રો શિકારમાં નીકળતાં છુટા પડી ગયા છીયે. તે મ્હારી શોધ કરતો હશે, માટે મને જલદી જવું જોઈએ એમ હશે, તો પ્રસંગ ધણો. મન હશે, તો યેળાપ ધણો એક સ્વપને ગત પુરી થતી નથી એક દોળીયે ભૂખ ટળી જતી નથી”

હજી આમ વિતોદ કરે છે, એટલામાં ‘વાધ’ની બૂમ પડવાથી સખીમંડળ વિખરાઈને ન્હાશી ગયું. માળવરાજ કૃત્રિમ અવાજ સંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયો; તેવામાં એક શખસ દોડતો આવ્યો, અને પોતાના સપોટામાંથી કુંવરી ન્હાશી ગઈ જણીને મનસ્વી અદ્રસોસ કરવા લાગ્યો. તેની નજર માળવ કુંવરપર પડી; અને પોતાની ગુપ્ત વાત તેણે સંભળી હશે, એવા શક્યતા તે જોડે દમભર વાત કરવા લાગ્યો—

“તમે કોણ છો, ને આ જોખમભરેલી જગ્યામાં એટલા કેમ ઉભેલા છો ?”

“હું એક મેવાડી શિકારી છું. એક નિર્દોષ હરણીપર ધાતકી વાધ તરાપ મારે છે, તેને બચાવવાને અહીં ઉભેલો છું.”

“પારકી સરહદમાં ઉભા રહેવાનો તમને કંઈ અપ્પત્યાર નથી.”

“પોતાના અન્નદાતાની દીકરીપર ઘુરી નજર કરનારને તો આ સરહદમાં ધડીભર ઉભા રહેવાનો અધિકાર નથી.” —

“તમે મને ઝાળખી શક્યા છો ?”

“પુરેપુરી રીતે. તમે એક ધાતકી વાધ છો. જોણે તમને પાળ્યા છે, તેનું જ તમે નખોદ કહાડનાર વિકાળ વડ છે.”

“તો તેનાથી દૂર રહેવું વધારે સારું છે.”

“વાદીઓ સાપના ઝેરથી ડરતા નથી, પણ તેના દાંત તોડી પાડીને શરણે કરે છે.”

“ઠીક છે. જોઈ લઈશ.” એટલું કહીને તે ચાલ્યો ગયો; અને કુમાર પણ રસ્તે પડ્યો. માર્ગમાં ચાલતાં પેલી કુંવરીના સ્વરૂપ તથા રનેહ પર પ્રીતિ થઈ ગયો.

એ સુદરી નદરાય વાઘેલાની કુંવરી હતી. તેનો ચહેરો રૂપિજ-નોતે અજબી દે તેવો હતો. તેનું વિશાળ કપાળ અર્ધચંદ્રની આકૃતિનું અનુકરણ કરતું હતું. વિકાસતા કમળના જેવી મુખમુદ્રાપર કામના મદાધ ભમરો ફરતા હતા. કલાનિધીમણિતુ લાંછન, તેના ગાલ-તિલ્લની સૌંદર્યદ્રાને વધારતું હતું. બ્રહ્મદીનો વાક, અર્જુનના ગાંડીવ-ધનુષ્ય પેઠેમ કામી દુર્યોધન જેવા દુશ્મનને હણવા તૈયાર જણાતો હતો.

મૃગનૃપની બાળાના બ્રમર નીચેનાં બે ખાડામાં કાચલડી માળો કરીને રહેલી હોય, એમ જણાતું હતું. કિરીટની ચંચુ સમાન નાસિકાનો ધક્કા, આખા મુખાર્ધિંદ્રને દેદીપ્યમાન કરતો હતો. પ્રવાળ જેવા હોઠ કેસુડી વનને લગ્નવતા હતા કોઈવાર તે મંદવાયુમાં જેમ કમલપત્ર હાલે, તેમ હાલતા હતા, ને કોઈવાર કોઈ તપસ્વીના યોગધ્યાન સમયે જેમ તેના અવયવ શાન્ત થઈ પડેલા હોય, તેવા તે સ્તબ્ધ જણાતા હતા. અન્નપત્રની ચક્કી સમાન દાડમની કળિયો જેવા દાતનું અનુમાન થતું હતું. મનોહર કંઠથી મેનાં શરમાતી હતી. ગ્રીવાથી 'હસણી' લગતી હતી કદળી સમ્માન જંઘા અને કુજરનાં ગડસ્થળ જેવા નિતબ્ધ જોઈને મુનિવર ચંજાયમાન થતા હતા. કોમળ પાયમાં નમણાં નુપુર હતાં. મુક્તાહાર તો ભાગ્યશાળી હતો, કેમકે હૃદયપટ્ટપર મસ્ત બનીને ઝુલતો હતો. યુજરાતની સુદર રસાળી અને ફળદ્રૂપ ભૂમિકાના હૃદયપટ્ટપર જેમ સંહ્યાદ્રી અને સાતપૂડાના શિખરોની ટોચ નીકળી આવે, તેમ તેનાં ઉર ઉપસણુનો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો, અને તેપર જેમ વાદળીયો છાયડી કરે, તેમ ધવલ વસ્ત્ર આચ્છાદન થયું હતું અનેક ભમરાઓ આ કોમળાંગીને નીરખી, મુક્તાહારને ભાગ્યવત ગણતા હતા. શરીરના ક્રમવાર અવયવોની સુદરતા જોતાં આ મુગ્ધામાં સર્વ યૌવન ચિન્હ પ્રપ્રુક્ષિત થયેલાં જણાતાં હતાં. કોમળાંગી બાળાનું ગૌરવ જોઈ, ચંદ્રમાને લાલ થતો હતો. તેના અગ્નનબાહુ પરથી તેને પ્રાચિન ભારતની ક્ષત્રિયાણીનાં પરાક્રમોનો ચિતાર દૃષ્ટે પડતો હતો.

કુમારિકા ભરચક યુવાનીમા લચી રહેલી હતી. મદનરાગમાં મસ્ત છતાં તે અખડ પુન્યશાળી હતી. તેની કન્થિ જોઈ બ્રહ્મા કદી

ભૂલ્યો હોય ! કેમકે મોહિનીનો ખીન્ને અવતાર, અથવા રત્નનો પત્નરોદ્ધવ થયેલો કહીયે તો તે સત્ય હરે, એવી આ બાળા હતી. તેની તુલના કરતાં ચંદ્રમા, આ વાઘેલી કન્યાને દુષ્યન્ત જેમ શકુન્તલાને સંબોધે, તેમ સ્મરતો હતો.

“જે ફૂલ હજી સુધી સુંધાયલું નથી; અને ઉતરાવેલા નખવડે થણુ જે કળો ચુંટાયલી નથી, જે રત્ન વિંધાયલુંજ નથી; જેનો રક્ત આખવાને કાંઈ સમર્થ થયું નથી; જેનું પુન્ય અખડ છે, જે ફળ વૃક્ષપરથી ઉતરેલું અનામત છે, એવા પદાર્થનો કોણ ભાગ્યશાળી મોકતા પ્રભુએ ઉપસ્થિત કર્યો હશે ?”

‘મોહિની ? તું મહાન નરોને અનિત કરે છે !’ ચંદ્ર બિચારો આમ આકૃદ કરતો હતો. વાઘેલી કન્યાનું સૌંદર્ય જોઈ મહાન વીરનરો મોહ પામતા હતા, ઉધર્મા પણ અદૃશ્ય સુદર-અભિનયથી આ બાળા શોભતી હતી, એટલે વિશ્વામિત્ર જેવો કાંઈ તપસ્વી પણ અનિત થશે. રંભાનાં જેવું રૂપ હતું એટલે શૃંગી કે મત્સ્યેન્દ્રનાથ જેવા મોહ પામશે. ઉર્વશી જેવો પ્રેમ હતો, એટલે પુરૂરવા જેવા રાજા લોભાશે. શકુન્તલા જેવી અવસ્થા હતી, એટલે દુષ્યન્ત જેવો રાજા પ્રેમપાશમાં પડી જશે બીમકે તનયા દમયંતી પેઠે અતિથીની પ્રસાદી પામેલી આ વાઘેલી કન્યાને નેપથરાય જેવો પતિ પણ મળશે. ખરે, પ્રેમ પ્રસ્થાનું તો પડી ગયું હતું.

આશ્ચર્ય કંઈ નથી વીજળીકે તંત્રની અમલકૃતિ એવીજ હોય છે. કુદરતના અંશવાળો પદાર્થ લોહચુબક સમાન, સંસ્કાર તંત્રે કરીને પર પદાર્થને આકર્ષિ શકે છે. માનવ પ્રકૃતિ પોલાદ જેવી છે. પ્રેમપ્રકૃતિ લોહચુબક સમાન છે.

• આળાના હૃદયમાં મેવાડકુમાર વસ્યો. ઝેટકુંજ નહોતું, પરંતુ
 મેવાડકુમારનાં મનમાં પણ આ કુમારિકા વાસો. કંડી રહી હતી. લુહમી
 નજરે, શુન્દરાતનાં સ્વચ્છળાં રત્નો હુડી લીધાં હતાં, પણ દેવયોગે અ
 અકિમતી રાજરત્ન અખૂડ હતું. અખૂડ હતું, પણ અખૂડ ચું નહોતું.
 પ્રદેશીઓના કક્ષમાં તે પ્રસંગોવસાત આવતું હતું. આ રત્ન તાકીદે
 કોઈ અળવાનું ઝવેરીના ઝવેરાનખાનામાં જવાની તક મેળવતું હતું.
 રત્નમાં નીતીખાણી હતું. કંઈક અગિયતા હતી, તો પણ શુન્દર
 દેશની પડતી દશા, અને વાઘેલ વંશની નખળી હાલતને લીધે તેનાં
 મનમાં દૃઢતા રહેતી નહોતી. પળપળે વિચાર અદક્ષતા હતા આવણનાં
 વાદળા પેટે આકાશનો રંગ અદક્ષાતો હતો. ક્ષત્રીરાજ્યની દશાનાં
 વાદળોં પણ પળપળે વિખરાતાં શુન્દરાત દેશમાં હાલ નજરે પડતાં
 હતાં સાયંકાળનો જે કે માત્ર રંગ જણાતો હતો, પણ તે સુસજ્જમાની
 શાદ સુખાઓની ઝળકતી ને ચળકતી તરવારનો હતો. ક્ષત્રીઓ મારે
 તો અમાવાસ્યાની રાત હતી, અને તાગઓ તો કેવળ સુખાના નેજના
 જ ચળકતા હતા. સુખાની સત્તા હતી ખરી, પણ આ આળા તેથી
 બેપરવા હતી, નિર્ભય હતી. તેને તો ક્ષત્રીવીર વરવાનું જાણે વરદાન
 મળ્યું હોય, તેમ અભિમાન ધરતી હતી. ને ખુબ જાણતી હતી કે
 તેનું સુખ સુખાની માયાભરી મહેરબાનીમાં રમણ કરતું હતું ? ગમે તેમ
 હતું, તોપણ સૂર્યનો તાપ આગ પાણીને જે ચીને વરાળ લઈ મધુર જળ
 ધરતીપર રેડતો હતો, તેમ આળાનો પ્રેમ સૂર્ય, પ્રેમીના પ્રેમ અંશને
 સ્વચ્છળનાવતો હતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

ગુજરાત પ્રાંતની છેલ્લી રજપુત રાજવાની.

“તુજને પાલણુહાર, હૈયામા -હારી હટે;

ક્યારે થઇશ ખવાર, તારે ચદ્ર થલો દિસે.

આજ સુધી પરહસ્ત, ગઇ નથી ગુજરાત તું;

સુખનો સૂરજ અસ્ત, આજ થયો તારો દિસે !”

“વનરાજ આવડો.”

ઘેલુડી ગુજરાત! ગાંડી ગુજરાત! મરોહર નવપદ્મવતરવરોયી
સુશોભિત ભૂમિકા! આખર તુ પરદેશીને પાને પરવશ પડી! તારો પાલ
ણુહાર ઘેલો થઇ ગયો! કરણુ જેવો કરણુ ગાંડો થઇ ગયો માતખર
ખેડતોથી રળિયામણી-મરત થયલી, ધનાઢય વેપારીઓથી મગફળી
બનેલી, તરેહવાર પદાર્થોની ઉત્પન્ન કરવાવાળી તરીકે પ્રશંસા પામેલી,
રાજાઓને માનમાં લયકાવી સુકાવનારી, ઓ ગુજરાત? તુ રડતી થઇ
ગઇ, નિરાધાર થઇ ગઇ, પાયમાલ થઇ ગઇ. વાઘેલા વશના છેલ્લા
રાજા કરણુ તને રાજાની; માધવની પદ્મિનીએ તને પાયમાલ કરી! દુષ્ટ
-ખૂની અણાઉદીને તારી લજ્જા ભોખી! ગરીબ પણ દિમ્મતવત-દિમ્મત
વંત પણ ગાંડો, ગાંડો પણ માયાળુ અને માયાળુ પણ ડાગળીછડ, મૂરખ
રાજા કરણુ બાયલો બન્યો. આમતી રાણી ડોળાદેવી મલેચ્છના પગ
માં પડી ગઇ, અને કુમારી દેવળદેવી નીતિના મંત્રિમાંથી નીકળીને
અનીતિના ગૃહમં પ્રવેશી અણુદ્વિલવાડ પાટણની જાહોજલાલી એક
કાળે સૂર્યના તેજ સામે ચળકાટ કરતી હતી, આયેવીરના આશરા

તળે મદદાધ થઇ હતી, તે મલેચના પ્રભાવથી અપવિત્ર થઇ ગઇ, નિસ્તેજ થઇ ગઇ, રસાળ છતાં અરસિક થઇ ગઇ!.... કર્ણુ વાલેલાની છેલ્લી સ્થિતીનો ચિતાર આપનાં ગસમાળાનો કર્તા લખે છે કે—

“અણુહિલવાડના સવંથી છેલ્લા, અને અત્યંત દુર્ભાગી રાગ વિધે
 ઇતિહાસમાં વધારે નોંધ થઇ નથી. તેને તેના દેશથી અને ગાદીથી
 હાંકી કંઠાડેલો રજપૂતને તેના ઘર કરતાં અને તેની સત્તા કરતાં પણ
 વિશેષ વહાલો એની તેની પ્રતિષ્ઠા ભૂરી લેવામાં આવી, તેની સ્ત્રીએ
 હેત ઉતારી તેનો ત્યાગ કરેલો, અને તેના દુર્ભાગ્યમા છેલ્લામાં છેલ્લો
 અને દુ સહ ડશ પડવાનું જેના ભાગ્યમા લખેલું એવી તેની કુવરિએ
 પણ છેવટે તેના ઉપરથી હેત આછું કરીને તેને જતો મુકેલો, એવા
 તે કર્ણુ રાગ કદાપિ કોઇ નામકામ બાણે નહિ, એવી સ્થિતીમાં રજ
 ખતો મરી ગયો હશે. આવું છતાં પણ રાગ કર્ણુનો ખેદ શાન્તિ
 પૂર્યો નહિ હોય! અણુહિલવાડ, અને તેની ખેદાન મેદાન થયેલી ભૂમિ
 કામાંથી લૂટ ચલાવનારા માહેથી એક ઝેરી નાગ કાફૂર (ગુલામ) રહી
 ગયો. તેણે પોતાનું ઝેર પ્રસરાવ્યું, અને મહાકાળે અલ્લાહદીનનો પણ
 નાશ કરવાની તૈયારીમા પડ્યો, અણુહિલવાડની વધુ પાપમાલી કરવા
 બેઠો, ગુજરાતને સુથવા બેઠો—મલેક કાપુર જે એક હમ્મર દિનારનો
 ખંભાતનો ગુલામ હતો, અને જેને તે રાજનીતિથી ઉલટા અને જીલ્લા-
 મલેરેલા કામમાં આધેળો યજ્ઞને અધિકારી આશરો આપતો હતો,
 તેથી ઉમરાવોને અર્ચિ ઉત્પન્ન કરાવી હતી, અને લોકોમા અલાહ
 દીને સર્વત્ર અસંતોષ ઉપજાવ્યો હતો, તેના સ્વાધીનમાં તેણે પોતાના
 સંઘના રાજકારમાની લગામ સોંપી દીધી હતી. મલેક કાપુર ત્રણ

દિવસથી રાજ લાઈ લેવાનું તકાસતો હતો, તે હવે પાદશાહના વંશનો છેડો લાવવામાં ગુથાયો. દેવળદેવીનો ધણી ખીજરખાન, અને તેના આપના રાજ્યનો નાશ કરનાર અલપખાન એ જત્રે સુલતાનનો જીવ લેવાને સલ્લાહ કરે છે, એવું તેમના પર તહોમત આણીને તે ખત્રેનો ધાટ તેણે પહેલો ધડયો, અને શેકસપિયરના આંથેલો નાટકના પ્રપ અપાત્ર ધયાગોની પ્રકૃતિને હાંવે, તેવા કામનો બહાદુર મલેક, પ્રથમ તો ખત્રે હંવડાનું બળિદાન લેવાને ભાગ્યવંત થયો. આ વેળાએ સર્વના મનમાં રાજ્યના સામું બંડ મચાવવાનો અગ્નિ, જે ધણા દિવસથી ધુધવાયા કરતો હતો, તે બહાર સળગી ઉઠયો. અને ગૂજ રાતની ભૂમિએ વનરાજના કુમાનુયાયીઓની આ રીત માન્ય કરેલી તેઓએ વેર લેવા તેમના નાશ કરનારની ચિત્તા સળગાવવાને બાણે પહેલ કરતી હોય, તેમ પહેલી ચિંગારી ગુજરાતમાં સળગી, અને આખા ગુજરાતમાં બંડ ઉઠ્યું. અલાઉદ્દીને કમાલખાં સુલતાનને મોકલ્યો, પણ મરનાર અલપખાનનાં માણસોએ ખૂનરેણ કરીને હાલ્યા. આ પ્રસંગનો લાભ લાઈને મેવાડીયો પણ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. આ બનાવોથી અલાઉદ્દીન ગભરાઈ ગયો, આજ્ઞારી પડી ગયો, અને છેવટ એજ રોગથી ૧૩૧૬ ના ડીસેમ્બર મહિનાની ઓગણીસમી તારીખની સાંજે મરણ પામ્યો, અને મરતાં મરતાં પણ પેલા નીચ કાપુરનાં કાવત્રાનો વહેમ, સાથેજ લેતો ગયો.”

“મલેક કાપુર, પોતાની કરણી ભોગવીને મુવો; અને ૧૩૧૮ માં અલાઉદ્દીનનો શાહબદો મુબારક ખીલજ દિલ્લીપતી થયો, પણ ગુજરાત તો સળગેલું હતું, અટલે તરત ખટપટમાં ખડયો. અને બળવો અંધ.

કર્ચો, અને ગુજરાતનું રાજ પોતાના સસરા ઝરખાનને સોંપ્યું.
 • અણહિલવાડમાં આ વેળા ફરી બંડ ઉઠ્યું, પણ સમી ગયું, તોપણ
 બેઠક રાજ્યે તે સરકારને મારી નાંખ્યો; અને રજપૂત પરમાર
 વટલીને મુસલમાન ધર્મ અંગિકાર કરી હિસામુદ્દીન તરીકે નામ ધારણ
 કરી રહ્યો હતો, તેને મુઝા ઠરાવ્યો. એ રીતે ૧૩૯૦ સુધી ગયામુ-
 દ્દીન તખલ્લુસે ગુજરાતની મુઝાગીરી કરી. તેણે સ્વતંત્રતા મેળવી
 • હીંદુ ધર્મને પુછી આપી, ત્યારે મોહમેદનોએ અરજ કરી. તે ઉપરથી
 હીંદુ લોહીનો તાક અથવા તક્ષક જાતિનો એક દરખાસ્તો ઉમરાવ
 હતો તેને ગુજરાતનો રાજ બનાવ્યો, અને તેનું નામ મુઝફ્ફરખાન પડ્યું.
 મુઝફ્ફરશાહની સામે ફરહુદ્દુલ્લુહ નામે લડાઈ કરવા આવ્યો, પણ અંતે
 મુઝફ્ફરશાહે હરાવ્યો, ને ૧૩૯૧ માં અણહિલવાડના રાજ્યની લગામ
 હાથ કરી; અને તેણે ગુજરાત પ્રાત સ્વતંત્ર કરીને ૧૪૦૭ થી ૧૪૧૧
 સુધી પોતાની સત્તા કરી બેઠા.

.....

આ વેળાએ ગુજરાતમાં કલાહોલ હતો. રાજ્યની વ્યવસ્થા યોગરદમ
 પૃથક પૃથક ચાલતી હતી. અણહિલવાડની ગાદી, રમખાણને લીધે
 અનિયમીત રિયતી ભોગવતી હતી. રાજ કરણ વાઘેલાના વંશજો,
 સાયરમતીના પશ્ચિમ ભાગમાં, અને ખીજ ગુજરાત-કાકિયાવાડની
 સરહદ તરફ પોતપોતાનું ક્ષેત્ર તથા મથક કરી પડ્યા હતા. ગુજરાતની
 પડતી થઈ હતી ! રજપૂત વંશજોનું પાણી નાશ થઈ ગયું હતું સોલકી
 વંશના કેટલાક મેવાડમાં ગયા હતા. કોઈ કોઈ વાઘેલાઓ વટલીને
 મુસલમાન થયા હતા. કેટલાક ટેકવાળા હતા, તેઓએ સ્વતંત્ર મેળવી

હતી કેટલાક લાલમાં વસ્યા, કેટલાકં ઝાલાવાડમાં ગયા, અને થોડી કાળે એક નદરાજ વાઘેલાના વશને કલ્લોલ અને સાણુંદ પ્રગણાના ધણી થયા હતા આ પ્રકારે ગુજરાતની રાજધાનીનું છેવટ આવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩ નું.

નંદરાજ-વાઘેલો.

નદરાજ વાઘેલો, કરણનો વશજ હતો તેમણે પોતાનો ગરાસ જાળવી રાખ્યો હતો જાતે મીલનસાર, ભોળો ને બલો હતો મુસલ માની અમલમાં પણ તે દરેકને વિશ્વાસુ થઈ પડ્યો હતો. એ કે તેની દરેક હીલચાલ વખાણવા જેવી હતી, તોપણ તે એકમાર્ગિય ને અટકી

મુઝફ્ફરશાહનો પુત્ર અહમદશાહ, નદરાજ વાઘેલાની કન્યા કુસુમપર આશક હતો, પણ તે તેને હાથ ન પડવાથી અતે નદરાયના મણે પછી તેનું રાજ જમ કરી લેવાનું ધાર્યું હતું તેના એ પિત્રાઈ વરસોળ તથા જેતોળ, પોતાના ગરાસ માટે બહારવટે નીકળ્યા હતા

શાહજાન અહમદશાહને કુસુમ વાઘેલી ન મળવાથી, નદરાજનું રાજ પાછળથી કબ્જ કરી લેવું હતું, પણ તે દરમ્યાન અન્ને ભાઈઓએ પાદશાહની હુરમ-એગમોને હજ કરવા જતા માર્ગમાં રોકી હતી, અને છેવટે પોતાનો ગરાસ મેળવ્યો હતો. પણ લીલાદે આવડી (નદરાય વાઘેલાની ગણી)એ, અહમદશાહને વચન આપેલું કે કુસુમને તને પરણાવીશ, તે પાર ન પડવાથી બીજી કન્યા લાલા વાઘેલી જે બહુજ ખુબસુરત હતી, તેને આ અન્ને ભાઈ, વરસોળ તથા જેતોળએ, પાદશાહ અહમદશાહને પરણાવી હતી, એમ રાસમાળાનો કર્તા પૃષ્ઠ ૫૭૬

હજી મુસલમાના સત્તાન ત માન દેતો, પણ પરતંત્રતા ભોગવીને તે નમતો નહતો; એટલુંજ નહિ, પણ ધર્મ વિરુદ્ધ કામ કરી ધન, ભૂમિ કે સત્તા મેળવવાને પોતાનું પાણીને ગુમાવતો નહિ પડતી અવસ્તા છતાં તે મગર અને માનસર રહેતો હતો. ઘણા રજપૂતો વટલી જતા હતા શાહને માન દેવા પોતાની દીકરીને પરણાવીને પણ સત્તા દહેતા હતા; પણ નંદ વાઘેલો એ રીતને પોષીને અધિકાર મેળવતો ન હતો, પરંતુ પોતાની ટેક કેમ જળવાય, એ ઉપાય સંભાળી ગમતો હતો. તે પોતાની રાણી બાણગંગા ગુજરી ગયા પછી-વીળુઆ કરીને આવડા વશની કન્યા લાવ્યો હતો આ ક્ષત્રીઆળા બહુ શુરવીર અને હાથ લુવાળી ન હતી દયાળી અને ભાગ્યશાળી નહતી. પણ ભોળી ને નબળા મનની હતી તેને કાંઈ ભમાવે, તો ભમી જતી હતી મદ્દરાજ

થી ૫૮૦ મા કહે છે. નદરાજ વાઘેલાનું અનુસધાન ઇતિહાસના પૃષ્ઠ પર નથી; પણ ભાટ લોકોની દંતકથામાં, જે કન્યા કુસુમ વાઘેલી, શાહને પરણાવી છે, જે આગલા વચનને લીધે પરણાવી હતી, એ પ્રસંગ મળે છે. એટલે અનુમાન કરવાને કારણ છે કે નંદ વાઘેલાની રાણી લીલાદેવીએ, અહમદશાહ શાહજહાની અવસ્થાએ હતો, તેને કુસુમ પરણાવવાનું વચન દીધું હતું, ને તે વચન પળી ન શકવાથી, અહમદશાહે પોતાના બાપના મરણ પછી ગરાસ લઈ લીધો હતો, તે ગરાસ લાલાને પરણાવ્યા પછીજ આવ્યો હતો, તે સાખીતી રાસમાળા માથી મળી શકે છે. નંદ વાઘેલાએ ગુજરાતની સરહદ ઉપર નંદગઢ નામે કિલ્લો બાંધી રાજ્ય વસાવ્યું હતું, તે ખુઆઈ ગયું, અને કુસુમ, રૂપનગના (મિવાડના મોલકી ગમ્મના) કુમારને પરણી (મિવાડના રૂપનગના સામંતની સરહદ ગુજરાતની સીમા પર આવેલી છે, જુવો. રાસમાળા પૃષ્ઠ ૫૩૨)

નામના તેમના ભાણેજ પર તેણીનો ભરંસો હતો. નંદરાજ ભલા ગુણુદા, ભોળા સ્વભાવનો હતો. તેને ચાવડી રાજ્યના મહા કામમાં તે યોગદાય થઈ પડતી હતી.

નંદરાજ, પોતાના રાજકારભારમાં અને પ્રજા મંડળમાં બહુ માનીતો થવા ઉપરાંત ગુજરાતના નવા રાજા મુજફ્ફરશાહનો પણ મિત્ર હતો. મુજફ્ફરશાહને તે ચાહતો હતો. ખંડણી આપીને પણ સ્વતંત્ર રહેતો હતો. નંદરાજ કાયર થઈને રાજ કરતો નહોતો, પણ પ્રજામંડળમાં ફરતો, અને પોતાની રાજભૂમિ કેવી આબાદ, કેવી ફળદ્રુપ છે, એ પણ તપાસતો. માત્ર કોઈ કોઈ વેળા તેને પુત્ર સતાન વિષે મનમાં એક થતો, પણ કુસુમને જોઈને સતોષ માનતો હતો.

પ્રકરણ ૪ થું.

અતિથીનો આશિર્વાદ. —

સ સારથી વિરકત થયા પછી પણ જીવનકાળની કઠિણતા અત્યંત સહીજ જાણી શકે છે. જ્યાં સુધી મહાત્મપદ મેળવવાને કોઈ યોગી ભાગ્યશાળી થતો નથી, ત્યાં સુધી દેહરક્ષણ માટે અનેક યોજનાઓ ઘડવી પડે છે, અને તેનાં પરિણામે સસારીઓ તરફથી -તેમને બહુજ વેડવું પડે છે. જગતતુ શિષ્ટ કરનારા મહાત્માઓ બહુ વખત પરાકાષ્ટા ભોગવી, જનમંડળની અજ્ઞાનતાનો ભોગ થઈ પડે છે. સસાર ત્યજવા પછી પણ શાન્તિ નથી. કોઈ વીર યોગેશને તૃપ્તિ રહેતી હશે, પરંતુ અનેક યોગજંતુઓ અથડાઈને અતે અતૃપ્તિ પ્રાપ્ત

કરે છે. હિંમતના અભાવનો યોગ, અશાન્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. વિપત્તિનો વૈરાગ્ય પ્રશાન્તિ પામે છે.

• ગિરિનદ તપસ્વી, હિમાલયની તળેટીમાં લગ્ન કાળ નિર્ગમન કરી ભારતભૂમિનાં પ્રાચીન તિથોની યાત્રા માટે પરિક્રમણુ કરતો હતો. પ્રદેશ પ્રવાસમાં અનેક મગજ દુખાવનારા ભૂત જોવા જન-ભૂતો મળતા. તેઓનું અચૂનપણાના ઝડપ અજ્ઞાત પ્રેતોનું સમાધાન કરવાનો કાળક્ષેપ બહુ ક્રિમતી થઈ પડતો. એ માટે સમજી મહાત્માઓ મૌનવ્રત ધારણ કરે છે. કોઈ અજ્ઞાનતાને લીધે ધર્મનાં રહસ્યો ન જાણવાથી મહાત્માનો આડખર ખતાવા તેમ કરે છે, કોઈ વિદ્વાનો મુખોની સાથે વિવાદમાં ન ઉતરવાના હેતુથી તેમ કરે છે, અને કેટલાંએક ખાસ વ્રત તરીકે મૌન ધારણ કરે છે ગિરિનદનો મુખ્ય સકલ્પ હેતુલોભ હતો, પણ તેનો આશય મધ્ય પ્રશ્નોએ હતો ખરો.

• જગન્નાથપુરી થઈ, અંગાળના અખાતમાં પ્રવાસ કરતો સ્વેતચિન્દુ રામેશ્વર આવ્યો, અને ત્યાંના પુજ્ય તિથોમાં સ્નાન કરીને તે દક્ષિણ ધાટમાં ઉતર્યો. દક્ષિણનાં કેટલાંએક તિથોધર્મ પછી તે નાસિક-ત્ર્યંબક આવ્યો અને તેમનો એક શિષ્ય, તો કોઈ માર્ગિય સાધુની કુમારિકાનાં પ્રેમ માં પડીને સંગથી છુટો થઈ ગયો. ગિરિનદની એક આંખ, અથવા જોઉં બાહુ કહીયે, તો એ શિષ્યજ હતો; કેમકે તેણે એવું વ્રત ધારણ કર્યું હતું, કે પોતાને હાથે જમવું નહિ. મૌન ધારણ કરવાથી ભોજનપર જોઈ પછી મુકાયલુ ભોજન પરિચ્છેદવું નહિ આ પ્રતિજ્ઞા શિષ્યની સહાયનાથીજ પળાતી હતી તે તપસ્વીની ટેવનો અનુભવી હતો તેમની સેવા બીજાથી સંપૂર્ણપણે થઈ શકવાની નહોતી, તેથી બહુ વિપત્તિ પડી આછામાં પુરૂ તે શિષ્યજ,

જોળી બુંડો અને વસ્ત્ર વાસણ સહિત પુણાયમાન થઈ ગયા હતા, ઝુનીને કોઈની કને યાચના કરવાની પણ પ્રતિજ્ઞા હતી. હવે શી અવસ્થા થશે, એ શોચમાં એક રાત્રી તો તેણે ગુળરી, પણ પછી કંટાળીને હિમગીરિ તરફ જવાનો એકલાએ પંથ પકડ્યો. ગિરિનદ સિદ્ધપુરને માર્ગે કાશી તરફ જવા ઇચ્છતો હતો, અને તેથી અણહિલપુર પાટણ જતા નદનગરના કિલ્લામાં તેણે એક દિવસ નિવાસ કર્યો હતો, અર્થાત્ એ નગરના ઉપવનમાં તેણે આશ્રમ કર્યો હતો.

ત્રિભંજરનો તાપ બહુ પડતો હતો. પાણીની બહુજ અછત હતી. ગિરિનદ તૃપાથી પિગ્નિ છતાં, પાંપના અભાવે કરીને, અને યાચનાની પ્રતિજ્ઞાને લીધે, તે જળાશય બાણીને વનમાં આવ્યો હતો, પણ કોઈ અચૂતને તે તૃપ્ત થયો નહોતો. ઉવટે નગમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરી. સમય સંધ્યાકાળનો હતો, જેષ્ઠ માસની શરૂઆત હતી શરૂઆતનાજ મેઘચિન્હ જણાતા હતાં અને કંઈક વર્ષાગિદ્ધ પડના માંડ્યાં હતાં. કિલ્લાની નજદીક ગયો, તેવામાં વર્ષાએ બહુ જોર કર્યું. પોતાની કને લોટો કે કમંડળ નહોતું; અને પોતાને હાથે જળ પીવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. વાસણ વડે, પરહાથ બીજો કોઈ માણસ ખવરાવે, કે પીવરાવે તોજ ભોજન-ગૃહણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા હતી, ને શિષ્ય આલ્યો ગયો હતો, એટલે તળાવમાંથીજ મોં વડે પશુવત્ પાણી પીવાની ઇચ્છા રાખી હતી. સદ્ભાગ્યે નગમાંથી એક જન-સમૂહને અગ્નિદાહ કરવા માટે ડાક્યો નીકળ્યા. સ્મશાન કને જળાશય હશે, એમ ધારી ગિરિનદ તપસ્વી પાછળ પાછળ આલ્યો, અને નગની પશ્ચિમ બાજુએ, એક કાસપર જ્યાં સ્મશાનભૂમિ હતી, ત્યાં પહોંચ્યો. એ ભૂમિ ઉપવનની

નહી હતી. અગ્નિદાહ કરવાના સ્થળ 'કને નાનું' સરોવર હતું; પાણી જોઈ પુરતું નહોતું, વહેજો પણ નહોતો, પરંતુ તળાવના ખાડામાં જળ ભરાયતું હતું. ગિરિનદે એ હાથ જમીન પર રાખીને મોં વડે; કિનારાપરથી પાણી પીધું, અને વર્ષા તથા થાક-શ્રમને લીધે તેણે દુર એક ઝાડના આશરામાં સ્થિતી કરી.

આશુસધારે છે એક, અને ઇશ્વર બનાવે છે બીજું । ગિરિનદે આનંદ મેળવવાને જનસમુદય સમગ્ર, સ્મશાન ઘેરાયતી પ્રક્રીયા જોવા બેઠો, ત્યાં અણુધારી આગ્રત આવી પડી.

નદનગરવાસીઓએ સળની ચેહ ખડકી, અને અગ્નિદાહ દીધો, પણ વર્ષાને લીધે કાષ્ટ લીલાં થતાં ગયાં, એટલે ચેહ સળગી નહિ થયું. ઉપાર્યો કીધો, પણ અગ્નિ પ્રકટી નહિ. લગભગ ત્રણ કલાક એમજ ગુચિત થયા, છતાં મુઠ્ઠાને અગ્નિ લાગી નહિ-સ્મશાનીઓને તરેહવાર શંકા ઉત્પન્ન થઈ. કોમળ હૃદયના અને જહીકરોનાં કાળજી થડકવા લાગ્યા-કેટલાક નાસી જવાની તજવીજમાં પડ્યા; અને કેટલાક છુપાઈ જવાની ઝોઠવણ કરવા લાગ્યા. આ મંડળમાં કેટલાક પુખ્તજનો હતા, પણ તેઓની દૃઢતા રહી નહિ. અંતે એક આવલા બ્રાહ્મણે તર્ક કર્યો. તે દિશ્મતથી દુશિયારીથી ચાલાકીથી ને દ્વાપણુદારીથી બોલ્યો "ભાઈઓ ? મેલો કોઈ જીવનો ખતીસ બેઠોલો લાગે છે. એ આપણા મુઠ્ઠા પાછળ ભાગોળેથી પડ્યો છે-લોકો કહે છે કે, દરવાજો ખતીસ રહે છે-નેને આ મુઠ્ઠા ખાઈ જવું હશે, તેથી તે અગ્નિ સળગવા દેતો નથી-માટે તેને અહીંથી હાંકી કહાલવો જોઈએ"

‘ઉંટ બિતાડી લે ગઇ, હા-હા-હા !!’ એ કહેવત પ્રમાણે કંદાળેલા આહ્વાણે, એકમત થઇને બિચારા નિરપૃથક ને એકાન્તવાસી નિર્દોષ તપસ્વીને દુષ્ટ દેવા ઉઠ્યા કેટલાક દુર આડીમાં જઇને સંતાપ ગયા કેટલાક મુડદાની ચેહ છોડીને ગયાજ નહિ, અને એ ત્રણ હિમ્મતવાનું ડાળ બાલતા હતા, તે ગિરિનંદ પાસે ગયા.

દિલ્લી-બિલ્લીની વાત કરવામાં ફાકડા, ભોજનના વખાણ કરવામાં વાકડા, અને ટંટો તોડાન કરવામાં માકડા આહ્વાણે જીર્ણપર આવતાં એવા રાંકડા થઇ જાય છે, કે જાણે પછીકણ ખેરી પણ શરમાય !

ગિરિનંદ તપસ્વી ત્રિકાળજી હતો તે ધ્યાન ધરીને બેઠો હતો આહ્વાણના પ્રપચ તેના તકેમાં પ્રવેશ થવા પામ્યા, મૂર્ખ જનોની ભ્રમણા તે સમજી ગયો.

શ્રીમદ્ ભગવતગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને સમજાવ્યું કે ‘અડધુદ્ધિના જનો જે માર્ગે વહન કરતા હોય, તે જ માર્ગે દોરજી જનારો ઉપદેશ થવાથી તેની અડધતા નાશ પામે છે’ આ વાક્ય મુનિને આગ્રહી થઇ પડ્યું. પેલા ખાયલાઓ આવીને પ્રથમ નમ્યાં. તપસ્વીએ નિહાળ્યા તેઓ ટગર ટગર સામું જોઇ રહ્યા મુનિનો વિકાગ દેખાવ, રક્તનેત્ર, અને યોગાસન જોઇને આહ્વાણોને લાગ્યું, કે-રખે ખાઇ જાય-યા ભગ્ન કરી નાખે ! કાઇ બોલી શકે નહિ. એક ખીજા પગપર મુકીઓ મારે. આખરે એક ધરડા વિત્રે નજીક જઇને કહ્યું, “મહારાજ ? અહીંથી ચાલ્યા જાઓ.” તપસ્વીએ ધડીભર જોયાકયું. અને હસ્યા. જેમ જેમ ગિરિનંદે મૌન રાખ્યું, તેમ તેમ પેલા ભ્રમિતોને વધુ શકા પેસતી ગઇ, વચ્ચે ઉડીને એક જણે કહ્યું, ‘લુઓ છો’શું ?

પકડો, આધો, ને લાત મારીને સીમ ખદાર કાઢી મુકો! લુચ્ચો ભૂત-પિશાચ
 • ખવીસ જોવો લાગે છે! 'એટલું બોલીને તેઓએ નાસવા માંડ્યું. તપસ્વી
 વિદ્યુળ આંખ કરી ઉભો, થયો, અને લાકુભટ મોંભર પડતા નાહા ગિરિનદ
 એક પાસે આવ્યો. ચોતરફ ક્યો, વર્ષા સહજ આવતો હતો, કાષ્ટ પણ
 લીલા હતી, મૂર્ખ વિત્રો કંઈ પણ તપાસ કર્યા વિના અખખાબકતના
 કહેવા પ્રમાણે:-

વા વાયાથી નળીયું ખસ્યું,

તેવી રીતે એક મતે યોગીને સતાવાનો કરાવ કીધો. મુનીએ શુક્રિત શોધી
 થીની વાટકી પડી હતી, તે લીધી, અને સખ પાસે જોડો. એવામાં દ્વરથી
 પથરાના ધા પડવા માંડ્યા એક જ સમભુએ વિત્રોને અટકાવ્યા, અને કારણ
 પુછવા મુની કતે આવ્યા. વૃદ્ધ વિત્રે નમીને પુછ્યું, “મહારાજ, એક
 નથી સળગતી, તેનું શું કારણ હશે?” મુનીએ સમસ્યામાં સમજણ
 આપી, “સખ, પાપિષ્ટ છે. તેની વાચ્છના બ્રહ્મભોજ્ય કરવાની રહી
 ગઇ છે, માટે આ નગરના બ્રાહ્મણ સાધુ જમાડવાની પ્રતિજ્ઞા કરો,
 અને એક મણુ લી, તથા એક મણુ સુખડનાં સુકાં કાષ્ટ, આ દેહીના
 દેહને પવિત્ર કરવા એકમા નાખો. જો તેમ કરશો, નો એક
 સળગશે; નહિ તો એક કલાક પછી પિશાચરૂપે તમને સધળાને એ
 ભરખશે, માટે તરત પ્રયત્ન કરવો”...મુનિને આ મૌન બોધ
 તેણે દેવનગરી લિપિમાં હથેલીમાં લખી આપ્યો. વિત્રોનાં તે
 ગાત્ર શિથિળજ થઇ ગયાં. તેઓ તો એકદમ વિપ્રમંડળમાં આવ્યા, અને
 દૂર ઉભા રહેલા વિત્રોને સધળી વાતકરી મૃત દેહીના સંબંધીઓએ
 મુનીનું વ્યવન કબુલ્યું, પણ તેને દુર જવા વિનતી કરી. મુની સમજી,

અયા. તેણે ઉપવનનો માર્ગ પકડ્યો; અને બહીકણુ બ્રાહ્મણોએ મુનીના કહેવા પ્રમાણેજ—માત્ર લયને લીધેજ સર્વ ક્રિયા કરી. રાત્રી બહુ ગમ્ભીર હતી, તો પણ નિરૂપાયે નગ્રમાં જઈને ચંદનકાષ્ઠ ને ધી લગ્ન આવ્યા, વર્ષા બંધ પડી ગયો. સળના દેહને અગ્નિ લાગ્યો, ને પ્રાત કાલ થતાં પહેલાં નગ્રમાં ગયા. કેટલાક બહી ગયા હતા, તે માંદા પડ્યા અને કેટલાક ચાકી ગયા હતા, તે પણ બહીકણુમાં લેખાઈને માંદા થયા. ઈ રીતે ગિરિનંદણની તપશ્ચર્યાનો સંસારી વર્ગમાં આ પ્રકારે ન્યાય મળ્યો । । ।

નદનગરમાં ચર્ચા ચાલી. ઝાટે—ચકલે વાતો થવા માંડી, કોઈ તપસ્વીએ મૃત-દેહીની એહને બલતી અટકાવી પાપી દેહ હતો, તે ધી ચંદન હોમ્યું, ત્યારે તેને અગ્નિ લાગી. કેટલાક ભ્રેશી બચ્ચાઓએ તેપરથી દીપણુયોગ કહી બતાવ્યો. નગરમાં પાપ વધી પડ્યું છે. એ યોગી તો કોઈ પરમેશ્વરનો અવતાર હતો. સુચના માટેજ આ નિમિત્ત બતાવ્યું, બાકી રાજાજી યશ નહિ કરે, તો લયંકર દુકાળ પડશે ને પ્રજા-રાજ બન્ને પાપમાલ થશે, ઇ૦... ..

સ્વાર્થમાં પરમાર્થ કરનારા આ આડબરી ભૂતડને કામ નીકળ્યું. બિચારો સુવક વિપ્ર મરી ગયો, તેનો શોચ જળમાં ડૂબી ગયો. દસ વર્ષની કુમારિકાનો લવ બગડી ગયો, એ હવામાં વાત ઉડી ગઈ, અને તપસ્વીના અમત્કારનો ફળુગો ફૂટ્યો, આ ચર્ચા દરબારગઢમાં પ્રવેશી, અને નંદરાજ વાંધેલાના કણ્ઠ પાણુ પવિત્ર થઈ ગયા.

નંદરાજ વાંધેલો વિચારવત, ઠરેલ મિનનનો, અને ગંભીર હતો. તપસ્વીએ બતાવેલો અમત્કાર, વહેમીનું ભ્રમ-ખંડન કરનાર હતો, તોપણ એ મહાત્માને મળવાને તેનું મન ઉશ્કેરાયું. મુનિને મીનવૃત્ત

- હોવાથી વાણી વિલાસ થાય-તેમ તો ન હતો, તોપણ દર્શન કરવામાંજ સાપ્ત્યતા માની હતી. યોગીરાજ ઉપવનમાં છે કે કેમ, તે તપાસ કરાવી, અને નંદરાજ વાઘેલો પોતાના વિશ્વાસુ બાણેજ મલ્લરાજને તેડીને એકજ સેવક સાથે ઉપવનમાં ગયો. ગિરિનંદણને અગાઉથી ખબર કરી કે, 'નંદ નગરના નૃપતિ દર્શનાર્થે પધારે છે.'

સાત્વિક ભાવનાવાળા, જગતનું શ્રેય ધૃષ્ટવાવાળા, અને પરોપકોર જ્ઞરણીમાંજ દેહનું સાર્થક સમજનારા ગિરિનંદણ નંદરાજના આવાગમનથી બહુ પ્રસન્ન થયો. નંદરાજની નિર્મળ વૃત્તીથી તેને આનંદ ઉપજ્યો. મહાત્મા રાગ્યનો તેણે સત્કાર કીધો. રાગ્ય અગ્નિમાં પડ્યો, અને માનસહ આશિર્વાદ દઇને તેની પાસે હસતે મુખડે બેઠો. નંદરાજે કુશળતા પુછી. યોગીરાજે તેની પ્રગ્નની ને રાગ્યની કુશળતા ચાંદી. સંતતિ માટે પ્રશ્ન કર્યો. નંદરાજના નેત્રમાં અશ્રુગિદ્ધ ભરાયા-ગિરિનંદે કર્મરેખા ભણી અંગુલી કરી, અને પ્રભુપર શ્રદ્ધા રાખવાનો ઇસારો કર્યો. નંદરાજે ફેટલાક પ્રશ્નો કરવાની અભિલાષા બતાવી, ત્યારે ગિરિનંદે સિખિન પ્રશ્ન માગ્યા, ને ઉત્તર માટે કાગળ પેન પણ મંગાવ્યાં. ગિરિનંદે તરત સેવકને રવાના કર્યો, અને ગિરિનંદના નિવાસ અને પ્રવાસની હકિકત પુર્ણ થાય, તે પ્રથમ કાગળ લઇ સેવક આવી પહોંચ્યો. ગિરિનંદની આજ્ઞા લઇ, નંદરાજે પ્રશ્ન લખવા માંડ્યા, પણ ગિરિનંદે કહ્યું, કે આ પ્રસંગનો વિનોદ માત્ર તારે તારા હૃદયમાંજ રાખવો, પ્રકટ કરવો નહિ. નંદરાજે કબુલ કર્યું, ને નીચેના પ્રશ્નો લખી આપ્યા.

૧. ગુજરાત પ્રાતની પડતી થવાના કારણ અને કારણ !
૨. નંદનગરનું જીવન.
૩. પોતાના વશજોનું કારણ.

આ ત્રણ પ્રશ્નોનો ઉત્તર, હિંદી ભાષામાં સંસ્કૃત સિદ્ધાંતો સાથે ગિરિનદે ઝડપમાં લખી આપ્યો. તેનો સાર આ પ્રમાણે હતો.

૧. ગુજરાત પ્રાંતમાં ક્ષત્રીવંશોની નીતિ. અને આચાર બ્રહ્મ થયા. 'યથા રાજા તથા પ્રજા' એ પ્રમાણે પ્રજામાંથી ધર્મસ્વ ગયું. ગુજર્તિથી બ્રહ્મ થઇ ગયાં. ગુજરાતનો દાયકો નાખ્યો પડ્યો, ધર્મભાગી સત્તાએ આર્થ ધર્મ સંસ્થા બ્રહ્મ કરી; અને ગુજરાતમાંથી ખરું ક્ષત્રી ખીજ નાશ થયું; કારણ કે હિંસા ને પાપ વધી પડ્યું. આ કેથા ખતી છે કે,

એક મેર ઉકુરાજ, ગીરિ પાછળ જાય છે,

એક મેર શુભ ઉદય, અહરમણિનો થાય છે;

. . . . .

આર્થ પ્રજાની પડતી થઇ, હવે યવન લોકનો અમલ થયો છે આયે, મૌન ધારણ કરવાનું છે. હિંદુ દેવાલયો અને લક્ષ્મીનો નાશ થશે. ભારતમાં કાલાહોલ થશે. ક્ષત્રીયો લજ્જાહીણ ને ધર્મહીણ થશે. એ બ્રહ્મ થતા જાય છે, યવન થઇ ગયા છે, અને હજી થશે પોતાની પવિત્ર ક્ષત્રી બાળા, યવનને વરાવશે.

૨ નદનગરનું જીવન, ત્હારા જીવન સુધી છે ત્હારી રાણી પવિત્ર હતી અહો ભાગ્યવાળી હતી. તેનાં પવિત્ર ચરણ વાઘેલ ભૂમિમાં હતાં, એટલે ત્યાં સુધી રાજની આબાદી હતી હવે પછીની રાણી પ્રપચી નીવડશે. ત્હારો ભાણેજ કુસંપથી તને નડશે.

૩ તારા વંશજોમાં ત્હારી રાણીને એક કુમારી અવતરી છે, તે પરાક્રમી પ્રારબ્ધી ને પ્રાગલ્ભી થશે. યશ્વંતી થશે ક્ષત્રી સ્વર્ગ

તબ, પરધર્મમાં કદી પ્રવેશ કરશે નહિ. પુત્રથી જે કાર્ય થશે નહિ, તે ત્હારી પુત્રી કરશે. તે પિતૃભક્ત અને ધર્મભક્ત થશે. નંદરાજ ? તુ શ્રદ્ધાવાન છે. તારૂં જીવન સાફળ્ય થશે.”

આ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તરની નીચે આમ પણ લખ્યું હતું—
સારની માયા વિચિત્ર છે દેહીએ માત્ર દેહનું સાર્થક જોવાનું છે સંસકારે કરીને સર્વ વસ્તુ સાંપડે છે, તેમાં યોગે કરીને કટુતા-માધુર્યનો જોડો હોય છે મૃત્યુ પછીની અવસ્થા જોવાની નથી. જીવનકાળમાં ખનતા ખનાવો પ્રત્યે પણ લક્ષ દેવાનું નથી નિમિત્તકાલે સર્વ બને છે; તેમાં દોષિત ભાગ્ય છે. ત્હારા વંશજો, ત્હારી ગેરહાજરીમાં યવન થઈ જાય—બ્રહ્મ થઈ જાય, તેમાં તને કશું નથી. ત્હારો ભાણેજ ત્હારી પરનાળિકાનો વહેજો બ્રહ્મ કરે, તેમાં તું લગારે સંકાયાઈશ નહિ. મરણ પછી ત્હારે ક્યાં જોવાનું છે ? જીવતાં જ એવા ખનાવ જોવા પડે, તો મુવા પછી શું ? તું મુઘ છે, જ્ઞાની છે, એટલે સ્વિસ્તર મેં જણાવ્યું છે. દોષ કરીશ નહિ દૈવી ખનાવની આગળ મહાત્મા પણ લાચાર છે. વિશેષ ઉત્તરની આશા રાખીશ નહિ મને કોઈ પણ પ્રકારનો માયામાં લપટ કરવાનો આગ્રહ કરીશ નહિ મને બહુ પર્યાટન કરવાનું છે. ઇત્યાદિ . .

નંદરાજે, આ સમગ્ર ગંભીરતાથી વાંચ્યું મનન કર્યું. દીર્ઘદષ્ટિ કરી જોયું વાસ્તવિક લાગ્યું મહાત્માના દર્શન સમગ્ર થયાં. પુત્રી કૃપાત્ર નીવડે નહિ, એટલે લોકાપ-પવાદમાંથી બચાવ થયો; જીવનકાળમાં પુત્રવત્ પુત્રીનો લાભ થયો. મૃતજીવન પછી અરિષ્ટ કરનાર વંશજો નીવડશે તે પ્રત્યે અભાવ બતાવ્યો. ગિરિનંદ.

નંદરાજની ઇચ્છા જાણી ગયાં સંતોષ પામ્યો. નંદરાજ ચંદ્રભૂર્મા પડ્યો. ગિરિનંદના ચરણનું પુજન કરાવી અતિશા કરી. એકવાર અતિવર્ષે દર્શન દેવાની યાચના કરી. ગિરિનંદે બાંધન રાખ્યું નહિ. પોતાના જીવન માટે નિશ્ચયતા બતાવી શક્યો નહિ. નંદરાજે સેવા કરવાનું કહ્યું તે ગિરિનંદે સલાવે અનાદર કર્યો. માયામાં લંપટ ન થવાનો, મિષ્ટાનપાન કરી ઇદ્રિયોને સતેજ ન કરવાનો નિયમ જાણાવી દીધો. રાજ્યે માત્ર રાજમેહલ પવિત્ર કરવાનું આમ ત્રણ કંથુ. અત્યાગ્રહે ગિરિનંદે કબુલ્યું, પણ પવિત્ર હાથે ભોજન કરાવી વિપ્રને હાથે ખવરાવવાનો પોતાનો નિયમ જાણાવ્યો નંદરાજે કબૂલ કર્યો. સર્વ નગરમાં ગયાં નંદરાજે, ગિરિનંદનું આતિથ્ય કર્યું. મદારાણીએ પુજન કર્યું પવિત્ર ભોજન કરાવ્યું, અને ગિરિનંદે આશિર્વાદ આપ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

નંદરાજ પર નવી આપત્તિ.

હાહરો.

ચડતી પડતી જગતમાં, જન જનની છે જેમ;
સુખ દુઃખ આ સ સારમાં, તાપ છાયડી તેમ.
વિકટ વાટ વગડા તણી, પંથી પંથ અબળણ;
ભવાટવીમાં ભટકતો, ભૂલી ભવનું ભાન.
અસાર આ સ સારમાં, વિવિધ ભાતના રંગ;
ધનુ ને નાજુ ને, હિડતા સિધુ તરંગ
વિશ્વેમાં હારી જાનાં, સજ્જન રાખે સમ;
કા ને જાને આયલો, રાજે આ જગ-જગ

- ‘ભાગ્યવંતનું’ ભગવતી પગલું ધરમાંથી કે દેશમાંથી ઉડી જાય
- છે, ત્યારે તેની ગેરદાજરીનો વિયોગ અખિન જનોને આકરોજણાય છે.”
- નંદરાજ વાઘેલાંની પવિત્ર રાણી, પોતાની બાળ દિગોરી કુસુમને માતા વિનાની કરીને વિદેહ-કૈવલ્ય પામી, તે પંખીથી નંદરાજની સ્થિતિ અતેચ્છિત થવા માંડી ગણીના વિયોગનું સકટ એટલું સાલવા લાગ્યું, કે રાજ્યપર અચ્ચી થઈ ગઈ, અને માત્ર બહાલી કુંવરી કુસુમને જાતે, દષ્ટિમાં લઈને દીન રાત સેવન કરવા લાગ્યા. ધડીમાં હસે, ધડીમાં રડે, ધડીમાં મહાત્મા બને, તે ધડીમાં સંસારી થઈ જાય, એવી ભ્રમિત અવસ્થા વાઘેલા ગળતી થઈ ગઈ; આખરે મહાત્માને પ્રતાપે, ગુરૂ જ્ઞાને કરી ચિતવૃત્તિ સ્થિત થઈ, અને બે વર્ષે બીજી નવી રાણી પરણ્યો. અત્યાગ્રહે પરણ્યો

ગિરિનંદના આશિર્વચનોમાં સમાયેલા ભેદ સંપુર્ણપણે સમજ્યો નહોતો, કુસુમ તરફથી સતોષ હતો, તોપણ રાજ્યનાં ભક્ષાં માટે અને વંશ જાળવવા માટે ચાવડી કન્યાને તે પરણ્યો. તે અકુળવાન કષ્ટ દિવાન, અને નીચ પ્રકૃતિની હતી, તો પણ રૂપાળી દેખાવડી વાચાળ અને ભપકાવાળી હતી નદરાજ તેના ચળકતા મોઢામાં પડીને, મૃતરાણીનાં પ્રેમી વાક્યો કે સદ્ગુણ વિસર્યો ન હતો; કુસુમ જેવું પુત્રીરૂપ ફક્ત તે પોતાના હૃદયમાં પ્રભુ તુલ્ય ગણી સેવતો હતો. યોગ ધ્યાનમાં, જપ મ્હળ વખતે કુસુમનું દિર્ઘાયું ધરજીતો હતો પ્રભુનું સ્તવન કરતો હતો. કુસુમ નંદરાજનો પ્રાણ હતી. કુંવરી પણ તેવીજ ચચળ તે નમણી હતી. દુશ્મનને પણ બહાલી હતી. તેની નમણી મુખમુદ્રા અગતી ચંદની પેડેમે, ચતુરાઈથી તે બહુ શોભતી હતી. તેની મૃગલાં જેવી ચચળ

ચક્ષુ જ્ઞેનારને પ્રેમ ઉપજાવતી હતી. તેની વાણીમાં કુદરતે અજબ અધુરતા સુકી હતી. તેના ખરી પડતા શબ્દો, સાચા મોતીની કિંમતના જેવા ને રસિક લાગતા હતા. નંદરાય દરેક વૈજ્ઞાનિક પ્રાણધાર કુસુમની ખખર રાખતો હતો. એમ કરતાં કરતાં આ મનોહર કુંવરી પંદર વર્ષની વયની થઇ હતી. નવી રાણી હજી સુધી સત્તાનહીણ હતી. નંદરાય વાઘેલાને તે અનેક પ્રેમપાશમાં બંધન કરતી, પણ ચાવડી કન્યાતુ કંઈ વળતું નહોતું. વીજુઆ રાણી, કુસુમને જોઈને બહુ બળતી, અને રાજાને વશ કરવાની ધારણા પાર પાડી શકી નહતી. તેને ખાત્રી થઇ ગઇ હતી, કે નંદનગરની રાજ્યધાની આખરે કુસુમને કર્મે જડી છે આ લોભ માટે અનેક પ્રપંચ કર્યાં, પણ જેને રામ રાખે, તેને કોણ ચાખે ?

લાહકડી કુસુમને કેળવણીપગ શોખ હતો, તેણે રજવાડાની જુની રૂઢી પ્રમાણે તેને લણતર લણાવવાની મનાઇ કરી હતી. લણવૃત્તી દીકરી રંડાય, વઠી જાય, કે મરી જાય, આ નીચ પ્રકારનો ને સંસારનો નાશ કરનારો વહેમ કોઈ મતલબથી આધિનાઓએ પ્રવેશ કરાવ્યો હતો, અને કુસુમાવતી જેવી, નંદરાય જેવા પુત્ર-અધની એક આંખ હતી, તેને કેળવણી આપેજ કેમ ! તોયે કુસુમ વાચના લખનાં પોતાની મેળે શીખી હતી, અને સર્વથી સુધી રીતે નવાં નવાં પુસ્તકો વાંચતી તેને વીરરસનાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ-હતો. નવી રાણીની પજવણી અને પ્રપંચ પછી, કુસુમ એકવાર નંદરાજ વાઘેલા કને તે દુખ માટે રડી પડી હતી, ને તે સમયની દયાજનક લાગણીનો ગદ્ય રાજાના મનમાં ખટકેલો હોવાથી કુસુમ માટે જુદોજ મહેલ બંધાવ્યો હતો.

- તેને સલાહ કરનાર એક સારા ગુણુની ને મૃતરાણીની વિશ્વાસ ખવાસણુને ત્યાં રાખી હતી કુસુમને તે દીકરી કરતાં વધુ બહાલી હતી ગૌરવ ને ગુણુથી એ ડોશી, કુસુમપર રીંદ થઈ ગઈ હતી. કુમારિકા બહુજ લાડ લડતી, તો પણ તેનો ગેરઉપયોગ કરીને યાળકાળમાં જીવની સત્તા ચલાવતી નહોતી તે નાત્ર ગુણિયવ માયાણુ ને બહી હોવાથી પોતાના રતેંછી સુડામાં બહુજ બહાલી થઈ પડી હતી એનાં વખાણુ નદરાજ કને થતાં, ત્યારે તે પગરૂ થતો હતો 'પુત્ર કરતા પુત્રી બહી' એ ગિરિનદનુ વચન તેને પળેપળ યાદ રહેલુ હતુ. કુસુમ તેની એ આખ હતી. તેના ઉપરજ જીવનની સાફલ્યતા રાખ માનતો હતો.

યાળકુમારિકા, પિતા વગર ઘડી કાઢતી કને રહેતી નહોતી દર-અજગદમાં પણ પુત્ર વેશે કુસુમ નદરાજ સાથે રહેતી હતી. શિકારમાં પણ તે અળગી થતી નહોતી કુસુમને શિકારનો અદભૂત શોખ લોગ્યો હતો. પિતા સંગે પોતે પણ તીરખાણુનો ઉપયોગ કરવા લાગી, અને છેવટ નિર્ભયપણે જ ગલી વિકાળ જનવરોનો શિકાર કરીને નદરાજને પણ છક રી નાખ્યો. નદરાજ પોતાની કન્યાને બદાદુર થયેલી જોવા ગઈ હતો, એટલે તેણે આ છુટ આપી હતી. ક્ષત્રિય કન્યાનું આ પણ એક કર્તવ્ય છે, એમ તે સમજતો હતો, તોપણ જે જે વીરવના લાલ કુસુમને મળ્યા હતા, તે 'માત્ર - પિતાના લાડનું પરિણામ હતું' કુસુમે પોતાની મુઘાવસ્થામાં તીર મારવાને હુત્રર અજબ રીતે હાથ કર્યો હતો. અપળ કન્યાએ નિશાનખાણની વિદ્યામાં એટલી કુશળતા મેળવી હતી, કે નંદરાજે નિશાન પાડવો માટે જાહેર કરેલાં ખનામ મેળવવામાં કુસુમ

પહેલું ધનામ જીતી ગઈ હતી બાળકુમારિકા, આર વર્ષ, સુધી આ પ્રમાણે જાહેર છુટ લાઈ શકી હતી; પણ તેટલા સમયમાં તેના રૂપ-ગુણ તે પરાક્રમ વિષે દેશ-પ્રદેશમાં કીર્તિ ફેલાઈ ગઈ હતી, કુલુમ પંદરમે વર્ષે જનાનામાં પેઠી હતી. હવે તેને યૌવન આવવા માંડ્યું હતું નંદરાયે તેણીને માટે ખાસ એકાન્ત મહેલ બંધાવી આપ્યો હતો એકાન્તવાસી થયા છતાં, પ્રસંગોપાત તેણી પુરૂષના વેશમાં શિકારે નીકળી પડતી હતી. એમ કરતાં લગભગ આટલા વર્સ પસાર થઈ ગયાં નંદરાજ પણ પ્રિયાતુ દુઃખ વીસરીને સુખી થયો તોપણ મૃતરાણી વિષે તેના મનનો ડખ ગયો નહિ. ડખમાં નવી વિપત્તિ આવવાથી વધુ દુઃખી થયો.

મુજપ્રરખાન ગુજરાતનો પાદશાહ થયો. તેનો કશો જીદમ વાઘેલા ઉપર હતો નહિ. તેણે ગુજરાતના ટેટલાક મુલ્કો લઈ લીધા હતા હિંદુ ઠાકોરોને ખડિયા બનાવવા માટે પ્રથમ તેણે ઇડર ગઢ ઉપર ચડાઈ કરી હતી, તેમાં મહાયુધે છેવટે જય મેળવ્યો, અને તે પછી ૧૩૯૦ માં સોમનાથનાં હિંદુ દેવાલયો તોડી પાડ્યા ૧૩૯૮ માં ઇડરના ગવ રણમહાપર ફરી ચડાઈ કરી હતી. ૧૪૦૧ માં ઇડરની રાજધાની મેળવી-આ અરસામાં વાઘેલખંડની સરહદમાં દુકાળ પડ્યો, અને નંદરાજ વાઘેલાની પ્રજા, અન્ન પાણીથી તરફડવા લાગી-મુજપ્રરશાહને આ હદિક્ત નિવેદન થતાં નંદરાજને બહોળસ્ત કરવા જણાવ્યું, તે થોડા સમયે પોતે જાતે એ પ્રદેશની વ્યવસ્થા જોવાને નીકળી પડ્યો.

નંદરાજ વાઘેલાના દેશમાં દુકાળે નવી આપત્તિ ઉત્પન્ન કરી હતી. લોકોમાં ભુખમરો પેઠો. લાલચુ ને આળસુ લોકો ખેતીવાડીના સાધનો વેચીને બીજા માગતાં થઈ ગયાં. નંદરાજ વાઘેલાએ અન્નને

- બહોલે હાથે અન્ન આપવા માંડ્યું, ને બળદો, માય-ઘોડા, ભેંસો
 • વગેરેને ઘાસ આપવાનો બંદોબસ્ત કીધો. અનાથો માટે અન્નાશ્રમ
 બાંધ્યા, ને મજૂરોને હિંદુ મે લગાડવા માટે કુવા-વાવ-તળાવો બંધાવા
 શરૂ કીધા. આ ગોઠવણથી પ્રભુનો કાળાહન બંધ પડ્યો પણ
 નંદરાજનું મન શાન્ત થયું નહિ-

- પ્રોતાની પિડિત પ્રભુ માટે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. તેન
 • કામળ મનૈપર સાઠી અસર થઈ, અને એ પ્રસંગમાં આવડી ગણી,
 આ ભોળા રાજનું બહુ આશ્વાસન કરવા લાગી. લસી ને માયાળુ
 વાઘેલો, આવડીના પ્રેમમાં લોભાઈ ગયો, કકાસથી કાયર, અને
 સંસારથી કટાળેલો રાજ તેને વધુ ચંદવા લાગ્યો મહારાજના
 મનુપર માઠી અસર થાય, એ નિમિત્તે તેમને બહાર રજગયા દેવા
 નહિ; અને દુકાળની ખરાબ હવાથી તબીયત બગડે, એ માટે તેને
 પ્રોતાની કનેથી દુર કરવા નહિ, એવો પ્રપચ લડાવ્યો.

કોઈ વેળા દરબારમાં, તો કોઈ વેળા કુસુમને ત્યાં જવા દેવા
 સિવાય નગર બહાર જવા દેવા નવી રાણી હડીલાઈ કરવા લાગી.

નવી રાણીના આ પ્રપચમાં ધંક ભેદ હતો. કાળે કરીને મનુષ્ય
 પ્રકૃતિમાં અતર પડી જાય છે જે વાઘેલાને અપ્રિય વસ્તુ હતી, તે પ્રિય
 થઈ પડી આવડી રાણીને ચહાતો, પણ પ્રેમપાશમાં પડ્યો નહોતો કાળે
 તેને બંધન કયો હતો. આવડી હવે તેજદાર થઈ હતી. માત્ર મનમાંજ
 મોતીના ચોંક પુરતી હતી. નંદરાજની ગાદી મેળવવાની આખતમાં તે
 તક શોધતી હતી, કોઈપણ પ્રકારે રાજને ભોળાવીને ગાદીની વાગસ
 પોતે પવા ચાહતી હતી.

આ પ્રયુક્તિ પ્રસંગે ગુજરાતનો સુખો મુજશરણાદ, નદનગરના ઉપવનમાં આવ્યો હતો, અને શિકારમાં પ્રીણુતા મેળવી કીર્તિ પામનાર નંદ વાઘેલાને તેણે ઉપવનમાં જોલાવ્યો હતો. સહિતે કર્યા ખર્ચર હતી, કે સ્વતંત્ર વાઘેલો દાલ આવડીને વશ પન્તંત્ર થઈ ગયો છે

પ્રકરણ ૬ ઠું.

મટલરાજનો ગુપ્ત પ્રપચ.

‘ધયાગોના કાવતરાથી ભોજો જોયેલો જમાઈ ગયો, અને નિર્દોષ પલિતું નાહક ખૂન કરી પાછળથી પસ્તાઈ લાગ્યો.’

‘જોયેલો’-‘શેક્સપિયર.’

‘ગટ’૩૬ જેવી રાણી, રાજના લોભમાં લલચાઈને પોતાના પેટના દીકરાનું નખોદ વાળતાં એ તે પોતેજ આશાના ડંખથી મૂલ્ય પામી.

‘હિમલેટ’-‘શેક્સપિયર.’

‘દિલીના પાદશાહ અલ્લાહીદીને, નીચ નોકરપર વિશ્વાસ રાખ્યો’
તો તેણેજ તેની ગરદન ઉઘાડી, એ તે તેપણ રીઆઈને મુઝ્યો.

‘ગુજરાતનો ઇતિહાસ.’

છપ્પચછઠ.

કાવતર કરનાર, નહિ જગમાં જય પામે,
કાવતર કરનાર, કામ હૈયાની વાગે,
કાવતર કરનાર, ફસી જાયે હર કામે;
કાવતર કરનાર, ધસી જાયે હર કામે,
રે કાવતર કરનારને, કુદરેતની શિક્ષા મળે.
જીવ-પતંગ, દીપક તેજને હરતાં આપ બળીમરે

• 'કેકેયે રાજસૌભ કરીને રામચંદ્રને વનવાસ મોકલવા પ્રપંચ કર્યો, તો અંતે પોતે સૌભાગ્ય હારી, અને પુત્રોનો ધિ કાર પામી.'

રામાયણ.

દુર્યોધને દગો કરીને પાડવોને જીગાર રમાડ્યા, તો સ્વકૃળ નાશ પામ્યું.

મહાભારત.

અપ્પસોભની દુષ્ટતાથી મલ્લરાજે દેશનિદાલ થવા પ્રપંચ રચ્યો. ગાવડીને લાભેરી. મલ્લરાજ, નંદરાજ વાવેલાનો સગો પણ સાવકો ભાણેજ થતો હતો એટલે કે નંદ વાવેલાના બાપે જે રાણી કરી હતી. મલ્લરાજની મા અને નંદરાય અન્ને ભાઈ બહેન છતાં માતા જુદી જુદી હતી, ને તેથી મલ્લરાજ સાવકી બહેનનો પુત્ર હતો. નંદરાયે સાવકાપણું બતાવ્યું ન હતું, ને એકબીજાને ગા હોવાથી તે શુભરી જતાં મલ્લરાજને પુત્ર તરીકે પોતાને ત્યાંજ રાખીને ઉછરેલો હતો. અને તે અનાથ થઈ ગયો, એટલે મલ્લરાજ મામાને શરણે આવ્યો હતો. નંદરાજે પોતાના પુત્રની પેઠે તેને પાળ્યો હતો, વિશ્વાસુ પુત્ર તરીકે તેને રાજમા ગણ્યો હતો પણ 'પાળેલો કૃતરો પગ ફરકે' તેમ મલ્લરાજે, નંદરાજની કૃપાનો ગેરઉપયોગ કર્યો હતો. પ્રથમ તેણે પોતાનો વિશ્વાસ બેસાડીને નંદરાજ જેવા ભલા ને ભોળા ગણતું ચિત્ત હરી લીધું હતું એ અંચળ પ્રકૃતિનો, નર્કબાજ ને ચાલાક હોવાથી નંદરાજે તેને વહિવટની સત્તા આપી હતી. મલ્લરાજ લગાર દટાર થયો અને ગજના કામથી તથા પ્રપંચથી માહિતગાર થયો, ત્યારે તેનાં મનમાં રાજકીય અંકુર ઉત્પન્ન થયા. ન્યાં સુધી સિંહનું અચ્યું, બકરાનો વૃદ્ધમાં પળવું, ત્યાં સુધી તેનાં જાતિ સ્વભાવની ગણના તે

કરી શકતું નહિ, પણ જ્યાં તેણે માંસલ રૂધિર ચાખ્યું, ત્યારેજ તેનામાં ધાતકી ગુણ પ્રવેશ થવા પામ્યો.

મલ્લરાજે પ્રથમ કુસુમને પ્રસાવવાની જાળ પાથરી, પણ ચક્રોર બાળાએ તેને બહુજ ચાલાકીથી છેતરી હઠાવ્યો. જો કે કુસુમે મલ્લરાજની અલપચારી પ્રસિદ્ધ ન કરી, એટલાજ માટે કે તેનાં મનમાં ગુસ્સા ડાંખ રહેવાથી ભય રહેશે. ખરી વાત છે કે, ગુન્હેગારનો ગુસ્સો ગુન્હેગારની જગ્યા કરતાં ગુસ્સાજ ગળવાથી એ અપરાધી હ મેશાં દખાવેલો રહે છે મલ્લરાજ, કુસુમ પ્રત્યે હંમેશાં દખાવેલો રહેતો હતો, તે ઉપરાંત નજર કરી શકતો ન હતો.

કુસુમના શબ્દો મલ્લરાજના મનમાંથી વિસરાયા નહતા એ સૂચી ગયેલાને એ તરફની આશા હતી. એકતો નંદરાજના વાતસલ તરીકે પોતાને સફળ થયું, અને બીજું તો ધર્મ વિરૂદ્ધ છતાંયે વિષયી નજરે કુસુમ જેવી અમકદાર અપણાને લોભાતી, મોહાતી, તેદ પ્રેમ સંપાદન કરાવી પરણવું; અને કુવરી તથા રાજગાદી મેળવવી કુસુમ જો પોતાને પણ યદ્ય જાય, તો નંદનગરની રાજધાની મેળવવાને વાર નહિ. કુસુમ કદી મલ્લરાજના પ્રેમમાં છુપી રીતે પણ રહે, નોએ તેણી મલ્લરાજ માટે પિતાને બલામણુ કરે, અને રતેલ સંબંધે રાજ ઉપરથી પોતાનો હક ઉઠાવી લે. પોતાને તો કોઈ સમર્થ મજકુમારનો વૈસવ મળે, પછી નવીરાણીને રાજ ભોગવવા દેવાની બલાપશા માટે પસંદ કરે? આ પ્રકારના મલ્લરાજના અપંગ વંદેજીયા પેરે ધૂમતા હતા, પણ "ચોરીમાંથી દાંત કરડાય" તેમ કુસુમની પહેલીજ મુલાકાતે મલ્લરાજ નાસીપાસ થયો હતો. હવે તેણે બીજો દાય માંડ્યો હતો.

માણુમ, જે કોઇની આશા રાખે, અને તેમાં તેની તરફથી તેને નિષ્ફળતા મળે, તો તે દુઃસ્મનનુ રૂપ ધરીને તેના પ્રતિપક્ષીને ભિત્રી બને, અને બને ત્યાં સુધી તેનું અરિષ્ટ કરવા ચુકે નહિ, પણ કૂડને અતે તો ધૂળની ધૂળજ.

આવડી રાણી પણ રાજલોભમાં પડી હતી. કુસુમને રાજ મળવાનાં સંભવિત કારણ હતાં, ને તેમ થવાથી પોતે તેના આશરા નીચે ખુશામત કરવાને હઠીલી થતી હતી. નંદરાજનો કુસુમપર પ્રેમ હતો, ને ટાળવા બળવાન બની ન હતી, ત્યાં સુધી કુસુમની વિરુદ્ધ વાત સાંભળવાને નંદરાજ દેવળ હઠીલો થાય, તેમાં નવાઇ નહતી, એટલું જ નહિ પણ આવડી રાણી એની વિરુદ્ધને શબ્દ બોલવાને જ નમળો પડેલી હતી એ માટે તેણી પણ આડકતરે માર્ગ શોધતી હતી—મહારાજ જે તક મેળવતો હતો, તેજ દાવ આવડી અંજમાવવા આહતી હતી—લોખંડ ને લોહસુંબક મળ્યાં ચક્રમકપર ચક્રમક ધસાયો અગ્નિ પ્રકટી સગડીમા અગ્નિ છુપાયલો રહે, તેમ બનેનાં મન તો બળેલાંજ હતા; કાપટ્યથી ભરેલાં હતાં. આવડી રાણી પોતાની અતલબળમાં રમતી હતી—મહારાજ પોતાના સ્વાર્થમાં સરનાર ગણતો હતો. કુસુમને નાલાયક ઠાવતી, આત્મ-ચલણમાં દુર્ગુણી ઠરાવતી, અને તેમાં પણ પાછો પડે, તો છેવટે નામનાર સુલતાન મુજ્જરશાહના શોખીન બેટા અહમદશાહને શોખ લગાડી કુસુમ પાછળ દાડાવેલો; અહમદશાહ ડૂબ્યો, એટલે નંદરાજને પદબ્રજ કરવામાં વાગ નહિ—બનેનું કાટલું કરવાને આવડીને ઉચ્ચેરવી, અને આવડીને હાથેજ બનેને પદબ્રજ કરીને પછી વારસ તર્જકે પોતે તથા રાણી બનેને

સામલ થઈ અમલ મેળવવો છેવટે રાણીપર અપવાદ લાવીને દુર કરવી, અને છેલ્લે પોતેજ અધિકારી થઈ જવું, આ પ્રપંચો રાત દીન મલ્લરાજના ભમતા મગજમાં ભુત પેઠે ફરતા રહેલા હતા, અને પ્રસંગોપાત નવી રાણીને તે મળતો હતો. પોતાની રાજ માતા તરીકે તે માનવાનો દેખાવ કરતો હતો. મલ્લરાજને રાણી પુત્ર તરીકે ગણવાનું ડોળ ખતાવતી હતી. નવી રાણીપર નંદરાજનો પ્રેમ ન હતો, અને વળી જુવાનુ-સદ્ગુણ લગાર ઇસ્કર્મા વ્યકત્યુર હતી, એટલે મલ્લરાજ જેવા ધરનાજ કૂતરાની પીઠપર હાથ ઝેરવવાનું આ મૂર્ખ રાણી પસંદ કરતી હતી. મલ્લરાજ તો કેવળ કૂતરો જ હતો. તે નિમકકુરામ કૂતરો હતો નવી રાણીના આળા ચરકા, ને સુવાળા શબ્દો ભેદથી ભરેલા હતા, સ્વાર્થથી સંધાયલા હતા, પણ મૂર્ખ મલ્લરાજ વિપય વાસના સાથે રાજ્ય લોભને ઉત્તમ સમજતો હતો.

દહીને દહીં મળ્યો એકજ દહીંનાં રોગી હતાં, એટલે અરસપરસ રસભર વાતો થતી હતી. 'શંકા જવાનું' કોઈને કારણ ન હતું, કેમકે નંદરાજે તો મલ્લરાજને વિશ્વાસનું પાત્ર માન્યું હતું, ને નવીરાણી તેને પુત્ર તુલ્ય પાળે છે, એમ મહારાજને ખાત્રી રાખી હતી. પછી ભલાઈને લાલ લઈ, લુચ્ચાં જતો ગેરઉપયોગ કરે, તો તેના કર્મની વાત !

નંદરાજના દરબારમાં ગુજરાતના પાદશાહ મુજરરશાહનો આમંત્રણપત્ર વાંચવામાં આવ્યો. નંદરાજને મળવા જવાની અગત્ય પડી. શાહે સપ્રેમે આમંત્રણ કીધું, એટલે તેને બેવડું માન આપવાની જરૂર પડી સલા અરખાસ્ત કરી, અને કુસુમને મહેલે ખબર કરીને બીજે દિવસે પ્રભાતમાં શાહને મળવા જવા માટે મલ્લરાજને હુકમ કર્યો—તરકટી મલ્લરાજે ખોટું સમજાવ્યું, કે કામદને પ્રત્યુત્તર લખી આપ્યો.

આ કાળે મદલરાજના ભ્રમિત મગજમાં પ્રપંચનો એક પ્રણુગો
પુટયો. શુભ ચોથડીયાનો કણુગો ફૂટેલો, એટલે તરત તો આશાનાં
ફળ મળવા જેવો લાગ્યો, પણ પાછળથી તો કપટ ત્યાં ચપટજ ! !

નંદરાજ વાઘેલો, શાહને મળવા જઈ ન શકે, એવી યુક્તિ કંઠે
લાગ્યો. નંદરાજ મળવા ન જશે, એટલે શાહ કોઈ ભરાશે,
અને શાહની દાનત ખગડી, એટલે પ્રપંચ લડાવીને વાઘેલાને પદભ્રષ્ટ
કરશે; ~~દેખારે~~ નંદરાજ વાઘેલો પદભ્રષ્ટ થઈ ગયો, તો કન્યા કુસુમઆ પદભ્રષ્ટ
થઈ ચુકી કારણ કે પિતાને તણને કુસુમ રાજપદ ભોગવેજ નહિ
અગર કન્યા ઇચ્છા જતાવી, તો તેના પર અપવાદ ચડાવતા વિલંબ
શો ? કોઈ જુક્તિથી નહિ સંપડાય તો નવો મુદ્દા ધડી કાઢીશું.

મદલરાજ દરબાર માંહેથી નંદરાજ સાથેજ હાથે. વાઘેલો
પોતાની કન્યાને મળવા તેના મેહેલ તરફ જીપડ્યો, ત્યારે મદલરાજે
આવડી રાણીના મેહેલનો માર્ગ પકડ્યો. માર્ગમાં જેટલા તંત્રીઓ
ઔલી શકે, તેટલા કામે લગાડીને કપટી પ્રયોગ તૈયાર કર્યો, અને એ
વીજળીક પ્રયોગ, તત્કાળ રાણી સાહેબ અને પ્રદર્શિત કર્યો કંઈક
હર્ષમુગ્ધ બનાવી. કંઈક ગભિરતાનો દેખાવ કર્યો. કંઈક માનવન
જણાવ્યું, અને કંઈક પ્રપંચમાં ગમે. ચપળ આવડી, અતરભેદ
સમજી ગઈ. હર્ષથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘અલ્યા મદલરાજ ! આજે તો કોઈ ત્રયકરૂપ મહાત્મા જેવો
દેખાય છે !’

‘હા, બા ! આવા જેવો દેખાતો હવેશ પણ બીજો છે કની
કે મુનીજનો, ભોળા-લજા, નિસ્પૃહી ને પરોપકારી હોય છે !’

‘હા. તું પણ તેજ પગલે ચાલવા ધારે છે ! કાગમડળી કદિ ગિરિવર ઉપર ચડશે, તેથી રાજહંસ ગણાશે ?’

‘ભલે ચડાવો-ખનાવો ! કાગડો થઇને પણ રાજહંસ ગણાશે’

‘કહે તો ખરો, કયા પ્રકારે ?’

‘પ્રયુક્તિયે-પ્રપચે ! શુદ્ધયજ્ઞે-આત્મશક્તિયો’

‘આહો ! ત્યારે તું તો-દાષ વરદાન લઇ આવેલો દેખું !’

‘હા-માત્ર તમારી ઇચ્છાનો અશિર્વાદ જોઇએ’

‘મારી ઇચ્છા ! હા, હા, હા, મુર્ખજ કેની ! ઘેલા, હું તે કોણ ?’

‘દેવી ! મદાદેવી ! કાળભક્ષણી દેવી ! તમે ધારો તો જગત-

ખાળો, તમે ધારો તો જગત તારો !’

‘આ બધી તારી કવિત્વશક્તિને દુર કરીને સીધી સાદી વાત કરતી કે તને લાયક માર્ગ ખતાવું !’

‘તક હાથમાં આરી છે. કુસુમને દગાના પગમાં સપડાવતાં ભવ નીકળી જશે. રાજને છેતરી રાજનો હક્ક લખાવવામાં જીવતર જર્જર, પણ આ સમય આવે કિમતી છે, કે પાનને ચુનો લગાડવામાં આપણેજ રાજ-વગર લડવે, વગર જોલવે, વગર પ્રપચે ને વગર પ્રયત્ને કે વગર મહેનતે રાજાજ-રાજા !’

‘લુચ્ચો ! ખાવલો ! ક્ષત્રીનો દીકરો-ધનુર્ધારી-શસ્ત્રધારી થયો છે. જરમા ! ખૂડી મર ! રાજ કરવા નીકળ્યો છે ! સ્વપ્નામાં કઇ ભ્રમણા થઇ હશે. જો મુવો રેલીવાળ, મને ખનાવે છે ! વગર પ્રયત્ને ને વગર મહેનતે, તે પણ વળી વગર પ્રપચે ને વગર પ્રયુક્તિયે વાઘેલ ખંડનો રાજ થવાં નીકળ્યો છે ! રડયા છાકટો તો થયો નથી ?’

‘જે કહો તે, પણ હવે ડહાપણુ ડાળવાનું કામ નથી મહારાજા, કુસુમ બેનને ત્યાં ગયા છે, તે આવી પહોંચશે, તો સર્વે વાત અપુર્ણ રહેશે મનની મનમા રહેશે, ને પાછળથી પસ્તાવો થશે !’

‘કુસુમને ત્યાં શું ? હમેશતો અહીંથીજ જતા હતા, ને આજે પરભારા ! એમ કેમ !’

‘જાણના નથી ! કુસુમ દીકરાને હવે યુવગજપદ દેવું છે, પટ્ટા-લિપંકને અપ મ ધડવાનો છે.’

‘એટલે !’

‘એટલે એ કે રાજા પ્રપચ ઉત્પત્ત થયો છે નદરાજ મામા, આપને પ્રથમ અંણમાનીતી કરીને હમણા માનીતી કરી કેમ બેઠા છે, એ જાણ્યું ! તમે તેનાં કામો વખાણો તે માટે; પ્રપચ ભરેલાં ને ભેદ ભરેલા હોય, તેમાં પણ નિઃશંક નજરે જુઓ, એ માટે !’

‘એટલે !’

‘હજુ ન સમજ્યાં ! કુસુમને વારસ તરીકે કશુંક કાવવા શાહ સાથે ગોઠવણુ કરી છે. શાહ આપણી અરહમમાં આવ્યો છે પ્રપચથી વાઘેલા રાજાને આમ ત્રણુ કરી બોલાવ્યા છે. રાજામંડળ જાણે કે માન આપવા બોલાવે છે દુકાળમાં પ્રજાસલાહ કીધું, તેનું માન દેછે; પણ અંદરખાને બીજો ભેદ છે ! નહિતો વળી તાખાના ખડિયા રાજાને નત્ર ચીડી શેની હોય ! પ્રપચમાં એજ કે કુસુમને રાજદક્કની વારસ ઠરાવવી. એ નકી થાય, તેમાં પાછળથીએ તમે નકાર ન કરો, એ માટે હાલનો પ્રપચી પ્રેમ જતાવે છે ? અગર જો તમે વિમુખ હોય, તો કદાચ કરો. પણ શરમમાં હોય તો તમે કંઈ બાલી શકો નહિ. એ

માટે તમારા પતિએ લાંબા કાળે તમને વહાલાં કીધાં તમે તો એ ભોળા રાજાને ભોળાવશે ત્યારે, પણ હમણાં તો તેણે તમને હાથમાં ચાદ બતાવ્યો. દ્રાણીએ ગોળ ચખાડ્યો. ને ભૃંગી ભમરીને પ્રપંચી ભમરાએ ઠગી કુસુમને ત્યાં જવાનું કામ ન હતું, અને તાકીદનો હુકમ રોકી, ખીજે દિવસે મળવા જઈ શકાય, એવું શાહના હુકમને સંભવનું ન હતું, પણ મૂળધીજ પ્રપંચ ! સાંભળ્યું છે કે મુસલમાની શાહના હુકમ, ખડિયા રજપૂત રાજ થોભાવી શકે ! પણ દાળમાં કાળું ! નદરાજની શાહ પાસે એટલી શરમ ! શરમમા તમાર કાટલું, ને કુસુમને રાજ ! અમે તો જનમના ભિખારી છે, પણ તમે બાવાં થવાનાં ! અમે દુધ સાકરનાં ભોજન કયે દિવસે કરતા હતા ? બાપની ગાદી ક્યાં જતી રહી હતી ? વીજીબા, તમાર પાણી જશે ! આવડીનો ચમત્કાર રહ મળવા બેઠો ! પ્રપંચનો પૂતળાએ તમને ઠગી ! ભોળા બગલાએ તમને બનાવ્યાં ! કુસુમની સમતિ લેવા ગયા છે, તે હમણાં અહીં આવશે. તમને સમજાવશે કે, બિચારી અડુલી બાળા કોઈ દિવસ વિખુટી પડી નથી, ને એકદમ મળવાજલુ પડે, તેથી આછું આવે. માટે કુંવરીને ત્યાં જવું પડ્યું, જાણે તમે એમ ન સમજો, કે યુવરાજ પદની વાત કરવા ગયા હતા. જાણે તમે તો જાહેર દુશ્મન ! આમ પણ તમને જણાવશે મોપર એક, અત્તરમાં ખીજી ! રાજ પ્રપંચ તે હાથીના નાંત છે. ધણાં ડાહ્યા પણ મીઠાંની તાણ ! ખેટમાં બળે છે, તે વધારે બોલુ છું, બોલતાં શીખવાડ્યો, તેથી બોલું છું. તમે છો-તમારા પતિ છે. ગમે તે કરો, પણ તમાર કંઈ નથી. પરણ્યાં તે કરતાં કુંવારાં લલાં. પતિપરાયણી કરતાં વિધવા સારાં ! રજે તમને જીદ રાખીને મુસારે

ખાધી, આપે! કુસુમને ગજ! કેમ જાણે નમે તો તમારી માતાના
 પેટમાંથીજ વાંઝીવામેણું લઈ આવતર્યાં હોય! જગત તો જુઓ!
 કમિયુગ! રજપૂતોનાં નાજ એમજ ગયાં કેતી! વાઘેલા વંશ કુખ્યો
 એમજ! કરસુઘેલો તે છેલોજ રહ્યો! વળી તેનાં વશજે તે કયે નિવસે
 ડાહ્યા હોય! વીજુઆ? શું મારું! હવે વિશ્વાસનું પોટલુ ઓડળે.
 કંઈક મજપુતાણીનું પાણી દેખાડજે. શાદને મળવા જવાનું સુકિતથી
 અટકાવજે. ચાવડાવડાની સુકિત થયેલી હોય, તેને જાગૃત કરશે નહિ
 વંશજેતે આપ પડશે. પેટમાં બહુ દુઘાય બળે છે. બાળકપણથી
 બકવાદ કરતાં બતાવ્યું, ત્યારે જોલ્યો છું. માફ કરજે મોટી મા?"...

મલ્લરાજ બહુજ અક્યો! આવડીને દલદી ગણી, મોટી મા કહી.
 તોછણક કરી વિવેક બતાવ્યો. પ્રપચે રમાડી દાઝ ખાધી-ઉરકેરણી
 કરી. શાન્તવૃત્તિ ધારણ કરી. ગભપ્રપચમાં રમ્યો, અને આખરે
 પુરોષકારી ઊઠડો પણ પોતાને હાથે પોતેજ હોયો આવડીજે સદ્ગુણ
 ધિગજથી સંલિખ્યું. વાતમાં મ્મ ન દેખાડ્યો. હૃદયમાં નવાનજ
 પ્રકટ્યો નંદરાજને દુઃસ્મનનું રૂપ આપ્યું. મલ્લરાજના પ્રપચને
 પારખી ન શકી, ઘડીવારે રક્તનેત્ર કરી જોલી. જોલવા જતાં અટકી.
 મલ્લરાજને પ્રત્યુત્તરમાં જે ગંભીરતાની આશા રાખી હતી, જે વીરત્વની
 આશા રાખી હતી તેથી હિલટી નીકળી માત્ર એટલાજ શબ્દ ઉચરી —

‘મલ્લરાજ? હમણાં તું તારે ઘેર જા—કદી મહારાજ તને કંઈ
 દુકમ કરે, તો તું તારી વિવેકબુદ્ધિ વાપરજે મહારાજ પોતેજ જી
 પોતાની પરજોતરનો હક હુઆડરો, તો હું મ્હારો હક મેલવવા માટે
 જીવ સુરોસટ ન્યાયસર લડીશ, પણ પ્રપચ વડે તેને કે ગળ્યતી

આબાદીને નુકસાન તો નહિ થવા દષ્ટિ—મહારી મુલાકાત દેવાની તક મળતાં પહેલાંજ જે મહારાજના હુકમનો અમલ કરવામાં આવે, તે વેળુ ખવાસણુને વાત કરજે, તેની સમતિ લેજે’ ચાવડી એટલુ જોણીને લપકામાંજ અદર ચાલી ગઈ. મહારાજ સમજી ગયો. પોતાની વાક્યાતુર્યતાએ બળવાન અસર કરી દીધી છે, એમ જાણીને હરખાતો પુલાતો ઘેર ગયો. પણ તેની છેલ્લી વાતથી તે લગાગ નિરાશ થઈ ગયો. અબજાના ભરૂંસાપર રાજને ડોલાવાનું મદાભરત કામ આરંભતાં ડ્યો, પણ નકટાને નાક નહિ, નિર્ભજને લાજ નહિ, એ રીતે નીબંજ નીવડે, ને ભોપાણું ફૂટે તો ક્ષમા માગવી, એજ નિર્વાણુ ધાયું.

મંદરણુ ૭ મું.

ચાવડા રાણીની ચતુરાઈમાં લપટાયલો નદ વાઘેલો.

‘વાઘેલી રાણીના પ્રપચમાં ભોળો રાજ લપટાઈને જગદેવને દેશપાર કરી પસ્તાયો હતો.’

‘રાસમાળા.’

મહારાજ, ચાવડી રાણીના ક્રોમળ મગજમાં ધીમું ઝેર રેડીને ચાલ્યો ગયો, અને ચાવડીને શુર ચડ્યું. તેના અગમાં દેવ આવ્યો. વગર મત્રે માયું, પ્રયું, અને તાડિકા જેવી રાક્ષસી રૂપે રામને ગળી જવાની તૈયારી કરી બેઠી ઘડીઓ વીતતી હતી, તેમ તેમ ચાવડીની અધિરાઈ વધતી જતી હતી. તેના મગજતણુઓ તપેલાં હોખંડ

માફક પ્રજાળતા હતા. કોષનો વેગ તીવ્ર હતો. પોતાની આશામાં પ્રપચનો પથરો પડેલો હતો, એટલુંજ નહિ, પણ વાઘેલા રાજાનો પ્રેમ પણ કૃત્રિમ અને પ્રભુચી લાગ્યો હતો. ગિનમાં ધૂન ભળે, તેમ મહેલરાજે વધુ ઉશ્કેરી હતી. હવે તો તે કોષનું અગ્નિદાન દેવા તત્પર થઈ હતી. કોષપણુ પ્રકારે વાઘેલા રાજાને ભૂષ્ટ કરવા ચાહતી હતી. પદભૂષ્ટ કરીને પોતે પણ હેરાન થવા ચાહતી હતી. શોકચની દાઝે ધણીનો ક્ષીએ તોડવાનો તેનો આશય હતો. વિક્રળ વાઘેલુ સમાન મનમાં કોષ હતો, પણ શિયાળા સમાન શાન્ત, અને અતુરાઈ ભરેલો દેખાવ કરીને પાછળના પડમાં પોઢી હતી. દાસીને સઘળી હક્કિત કહી રાખી હતી. મલ્લુ ખવાસલુ બહુ ચકાર હતી. ચાવડીનો પ્રપચ તે સમજી ગઈ હતી મકારાગ પોતાને ખબર પુછશે, અને ગણી કેને જતાં પેદલાં મળવા આવશે, તે પ્રસંગે અતુરાઈનો ચમત્કાર બતાવવાની તૈયારી રાખી હતી. નંદરાજ ભોળો રાજા હતો તે આ પ્રપચ એકદમ પાંદખી શકે તેમ ન હતો. વળી ચાવડી રાખીએ એમ પણ ભુક્તિ કરી રાખી હતી, કે તેને એવી ખબર નથી કે વાઘેલો, શાકને મળવા જનાર છે. નંદરાજ મોડી રાત્રે કુસુમને મહેલેથી આવ્યો, અને મહેલના દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરતાં જ ચાવડીને યાદ કરી. મલ્લુ ખવાસણે ગદગદિત કહે, નમ્રપણે ઉત્તર આપ્યો, “ બાઈની છાતીમાં શૂળ નીકળે છે, અંગ કપે છે, અને ગેશુદ્ધ પડ્યા છે. હું ઔપધ માટે સમજાવું છું, તો દરાળીને મને મના કરે છે. કહે છે કે, હવે મ્હારે મરવુંજ જોઈએ ! ” મલ્લુ ચરિત્રપે રડી પડી રાજ દરબારની ખવાસણોનાં પગક્રમે એવાજ હોય છે ! ભલો ને

ભોળો રાજા કશું સમજી શક્યો નહિ. રાણી એકદમ ગભરાટમાં કાં પડી ગયલી છે, ઔપધ લેવાં ના કેમ કહે છે। એ વિષે તેને સંકલ્પ, વિકલ્પ થયો.

“રાણીની એકાએક તખીયત બગડી અને મને ખબર પણ ન કરી?”

“આપ ક્યાં હશો, એ અહીં કાંઈને ખબર નથી!”

“કુસુમને ત્યાં હું ખીજે ક્યાં જાઉં છું। ચાવડી જાણતાં નથી, વાર? તેઓ તો શયનગૃહમાં જ છે ની?”

“હા. પણ આપને કે ખીજા કાંઈને મળવાને તે ના પાડે છે, આપને માટે મેં પુછ્યું, ત્યારે ધમકી આપી જોડ્યાં કે, હું મરી જાઉં, પછીજ તખીયત બગડવાનીયે વાત કેહજે.”

“એટલું બધું કંઈ?”

“આપની ગેરહાજરીથી કદાચ તેમના મનપર વધુ માહો અંસર થઈ હોય। નબળી તખીયત ચાલતી હતી. આપ વ્યાધીમાં, એટલે પુરતી દેખરેખ ન થઈ હોય, ને કદાચ કટાણી ગયા હોય।”

“તોપણ હવે મ્હારે મળવું તો જોઈએજ. ચાલ, મ્હારી સાથે. તું કાંઈ માણુમને મોકલ, કે વૈભવાજને જોલાવી લાવે.”

“તેઓ તો હાજરજ છે, પણ આ સાફ ના પાડે છે, કે ઔપધ ન જોઈએ.”

“હીક, તેને તેડીને અદર આવી હું સાથે રહીને તપાસ કરાવું, બહેલી આવે—”

શાન્ત અને સમજી રાજા શયનગૃહમાં ગયો. પ્રથમ પારખી શક્યો નહિ. દાસીની મુખમુદ્રા નિહાળી-પુખ્તપણે નિહાળી; રાણીના ગ્રંભીર-

ગભીર ને ગર્વના જોડો સાબળ્યા. અવળુ કરીને સત્ય માની જેઠો વાઘેલાતું હૃદય સકોચાયું. માત્ર શાહને મળવા જવામાં વિઠન આવ્યું, એથી વધુ દીલ દુખાયું.

આવડીએ, વૈદરાજને પણ પક્ષમા ત્રીયો હતો. આવડીની તખ્તીયત ભય કરે રૂપ પકડશે, એવો અનુભવ વૈદે પ્રથમથી જાહેર કર્યો હતો. મલ્લરાજે મારાજ, શાહને ખમર કરવાનો વખત આવે, તો તેને પણ ભંભેરી રાખ્યો હતો.

આવડી રાણીએ ચોતરફ ચતુરાઈ ચલાવી મુકી હતી, પ્રપત્ની જળ પાયરી મુકી હતી નદરાજનો અવાજ સાબળી આવડી રતબધ થઈ ગઈ હતી સમવત્ પલંગપર પડી રહી હતી. ભોજો વાઘેલો અંદર આવ્યો. પનગપર જેસીને નિદ્રાવશ આવડીને નિહાળી. શ્વાસ જોવા જેઠો. થોડીવારે દમ લેવાતો જોઈ અધિરો થયો. આવડીને જોલાવવા જેઠો દામળ હાથે, ધીમે સાદે, ખરા અતઃકર્ણથી ને પુર્ણ ભાવથી, કંઈપણ દગો રાખ્યા વિના આવડીને ઉઠાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ ! વૈદરાજ પધાર્યા ! સદ્ સ્વરે હકિકત પુછી, પદાવેલા પોપટ પડિતે ઉત્તર દીધો, ‘હૃદયકંપ થયો છે ભયકર અવસ્થા તો કહેવાય !’

‘પરિણામ તો કંઈ-

‘કહી શકાય નહિ. પગમા પણ પ્રાણ ત્યાગ થાય ખાસ પ્રગ્ગરતો રોગ નથી; એટલે કંઈ મત બાંધી શકાય નહિ આપની હાજરી હોય, તો સાંઈ.’

‘કર્મ સંયોગે શાહને મળવા જવાતું કહેવરાની ચુક્યો છું.’

‘મળવા માટે કદી આવી હરકતોને લઇને ના કહેવરાવી શકાય કદાચ આપ જશો, ને પાછળથી કંઇ થયું, તો જનાપવાદ લાગશે ! મહા કાર્ય નહોય, તો પછી શું !’

‘અણો છો કેની કે આજકાલ શાહ-સુખાના કેવા લપકા છે તે ! ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં રઝળના કરી મૂકે !’

‘પણ ગયું માણસ આવશે ? શાહ શું આ હરકત નહિ કરાશે ?’

‘તે કંઇ હરકત ગણીને બેસી રહેશે ? સરહદમાં ચાલ્યો જશે’

‘તો અણહિતનાડ જઇને મેલાપ કરીને ક્ષમા માગવી, અહીંથી આ ખખર દેવા !’

‘આપણી સરહદ જોવાની છે દુષ્કાળના પ્રસંગે કરેલી ગોઠવણ રદ બંધ છે. જાતી હાજરીની નાત જીતી !’

‘મલ્લરાજને મોકલો !’

‘શિકારનું લક્ષ્’ છે તે !’

‘આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો !’ વૈદ ઐટલું બોલ્યો. અને બંધ રહ્યો. ચાવડી સમજી સાભળતી હતી. પોપટજીને પઠાવ્યો, એવું પઠવામાં તેણે ભૂલ કરી નહિ નવો પ્રપંચ શરૂ કર્યો વાઘેરી એકદમ પક્ષગપરથી ચીસ પાડી ઉઠી ! ઘેલાં માણસ પેઠેમ નાસવા માંડી વૈદે પકડી લીધી વાઘેલાએ પકડવાની ખૂમ મારી, ઐટલે બીજાં તોફર માણસોએ તેણીને ઘેરી લીધી ભ્રમિત અવસ્થા થઇ ગઇ છે, જ્યમ નિશ્ચય થયો. પક્ષગપર સુવાડી. વૈદે કેવળ જીતી દવા સુંઘાડી તબાકુ સુંઘાડી કહે છે કે માત્રાની દવા છે. મનજનો મળ પાણી થઇ છી કદારા નીકળશે. તેમજ થયું. રાજવૈદ મદારીનો વાંદરો થઇ રાણીની ઢોલકીપર નાચતો હતો. રાણી

એવેન યજ્ઞ પડી. વાત વંચી પડી. રાજા ગમરાઈ ગયો. આ ગમરાઈ ગણી
 સન્મુખ પ્રસિદ્ધ ન કરવાની વિદે સહસ્રાદ આપી અંતે વાલેલાએ શાહને
 મળ્યા જવાનું માંડી વાળ્યું, અને મહત્તગમને તેડાવ્યો. મહત્તરાજ એકદમ
 અશક્ત ચિમાગીમા પડેલાના વંદરાજે જુડા સમાચાર અણુવ્યા; ત્યારે
 કોઈ સ્વારને મોઢલી શાહને આ સવળી દક્ષિન નિવેદન કરવાને
 મહત્તરાજે વગર દુકમ કરાવ્યો. એ દુકમ આપવાને મહત્તરાજી ગઈ.
 રેવડીવાળાનો સાક્ષી ગંડેરીવાળો! ભૂતનો ભાઈ પલીન, ને જાદુચીની
 બદેન શાક્યગી. એ સ્વરૂપા છંદુરંગ એકઠાં થયાં. મહત્તએ મહત્તગમને
 સવળી દક્ષિન કરી. નંદગમને અટકાવી દેવાથી પોતાની ધારણા પાર
 પડી શાહને ખચર કરવાનું માંડી વાળ્યું. વાજીગી જે કપડા દેવામાં
 આવ્યો, તો મહત્તરાજનો અચાવ તેપાર દુનો. મંન્વાડમાં વાત વિસ્મૃત
 થઈ, અચવા તો નિપાઈની કરવામાં ભૂત થઈ ગઈ! ચાવડી ગણીનું પ્રપચી
 કાંવંજુ જેમ મહત્તગમ તાણુય થયો. મહત્તરાજે મુપક શુશુ બતાવ્યો. પણુ
 ચોરને પોટમે ધૂળની ધૂળ કમની પદાર્થનો નાશ કર્યો, ડંખ દીધો,
 પણુ મોંમાં સ્વાદે ન આવ્યો અમગમને કરડવાથી કંઈ પેટે ન ભગણુ.
 માત્ર દુર્ગનના દે માણી! અદેખાનો અધાપો લાગ્યો. ચાવડીની
 ગુપ્તરાઈમાં વાલેલો લપટાઈ ગયો ખરો-હાથો ખરો, પણ તેમાં તેની કે
 નિમકદ્દરામ મહત્તગમની ધારણા કર્યે પાર ન ઉતરી.

આરબ્યાં અધ્ધવ ગઈ, દરિ કરે સો હોય!

માટે તેને રાજા રાખવાની જરૂર જોઈ ગુજરાતમાં ઉઠેલા બળવા
 વખતે, અને રજપુતોપર તિરસ્કાર ભાવ થઈ ગયેલો છે, એ વખતે
 નદરાજપર શાહની પ્રીતિ હતી. તેમાં આ કૂઝાકમથી કદાચ વૈરભાવ
 ઉત્પન્ન થાય, એમ ભય હતો; ને તે કાળે ચાવડીને ચડેલું જોમ
 દુ ખદાયક થઈ પડે, એમ જણાતું હતું, એ વિચાર કુસુમને ઘોળાવા
 લાગ્યા. એવામાં મલ્લરાજની પત્નિએ પ્રપચની કશ્મી કહી, ને
 મોડી રાત્રે કુસુમ નિશ્ચયપર આવી, કે પિતાને ખબર કર્યા વિના,
 પોતેજ કુમાર વેશમાં જવું શાહની મુલાકાત કરવી, અને આ સર્વ
 હકિકત નિવેદન કરવી, જો પોતાના વેશ માટે પુછવામાં આવે, તે
 પ્રસંગાનુસાર અત્યુત્તર દઈ, શાહને જામળવી દેવો. આ ગોઠવણુ ધારીને
 પોતાના એક રક્ષાપાળને ચાવડી ઉપરથી બોલાવ્યો. સામંત વિશ્વાસુ
 નોકર હતો. વૃદ્ધ હતો. લાયક હતો. દરબારગઢમાં બનેલા બનાવથી તે
 અજાણ હતો, એટલે કુસુમે સઘળી વાત કહી. સામંત ચમક્યો,
 કુસુમે પોતાની યોજના જણાવી. સામંતે સંમતિ આપી, અને
 તુરંતજ કખૂતરીયા બે ઘોડાની જોડી ઉપર સામાન નખાવવાનો તાકીદે
 હુકમ કર્યો વૃદ્ધ ખવાસણ, જે કુસુમની સંભાળ માટે રહી હતી, તેને
 પણ આ સઘળી વાત કરી, અને પોતે તેની પણ રજા માગી, ડોશીએ
 આશિર્વાદ દીધો. કુસુમે વાત ગુપ્ત રાખવા જણાવ્યું. કુસુમ અને સામંત,
 ઘોડાપર સવાર થઈ, એક ખરા રાજવંશી પુરુષ તરીકે તેઓ શિકારી
 પોશાકમાં શેહેર બહાર નીકળી ગયા. દરવાનો માત્ર સંસ્કારી
 અમલદાર સિવાય વધુ પરિક્ષા કરી શક્યા નહિ. બન્ને જણાં પ્રભાત
 ના કિરણ પ્રકટતાં પહેલાં ઉપવનમાં આવી ચડ્યાં. લગભગ બે મૈદ

દુર શાકનો તંબુ જણાનો હતો. માર્ગ ઝાડોનો હતો નાની ટેડી હતી,
 ત્યાંથી પસાર થવાનું હતું. નાની ટેડીએ ઓળંગવી પડતી હતી,
 ને વચમાં ઝાડ-ખીડ પણ ઉત્તર કરવા પડ્યાં હતાં. લગભગ
 મધ્ય વનમાં આવ્યાં, એટલામાં સિંહનો ત્રાસજનક શબ્દ, કુસુમને કાને
 પડ્યો. થોડાને થોભાવ્યો. સામંતને સમજાવ્યો શિકારી કુમારી કને
 સાથેના સંદેશ દર્શાવે, એટલે કુસુમને શુર ચડ્યું. સિંહનો દ્વિધા
 સાથે લઈનેજ શાક પાસે જવામાં શોભા. કુસુમે સિંહના
 અવાજ તરફ થોડાને દંડુરવા સામંતને સુચવ્યું. એક પણ
 મા સિંહના ગંદાણા આગળ નેચ્યા આવી ચડ્યાં. સિંહ
 દુર ટેકરી પાછળ જતો માલમ પડ્યો કુસુમે તેની તરફ
 આન થોવતી ચાલુ દાંડી, પણ પહેલેજ દાવે સિંહ હાથથી છટકી
 ગયો. કુસુમ તેની પાછળ પડી; સિંહ દેતરમાં સંતાઈ પેઠા. તેણીને
 • દેવે સંધિ છાંદુદરી ગળ્યા જેવું થયું સામંત પાછળ દોડતો હતો.
 પણ વહ હતો, એટલે કુસુમનાં વેગને દોડીને પહોંચી શકતો નહતો,
 સામંતનો થોડો પાછળ પડી ગયો કુસુમ ટેકરી આગળથી પસાર
 થઈ, અને સિંહ આડો નાંહો હતો. માર્ગ મુટીને કુસુમને તેની પાછળ
 જવાની ડર પડી હતી. સામંત સીધે વેગે જતો હતો, પણ ટેકરી
 પાછળથી કુસુમે આડો માર્ગ લીધો હતો, એ સામંતનાં જોવામાં
 નહિ આવવાથી હવે અન્ને વચ્ચે અંતર રહી ગયો હતો, ને ખરું
 કહીએ તો તેઓ વિસિન્ન થયાં હતાં કુસુમ ઉત્તરમાં ચાલી ગઈ.
 અને સામંત પૂર્વે લાણી જતો હતો લગભગ એ એ માઈલના અંતર
 વચ્ચે અન્નેને વિચર કરવાની તક મળી સામંતે ચોતરફ જોયું, પણ

ઉસનના વાડા દખાવા નહિ. તેના મનમાં ગભરાટ-પેદા થયા. આજ કુમારિકા કંઈ સિંહના પગમાં આવી જાય, તો પોતે કરેલા-કરવેલા સાહસ માટે જીવગીતો જોખમદાર થઈ જાય, એવો ગંભીર મામલો હતો, ને એ-ભયથી તેણે મધ્ય જંગલ ખેડવા માંડ્યું હતું. કુસુમને પણ ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ; વૃદ્ધ સામંત કદાચ જંગલી પ્રાણીને શિકાર થઈ પડશે, તો પોતે માળ વચમાં વોરેલા સાહસ-ગાટે- મહા ઠપકાને પાત્ર થશે, એ તેને ભય લાગતો હતો, ને તેથી તે બિચારી આંખા ઘોતરફ દૃષ્ટિ કરી સામંતને જોતી હતી, પણ સામંતની સ્વારી નજરે આવતી નહતી. કુંવરી સિંહને હજીવાને પોતાના ઘોડાને એક વડના મોટા ઝાડ નીચે બાંધી એક બીજા ઝાડ ઉપર ચડીને પોતે બેઠી. સિંહના કોતર તરફ નજર રાખી, અને સિંહની પીઠ પછવાડેજ પોતે રહેઠાણ કરી પરાંપર મધ્યાનકાળ થયો. પ્રભાતના પુઠે પડેલા તે બપોરે બાર વાગે સિંહ જુપ્પોત થયેલો, તૃપાચી પીડિત થયેલો બહાર નીકળ્યો. અપાડ માસ છતાં વર્ષાદની તગાસ અને દુકાળને લીધે પાણીની અહુ અછંત હતી, તેમાં વળી જંગલી કોતરો માંહે તો લગારે પાણીનું ટીપુ મળતું નહતું. કોઈ કોઈ પહાડની કંઠણોમાં મદમદ ઝરણાં ઝરતાં, અને નાના ખાબોચીયામાં પાણી પડેલું રહેતું, તે પીને વનચરે શાન્ત થતાં હતાં.

સિંહ કોતરમાંથી નીકળ્યો કે ભય કર ગર્જના કરી કુંવરીએ જોવો અપ્પદ સંભળ્યો, કે તાકીને એવી તો આનાદ ગોળી લગાવી, કે તર શિખરપર મૂકેલું, જેમ નિશાનબાજ સોપારી નીધે, જેમ સિંહનું મસ્તક

ક્રમણ વીધી નાખ્યું. તમ્મર ખાઇને વનરાજ ભૂમિપર પડી ગયો. તાપથી તમેલો વનરાજ એકદમ ગભરાઇ ગયેલો, તે આ ગોળીના તીવ્ર ઘાથી પરવશ પડી ગયો; અને પલકમાં તેનો પ્રાણ પ્રભુને દ્વારે પહોંચી ગયો. બહાદુર ને હિમ્મતવાંત આળા વૃક્ષપરથી ઉતરી સિંહને શીઘ્ર ગોળી મારી, પણ નિરૂપયોગી થઇ પડી, કેમકે તેણે તો પ્રાણ તજ્યો હતો. ખાત્રી માટે કુસુમ શિકારીને તેમ કરવાની જરૂર હતી, કે ભય ત્યાગ થાય પાછળથી પેસ્તમો ન રહે. રમે તે તમ્મરમાંથી ઉઠે, ને આવ બલા-પકક ગલા, એ બલાસે ભાગના ભલા જેવું થાય કુસુમે વાયુવેગી તુરંગને ઝાડની ડાળેથી છોડયો. પોતે સ્વાર થઇ, અને સિંહને પછવાડે ઘોડાની પીઠપર નાખી લીધો જે માર્ગે આવી હતી, તેજ માર્ગે સામ તને જોતી જોતી ચાલી. તાપ તપી રહેલો હતો મધ્યાન્હનો સૂર્ય, પોતાનું પુણ્ય તેજ પ્રકાશી રહેલો હતો ભૂખ પોતાનું બળ અજમાવી રહી હતી ચામડાની ઝુપડીમા આગ લાગતી હતી; અને ક્રોમણ જતુ-ઓ ભરમ થઇ જતાં હતાં, પણ વગડો વેઠવાની હિમ્મત હતી, એટલે ભૂખ-દુઃખની આ બહાદુર ક્ષત્રીઆળા પરવા કરતી ન હતી. વળી ભૂખને ટાળી નાખે, એવું પરાક્રમી કામ કરેલું હતું, એટલે તેના મનમાં સંતોષનો એવો મહાન ખોરાક પ્રવેશ થયો હતો, કે જેવડું જોમ આબુ હતું કુસુમના પ્રારબ્ધ એટલું સુખ હતું, કે મનેચ્છિત વસ્તુ મળી રહે તેને જળ તૃષા લાગી હતી, ને તે મળે, તો તૃપ્ત થાય એમ ઇચ્છતી હતી. તે માર્ગમાં કંઠણ નજીક નાનાં ઝરણાં નજરે પડવાથી તેણી ત્યા ગઇ; અને તૃષા ટાળી ઘોડાને પાણી પાડું ને કંઈક મસકમાં ભરી પણ લીધું. દરે વધુ હર્ષ

વેગથી ઘોડો પણ ચાલવા માંડ્યો. થોડે દૂર જતાં સામંતને જોયો. અને નજીક આવતાં તે એકદમ મારતે ઘોડે ઉપડી, પણ જ્યાં જ્યાંપર જાય, ત્યાં સામંત બદલે સુલતાન મુતસદી શિકારી નજરે પડ્યો. ઘોડાપરથી તર્રમર ખાંધને તેણે એક માણસને પડતો દીઠો. ઘોડો બાજુપર ઉભેલો છાયો કરતો હોય, એમ જણાતો હતો. જાતવત ઘોડો ધણીનાં રક્ષણ માટે તત્પર દેખાતો હતો. કુસુમ તેને જોઈને પોતાના ઘોડાની લગામ ખેંચી એકદમ ઉતરી પડી. શિકારીની નજીક જઈને જોતા માલમ પડ્યું, કે તાવની ગરમી સહન ન થવાથી ચક્કર ખાંધને કોઈ શિકારી પડેલો છે. તુરંત મંસક માંથી પાણી લઈ છાટ્યું; જરાવારે શિકારી શુદ્ધિ મા આવ્યો તે જોઈ થયો આખ ક છક શાન્ત થઈ. કોઈ બાળશિકારી તેના જોવામાં આવ્યો. કુસુમ નમી. શિકારીએ આવકાર દીધો. બેભાન છતાં ઉપકારની નિશાની બતાવી કુસુમે તેને નમ્રપણે કહ્યું : ‘આપની તમીયત સારી છે ? જળ લેશો ?’ શિકારીએ ધીમે સ્વરે ઉત્તર આપ્યો, ‘મુઝકો છાંયડીંપર લે જાતા ચાહિયે.’ કુસુમે સાંભળતાંજ તેનો હાથ ઝલ્યો, અને ધીમે ધીમે નજીક આપાતુ એક સુદર છાંયડાવાળુ ઝાડ હતું, ત્યાં લઈ ગઈ ઘોડાપરથી ગાદી ખેંચી લઈને જમીનપર પાથરી આપી, શિકારીને બેસાડ્યો. પાણીથી લી જાયલુ કપડું, મોં મસ્તકપર મુક્યુ જરાવારે મસકમાંથી પાણી લઈને પાંચું. શિકારી ટટાર થયો, અને પ્રસંગ નીકળ્યો, ‘મેરે વાસ્તે આપને બહોત તકલીફ ઉઠામી પડી હોગી ! માફ કરના. આપકો બહોત અયસાન હુવા !’

‘જરા પણ નહિ મારા સરદાર ! તાબેદાર બદલે તકલીફ કેરી ! માલસ જાતની પ્રજા છે, કે કંઈ અસરે કોઈને પણ જાતી મુદ્દ કરવી.’

‘વાહ ! લાયકાકી યહી લાયકાત હય. અગર જ્ઞેશ્વમે આપ જ્ઞેધ્યાન હોકે ચલે જાતે, સો કાન કહને-પુછનેકા આતા !’

‘કુદરતની અજબ, કળા છે. આપના જેવા પ્રતાપીને તો મારા સરખા હામરોની મદદ મળી જાય ! પણ આપની તખ્તીયત તો હવે બહુ સારી છે ની !’

‘હા. પાનીસે મેરા ગભરાયલા દીલકો બહોત આરામ હુવા. મુઝે યહી શોચતા થા-પાણી સિવા મેરા દીલ ગભરા ગયા થા-કયા માલુમ કે મુઝેકો કેમ ચક્કરને ઘેરા, ઓર મે જમીનપર ગીર પડા !’

‘અરે આપને તાપની બહુજ ગરમી લાગી હોવી જોઈએ. તાપથી આવેલી ચક્કર જોભાન કરીદે છે ! પણ આપની તખ્તીયત બગડવાને બહુ વાર નહોતી થઈ, ત્યાં તો મારો ઘોડો અહીંની જગ્યા પસાર કરતો હતો. મારે માણસ છુટો થઈ ગયો છે, તે તરફ મારી નજર હતી. જો કે આપના કહેવા પ્રમાણે વેગમાં કદી જ્ઞેધ્યાન રહીને પસાર થઈ જાત ખરો, પણ મહારા માણસને ભરસે મહારા ઘોડાનો વેગ દૂરથીજ ધીમે પડેલા હતો, તેવામાં આપ જેવા સરદારની નોકરી કરવાની તક મળી ગઈ પ્રભુનો પાડ !’

‘બહોત અયસાન હુવા-આપ લાયક હોં. કહો તુમ છોટી વયમે અકેલે કહાસિં આયે, તાપમે કહા જાતે હો ? આપકીપર અયસી કયા ગુજરી ! અહવાલ સુનાઈયે ! અગર આપકો કુચ્છ મદદ આહીયે, સો ફરમાઈયે. મયે ગુજરાતકા શાહ સુલતાન મુજબરખાન હુ. મેશ મુકામ યહી સે એક કોસપર હય. આપ જરા તંબુપર ચલીયે. આશાયસ દહેકે પીછે અગાડી બહડીયે !’—

કુસુમને જે હકિકત જાણવાની જરૂર હતી, તે સહેજે મળી ગઈ. હવે તે નિર્ભય એહેરે વાત કરવા બેઠી:-

‘વાહવા ! પ્રભુનો પરમ ઉપકાર ! હું, આપનેજ મળવા આવતો હતો પ્રભાતમાર્ગે હું આપને તંબુમાં મળત, પણ પેલો પડેલો શિકાર હાથ કરવામાં વખત વીતી ગયો, કે જે આપને એનાયત કરવાનો છે, ને તે માટે હું મારા સામંતને છુટો કરીને વેગમાં સિંહ પાછળ પડ્યો હતો; તેમાં વીર્જિત થયો. આપ મારા સરદાર ! મારા મુરખી ! જનાજ છે !

‘મહારા’ અહોભાગ્ય ! તમે નામવરની ભાલી ને નેક વાણીનાં આવા રૂડા શુકેન સાક્ષી, એથી મને વધારે શું જોઈએ. તમારી મહેરબાની, તમારી નિગિદ્યાની, એજ હમારી જીદગીની રૂતેહ છે.’

‘અહોત લાયકાત કરમાતે હો ! અજ કહોજે, આપ કોન ચોર કહાસે આતે હય !’

‘ગરીબપરવર ! હું નંદરાજ વાઘેલાની આસાથી આપને મળવા આવું છું. હું તેમનો વશજ છું. આપને કહ્યું, તેમ પ્રભાતમાં હું આપને મળત, પણ મારી નજરે પેલો આપનોજ શિકાર પડ્યો, એટલે લાચાર કે બહુજ અચાનક ને વીલબભરેલી મુલાકાત થઈ, જે માટે મારી આહુ છું, અને આ શિકાર-’

‘વાહ ! કયા મીઠી જુગ્યાન હય ! સંજર, શિકાર મયે લે જાઉં ગા મારી મેરે આહનેકા વખતે હય ! નંદરાજ ક્યું નહિ આયે ! વોહી મેરા દોરત હય. શિકારકે વાસ્તે મયને જુગ્યાયા હય વોહી બડા શિકારકા શોખીન હય ! અગર તુમજી મીલકે દોરતીકા બડા તખકા હાથ

કર લીધા-મેરે જન બચા લીયા-ઓર અવસાન હાથ કર લીયા-કહો,
‘નંદરાજી તખીયત અરજી હય-આપ કયા વોહીકા કુમાર હય !’

• ‘હાં-અહાંપનાહ ! આપનો. પત્ર આવ્યો. કે તેઓ તરત આવવા નીકળ્યા, પણ દુર્ભાગ્યે ચાવડી રાણીને મગજમાં ચક્ર પેદા થઇ, એટલે અટકી પડ્યા. તેઓએ અહુજ દિગમીરી સાથે આપની કને મારી ચાલવા મને મોકલ્યો છે. હું નમીને ચાલુ છું, કે પિતાજી નંદરાજ અદલ મને પોતાનો સમજી તેમનો ચુન્હો દરચુજર કરશે, અને તેની ફરજ મેં જનવી, એટલુજ ગણીને તેમના તરફથી સંજોપ લેશે.’

અહોત અરજી ! મયે અહોત રાજી હુવા. દીગમીર યુ હુવા કે રાણીપર એકદમ દર્દને ગલ્યા કીયા ! ફિકર નહિ. મયે ઉરકા ખન લીખુગા ! તેરી તારીફ મયે વોહીકું જતાઉગા !’

• ‘ના-એમ ન કરશે. મારી બાળક શુદ્ધિને ખોટું ઉત્તેજન મળશે. હું બાળક છું, તેથી મ્હારી હાંસી કરશે કારણ કે લાડ કરીને વડાપ લીધી ! વળી મારી ઉધરલી જીંદગીને મગરૂરી મળી, તો બીજા કામમાં હું થપડ ખાઇશ.’

‘વાહ ! અહોત ખૂમ ! શાયાસ-તેરી લાયકાતકા અંદાજ કર નહિ શકતા ! મયે અહોત તાબુજ હું કેતુ ઇતની ઉંમરમેં કયા કયા દુનિયાદારીકા ગંગ દીખલા શકતા હય ! ખુદને નંદરાજપર અહોત અહેમાન કીયા હય, અવસા મરફાની ફરજંદ લીયા હય. અગર મયે તેરે વાસ્તે અહોત ખ્યાલ કરેગા, લેકીન યાદગારીકી નિશાની અદલ યહી મેરી અચુસ્તરી હય વો લીજયે. તકલીફ માફ કીજયે !’

“ક્ષમા કરો—હું પગે પડુ છું. મેં મારી ફરજ અજાવી છે.”

‘નહિ—ધનામ નહિ—પ્રકત યાદગીરી! કયા મુજકો તુ નહિ ચઢાતા હયા’

‘હિપકાર થયો’ કુસુમે અત્યાગ્રહે વીંટી લીધી ‘ત્યારે હવે હું મારી અદના ભેટ હાજર કરું છું’ કુસુમે ‘સિ હનો કરેલો શિકાર રણુ કીધો

‘આહો! મમેં જીસ પિછાડી પડા થા, વોહી શયગ હાથ આયા હયા!

વોહીજ! મયેંભી વહા દેખા થા! જંગલી લોફને વ્હીજ પત્તા દીયા થા! અખ બહોત વખત ગુજરા! મયેંભી ભુખા હું! તશુ પર ચલીયે! મેરા મહેમાન હોકે તુઝકો ‘પસંદ પડે વહા તક ચલીયે!’

‘જહાપતાહ! આપની તાબેદારીમાં શુલામ તૈયાર છે, પણ મારો વૃદ્ધ સામંત વિષ્ણુદેવ પડેલો છે, વળી રાણીઆ બહુ બિમાર છે, એટલે હવે મને રજા આપો, તો હું નંદનગર પહોંચીને આપની સલામતીની ખબર આપુ!’

‘અયસા નહિ હોગા! તુજકો તંશુ પર ચલનાં હોગા! નાસ્તા કીયા સિવા મયે રજા નહિ દે શકતા! સામત રસ્તેમે મીલ જાયગા! ઘોડેપર સ્વાર હો જાઓ, મુઝકો પહોંચાનેભી નહિ આઓગે?’ શાહે સીધત કરી, કુસુમ લાયકીમાં લગી પડી; બહુજ સારા સજ્જે મુલાકાત થઈ. બાળા હરખાતી મલકાતી શાહ સાથે ઘોડા પર સ્વાર થઈને તશુ બણી ચાલી શિકારને પોતાની પાછલ બાંધી લીધો મનમાં ઉમળકાવા લાગી પિતાની ફરજ બહુ ઉત્તમ પ્રકારે અદા થયેલી વારંવાર મનપર આવવાથી મુખની ઉર્મિને રંગ અળકવા લાગ્યો શાહને શિકારથીજ રાજ કરીને નહિ, પણ જીવતદના

દષ્ટને, જન્મતો આભારી બનાવીને અને હૃદયગાત્રીની મિત્રાઈ કરીને
 ચોતે પિતાને મળશે, ને પિતા એ હકિકત જાણશે, તે વેળા કેના આનંદ
 પામશે, તે સમયનો અચિતાર મનપર આવતાં તે બહુજ મલકાતી હતી
 વેગથી ઘોડા હાકી મુક્યા હતાં જગલમંથી પસાર થઈને માર્ગપર
 આવતાજ સામંતના ઘોડાએ દેખાવ આપ્યો હતો. બાળા હરખાણી
 અને સામંતને મળી દુકમાજ હકિકત જાણાવીને શાહની ઓળખાણ
 કરાવી. ત્યુ વખત કર્યા વિના એકદમ બંને જણ શાહને મુકવા તંબુમા
 જતાંજ યુવાન રાજ તેજેમયી કુવરો મળ્યા. તેમાં એક મુસલમાન
 શાહનદો હતો, ને બીજે રજપૂત કુમાર હતો. શાહે, કુસુમને તથા સામંતને
 આવકાર ન્ધ અદર લીધા, એટલે કુમારને પ્રજા પડી બંને જણ
 માન દીધું.

તંબુમાં જઈને સધળાએ સાથે સરખત પાણી પીધું, અને નારનો
 તૈયાર હતો, તે લેવા સર્વ સાથે બેઠા. રજપૂત કુમારની નજર કુસુમપર
 પડતી હતી. કુસુમ તેને લાકીને જોતી હતી બંનેના મોંપર શરમના
 શેરડા પડતા હતા. શાહે શિકારનો પ્રસંગ કહાડ્યો. કુસુમની ઓળખાણ
 કરાવી બહાદુરીની વાત કરી, પોતાનો પ્રાણ બચાવ્યો, એ
 પણ શાહે જણાવ્યું. નદરાજની હરકત સંબંધી પ્રસંગ નીકળ્યો,
 અને બે કલાકના અરસામા તો કુસુમે વિનાયગીરિ લીધી. શાહે બહુજ
 માન સાથે રજા આપી, તેની સાથે નદરાજ ઉપર એક કાગળ પણ
 લખાવી આપ્યો. શાહજાદાને અને રાજકુમારને મળીને બંને છુટા પડ્યા,
 પણ કુસુમ અને પેલા ક્ષત્રી કુમારના અંતર પ્રેમ-કટાક્ષથી વીધાઈ ગયા.
 કુસુમ ગુજરાતના શહેનશાહનો આવકાર લઈને, ભેટ લઈને, અભય વચન
 લઈને નદનગર નરક આલી નીકળી. સામંતને પણ સંતોષ થયો.

પ્રકરણ ૯ મું.

કુસુમની શોધમાં શાહજહાં.

ગીતિ.

દુઃશાસન દુર્યોધન, રાવણ સરખા મહાન રામંચો ;
 રોળાયા રણમાં, સ્ત્રી લંપટ થઈ ભુરો લીધો વ્હાવે.
 શૃંગી-ભૃંગી ભૂલ્યા, સુંદરી સુખમાં જગે ફૂલ્યા ઝાઝા ;
 સનક સનંદન સરખા, જગ તપ મુકી હરી ગયા માઝા
 મળનારીના બહાલા, કૃષ્ણ દાખ્યો સપ્તેમ સંસારે ;
 વિશ્વામિત્ર પરાશર, ઝવન હાર્યા તરણી મોહન દારે.
 મચ્છેદ્ર સરખા યોગી, પડ્યા પાશમાં ફૂળ્યા જળ તળ જઈ ;
 શંકર બ્રહ્મા વિશ્વુ, તે પાણુ માયા વિષે ગળ્યા કંઈ કંઈ.
 ભારતની ભુંડાઈ, સ્ત્રીવશ નૃપથી જણાઈ જગ જગમાં,
 રાજ તેજ ગુમાવ્યું, મુવા સદંતર સપક્ષ હરિ રગમાં.
 નર્મણી કુંવરી ! બહાદુર કુંવરી ! ચતુર વાઘેલી ! બળવંત રાજ
 'કન્યા' ! સમજી સુંદરી ! મુજદરશાહની કૃપાનું પાત્ર થઈ પડેલી
 . ચળ બાળા, મનમાં મોદ પામતી પિતાંના પવિત્ર પ્રેમાશ્રયમાં
 પહોંચી ગઈ; નંદનગરમાં શું બન્યું, એ હવે પછી જાણીશુ, પણ
 ઉપવનમાં શાહના તણુની અંદર કોત્રક થયું, તે તો જાણીએ !
 નંદકન્યાનાં સરળ સૌંદર્યતાએ, અને પવિત્ર તેજે, સર્વને અબળી,
 દીધા હતા. નમ્રતા-વાણી, માધુર્યતા, કૌશલ્યતા અને અપળતાએ

કુમ્ભારેને તો મોહિનીમાળ દયાની દીધા હતા શાહજાદો શંકાશીલ થયો હતો, રાજકુમાર મોહવશ થયો હતો.

- મધુરઆળાના દર્દીઓ દ્રાણુ હતા, એ સ્પષ્ટ જણવાનું બાકી છે, તોપણ એમ તો પ્રતિત થાય છે કે એક મેવાડનો રજપુત કુમાર હતો, અને બીજો સુસલમાન શાહજાદો હતો શાહજાદાનું નામ અહમદશાહ હતું. તે આપણા ગુજરાતના માનવત સરદાર સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનો મોટો શાહજાદો હતો, તે પિતાની સાથે ગુજરાતમાં ફરવાને બદલે, અને અનુભવ મેળવવાને માટે નીકળ્યો હતો શાહજાદાને પ્રવાસમાં ગમ્મત મેળવવી હતી એટલે કોઈ સમાજ મિત્ર તો જોઈશો, એટલે તેણે પોતાના મિત્ર માધવરાજને. ૧ સાથે લીધો હતો માધવરાજ સમાન વયનો હતો સ્વયં ને શાન્ત સ્વભાવનો હતો માયાળુ હતો ક્ષત્રી બચ્ચો હતો સુસલમાન શાહજાદા સાથે તેને પ્રીતિ થઈ હતી પ્રીતિ કંઈ જાત-ભાત કે રંગ-રૂપ જોતી નથી, એ સ્વભાવિક વસ્તુ છે. શાહની સ્વારી ગુજરાતની સરહદપર ફરતી હતી, તે વેળા રૂપનગરમાં, સુબો વગેરે મેવાડ રાજના બ્રાણ્યો તરીકે તેઓ રહેલા હતા આ પ્રસંગે માધવકુમાર ત્યાં હતો. સમાન વયના ગજઆળાને એક સરખી ઉમરના પ્રમાણમાં બાળ એટલા ને બાળકીડાની સમાનભાવના સમીક્ષન થયલી હોવાથી મિત્રતા જામી માત્ર એ દિવસના અરસામાં આ બહાદુર મેવાડ કુંવર,

-
- ૧ માધવરાજ, મેવાડના રાજાનો કુમાર હતો. ગુજરાતની સરહદપર આવેલાં રૂપનગરનો કિલ્લો, પોતાની સત્તાનો હતો, એટલે મેવાડથી વારવાર ત્યાં આવીને એ પોતાના પિતા સાથે રહેતો હતો આ સોલંકી રાજા વિષે, રાસમાળા પ્રકરણ ૨ જાના પૃષ્ઠ પર, માં જોવું.

શાહજાદા અહમદશાહનું ચિત્ત ચોરી લીધું. છેવટે એક વખત માધવરાજે
 અણુહિલવાડ તરફ આવવાની કબુલાત આપી, ત્યારે નીરતિ છુટો પડ્યો.
 એ પ્રસંગેનો કોલ પાળવા માટે માધવરાજ, શાહજાદા સાથે ફરતો હતો.
 શાહજાદા સાથે આનંદથી પર્યટન કરતો હતો અને જણુ હવે
 યુવાનમદર્મા ઝુલતા લગભગ સોળ સોળ વર્ષની ઉંમરના થયા હતા.
 રાજબાળકો તોફાની તો ન હતા. પણ સ્વતંત્રતા ને લાડ મેળવતા હતા. અર્થ ગર્ભા
 પુષ્ટ હતા શિકારી બાળકો, તીર ફેંકવામાં કુશળ હતા માધવરાજ દેખાવડો,
 અને પરાક્રમી લાગતો હતો. તેનામાં અસલ ક્ષત્રી તેજ હતું
 તુર્ક સાથે પ્રેમથી રહેતો હતો ખરો, પણ તેના અત્તરની ઉમી, ખરા
 ક્ષત્રી તરિકે ઝળહળતી હતી તેને કુદરતી રીતે ભિન્નતાજ લાગતી
 હતી. ગુજરાતની સીમાનો સત્તાવાળો હતો, અને પોતાની બગીચ તેના
 તામાની હતી, એટલે શાહજાદાને માન આપવાની ને મિત્રતા રાખ
 વાની માધવરાજ ઇચ્છા મમળતો હતો, પણ કેવળ નિસ્પૃહી હતો.
 માધવરાજે પોતાનું ખરું હોલ આજ સુધી કોઇને દીધેલું
 નહોતું તે પરણ્યો નહોતો, તેમની ઇચ્છા કોઇ સુંદર અને ખરી
 ક્ષત્રીયાણી સાથે પરણવાની હતી. માત્ર દૃષ્ટિ રાગથી કે મોહવશ
 થઇને પરણ્યા ઇચ્છતો નહોતો. મનુષ્ય નિશ્ચય એક હોવા છતાં,
 પ્રભુપ્રસાદીનો ગુણ જુદો હોવાથી તેજ ભક્તજન બીજે માર્ગે દોરાખ
 બધ છે. માધવરાજના નિશ્ચયપર પાણી ફેંચું. તે નંદતનુજ પર
 મોહી પડ્યો તેની અપળ દૃષ્ટિએ પાણી ફરી લીધું. કુમાર સ્વરૂપવાન
 છતાં, માધવરાજને એક પરાક્રમી ક્ષત્રીબાળા તરીકેની છાપ બેસાડવામા તે
 સફળ થઇ. માધવરાજનું મન આકર્ષાઇ ગયું પુરૂષ છતાં તેપર

માધવરાજનું મન મુઝાણું, તેમ શાહનંદા અહમદ શાહની આંખ પાણુ ઘેરાઈ ગઈ કુસુમના તેજમાં જ્યે તે અંગમને આધળો થઈ ગયો. દેલા માણસ પેઠે તેને તેનો તો ભ્રમ થયો પ્રભાતમાં ઉઠતાંજ માધવરાજ પાસે ગયો માધવરાજ પોતાના ઉદ્ગાર દહાડીને હૃદયસ્થાવનુ કથન કરે, તે પ્રથમ તો અહમદશાહે કહ્યું

‘માધવરાજ! નંદરાજ બાંધેલકી તરફએ’ ઉરકા લડકા આયાથા
વોહી લડકીથી વા લડકા?’

‘લલ્લા માણસ, જો તે હું કેમ કહી શકું? તું જોતો હતો, તે હું જોતો હતો. મેં કંઈ વિશેષ સૌધ કરી નથી. વળી રાજકુમાર તે કંઈ કુમારી થઈ જશે? રજો તારા જાદુમાંથી તેમ થાય, તો! ગણિ!’

‘પાર, તું. ગમ્મત છોડ દે! મુઝકો તો ઉસકા ચહેરાને ઘિવાના બનાયા હયા! મયેં તો જાનતા હું, વોહી લડકીથી! જ્યાર, કુંવરકા પોશાકમેં આઈથી!’

‘સ્વપ્ન આઘ્યું હશે કોઈ ખીજી રાજ કન્યાતું ભ્રમણ થયું હશે. વળી રાજ કન્યા પુરુષના વેશમાં આવે, તે પણ નંદગજનીજ કન્યા, અને વળી શાહને છેતરી ચાલી જાય! જોટલાં જે માયાં?, “હાં, અગર જો તું મેરી સાથ ચલ, તો મયેં દીખાઉં,” કું વોહી શાય લડકીથી!’

‘જો તારી મરજી હોય તો. લલે, પણ સુલતાન ગ્જ આપશે?’
‘મુઝકો ખતરા હુવા, ઉસકા ભેદ છોડનેકે વાસ્તે બાવા જાન મના નહિ કરેગા.’

‘બહુ સારું! હું તૈયાર છું!’

‘સખર-મયે બાવાજાનકો સમજતા હું-વહી તણમે જતાહું.’

‘જતાહું-જતાહું’ કરીને બન્ને જણ મૂર્ખ ન ઠરીયે? વળી લડકા-લડકીના ભેદમાં તો બેવફૂર બનીયું, પણ સાથે વળી લડકી સમજી ધક્કમાં ખેંચાતા ગયા હતા, એવું પણ કલક તો નહિ આવે? જો આપણી કલ્પનામાં નિષ્પજ થયા, તો નદરાજનો ઠપકો મળશે, તે બાવાજાન દેશપાર કરશે.’

‘અચ્છા ! અચ્છા ! તું બચઠ રહે ! મને સખ સમજતા હું !’
 વેલા શાહનદાને હાડી ફેડવા મોકલ્યો. કુંવરીની તપાસ કરવાની
 માધવરાજની ઇચ્છા પરભારી બર આવવા બેઠી, એ પણ શુભ
 શુકન થઈ ગયું. પોતે અળગો રહીને સધળી ચેષ્ટા જોવા તક લીધી
 કુસુમના પરાક્રમોર્મા તેની બીજી ખુશીઓ જોવા જાણવાનો પણ
 સમય આવશે, એમ જાણી હર્ષિત થયો. શાહનદો સુલતાન પાસે
 ગયો તેને પોતાની શંકા જાહેર કરી. સુલતાને ધનકાર કર્યો. શાહનદા એ
 હઠ કરી. સુલતાને બહાર ફરવા જવાની રજા આપી, પણ એવી સરતે કે
 તેઓ જે કંઈ શોધ કરે, તેની નદરાજને લગારે ખર્ચ ન પડે
 નંદરાજ પોતાનો મિત્ર થાય છે, અને તેના કુમારે પોતાનો પ્રાણ
 બચાવેલો છે, તેને જરા પણ અપમાન ન થાય, એવી શાહનદાને
 સૂચના કરી. અગર નદરાજની કન્યાજ ઠગે, તો હું વધારે
 ખુશી થઈશ, પણ તમારે જાહેર પડવું નહિ; વગેરે સહલાહ આપી.
 શાહનદો, માધવરાજ કને ગયો, અને સધળું વૃતાંત જણાવ્યું. જે
 સગવડ જોઈતી હતી, તે લીધી. સુલતાન રાજધાની તરફ કુચ
 કરી ગયો. અને માધવરાજ સાથે શાહનદો નદનગર તરફ આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પિતા-પુત્રીની ભેટ.

કપૂત દીકરા કરતાં સપુત દીકરી સૌ ગણી સારી ગણાય. પુત્રની વાંચનાવાળા પુરૂષો, કપૂત પુત્રના હાથની વાસનાથી મુક્ત થયેલા માને છે; પણ પિતા-કુળતારિણી અને પરકૂળ ઉદ્ધારણી પુત્રી હોવા છતાં, પિતાની સ્તુતિનો જપ જપી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને પુત્રી પુત્ર કરતાં ઉત્તમ નીકળે છે. મગધ દેશનો અશ્વપતી રાજા પુત્ર-સંતાન વગરનો હતો, પણ સાવિત્રી જેવી સતી કન્યાના પ્રતાપે તે શતપુત્રવાન થયો હતો, ને સાવિત્રી કુંવરીથીજ તેના કુળનો ઉદ્ધાર થયો હતો. નંદરાજ વ્રાધેલાને પણ તેવીજ એક કુંવરી મળી હતી. ત્રિગિર્નંદ જેવા તાપસી બ્રહ્મચારીનો આશિર્વાદ પામેલી કન્યા, ૩૫-ગુણ અને પિતૃ-માતૃ ભાક્તમાં પરિપુર્ણ હતી. માતા સુખ તો તે બિચારીએ નિહાળ્યું નહિ, પણ પિતાની સેવા ઉઠાવવામાં ને ભક્તિ કરવામાં સાવિત્રી કે કુસુમ જેવી થોડીજ રાજા કન્યા નીકળશે. ધન્ય છે એવી પુત્રીનાં માતા પિતાને! ધન્ય છે, એવા દીકરા તુલ્યની દીકરીઓનાં શ્રવતરને!... નંદનગરના ઉપવનમાંથી કુસુમ, શાહ સુબક્ષરશાહની મુલાકાત લઇને છુટી પડ્યા, પછી માર્ગમાં સામંતને સઘળી હકિકત કહેતી કહેતી, આનંદના ઉલ્લાસ કહાડતી કહાડતી, ગુપ્તપણે મહેલમાં પ્રવેશી ગઇ નંદનગરના દરબારગઢમાં, કે મહારાજા નંદરાજના મનમંદિરમાં કાષ્ઠએ બાણ્યું નહોતું કે રાજકુમારી કુસુમના પિતાને શીરે આવી પડેલુ કામ પુર્ણ કરવાને પોતે તથા બંદાર ચાલી છે. ચાવડી રાણીએ ભોળા રાજાને

છેતરેલો હતો, એટલે તે' મિત્રારો ખીજો દિવસ આખો પણ બદાર
 નીકળ્યો નહતો. કુમ્ભમુ મો' જ્યેા વિના તેને એન નહતુ, પણ આવડીનો
 સખ્ત હુકમ હતો, કે'મણુંગ કનેથી દૂર ખસવું નહિ કુમ્ભની ખખ-
 પુછાવી, ત્યારે ખુશ ખખર મોકલવાને વૃદ્ધ ખવાસણે બૂલ કરી નહતી.
 મલ્લરાજ મનમાં મલકાતો હતો. શાહનો હમણાંજ ફરીને હુકમ આવશે,
 ને નંદરાજના હાથ ભૂમિપર રહેશે, એવું તે કહી ખેડો હતો, પણ
 સાત્વિક અને નિર્દોષ માણસનું' મનુખ જાત'ગમે તેવું ભુરું કરવા
 આહે, પરતુ તેનો પ્રભુ પાધરો હોય છે, અને એવા જનહિતરાયના
 કામો, પ્રભુ પરભારોજ કેષ્ટ દ્વારા અમુક નિમિત્તે કરાવી શકે છે.
 નૃસિંહ મહેતા જેવા ભક્તના કામ પ્રભુએ પોતેજ શું નહોતાં કર્યા?
 ભક્તજનની લાજ રાખવી, એ ભગવતના હાથમાં છે. પછી નીચજનો
 નીચતા કરે તો શું થયું? મલ્લરાજ, નદવાધેલાના હાથ ભૂપર
 પાડવાનું કહ્યતો હતો, ને શાહનો પ્રકાપ ઉછાળી કંપાવવા ઇચ્છતો
 હતો, પણ આલતા સમયમાં તેણે તેથી ઉત્કટું સંભળ્યું હતું,
 અને પોતાના તથા રાણીના હાથ નખળા થયા હતા. માદગીનો
 ખોટોડોળ ધાસીને બન્ને જણુ પક્ષગપર પડી આઘાતતાં હતાં, કોઈનું
 અરિષ્ટ ઇચ્છતાં હતાં, તેજ ચડાળોનાં હૃદય કંપવા લાગ્યાં.
 નિરાગીનાં રોગી થઈ ગયાં, અને નિર્લજતામાં કુખીને નીચ પદવી
 મેળવી નીચતાની કલગી શીરપર ધરી નદવાધેલાને નામદાર શાહનો
 માનવંત પત્ર સામતદ્વારા મળ્યો તેમાં તેણે મિત્રવત્સની આપદ્યતા,
 લાયકાત અને બહુદુરીનાં વખાણુ કર્યાં હતાં. પોતાનું જીવન અયાવનાર
 કુમારને નંદરાયના કુ પર તરીકે ગણીને માન આપ્યું હતું, અને આવડી

રાણીની તખ્તીયતના સમાચાર પુછીને નંદરાજની રોકાણ માટે તેણે દરગુજર ચાલી હતી. આ પત્ર પ્રથમ નંદરાયના હાથમાં સામંતે આપ્યો. મલ્લરાજે પોતાની ધારણા ન પાર પડી, જેવું જિન્હ દર્શાવ્યું. રાણીએ મોં મલકાવીને મૌન ચિન્હથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો. નંદરાજે પત્ર વાંચવાનું મલ્લરાજને સોંપ્યું. મલ્લરાજે કંઈક ચેષ્ટાથી, કંઈક રમુજથી, કંઈક શરમથી, ને કંઈક મગરૂરીથી પત્ર વાંચ્યો નંદરાજ વિચારમાં પડ્યો. રાણીની સલાહ પુછી. મલ્લરાજે નિર્ણય કર્યો કે નંદરાય શાહને ન મળી શકવાથી તેણે મસ્કરી કરી હવે કાણુ જાણે પદલૃષ્ટ કરશે કે શુ ? એ છેલ્લું વાક્ય રાણી ચાવડીએ કહ્યું. રાણી ! મનમાં કંઈ કંઈ ઘોળાવા મડયુ પત્ર કાર્થી-કાણુ લાવ્યું ? આ પશ્ચ નીકળ્યો. મલ્લરાજે, કુસુમના સામંતનું નામ આપ્યું રાણીએ પ્રપચની જાળ પાથરી, ને મલ્લરાજે આગ્રહ કરીને સામંતને બોલાવ્યો નીચ માણસો પોતાને હાથેજ નીચા પડે છે. કુસુમ, સામંત સાથેજ અહીં આવી હતી. અતે પ્રપચી બોના પાખંડને પુરાવો આપવા માટે શુભ રહી હતી-મલ્લરાજ કે રાણી જે નાકબુદ્ધ થાય, તો તેને જૂઠાં પાડવા માટે, ને તેનાં ફાંદાંનું રૂપ જોવા ઉભી હતી-નંદરાજના કરમાયલા મુખપર થયેલી અસર જાદુમંત્રથી ઉડારી દઈ મલ્લરાજ લાલી લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા બેઠો નંદરાજના ક્રોધને મુખમાંથી અમૃત શબ્દો નીકળે, તે પહેલાં મલ્લરાજે ક્રોધમાં ને મગરૂરીમાં મલકાવેને પુછ્યું.

‘અહ્યા સામંત ! આ પત્ર કાર્થી તફાવી લાવ્યો ? કંઈ પ્રપચની જાળ તો પાથરી નથી ?’

‘હા, બાપુ ! જાળ પથરાણી હતી, પણ પાથરનારના હાથ ભોંયપર રહ્યા. પત્ર તો નામદાર શાહે મને હાથો હાથ આપ્યો છે.’

• ‘હે !’ નંદરાજ, મેલ્લરાજ તે આવડી ચમક્યા.

‘તને શાહ ક્યા મળ્યા ?’ નંદરાજે કહ્યું.

‘કુસુમબાની દેવડી છોડીને દુર જવાના તો તને હુકમ નથી, અને શાહ તે ક્યા મળ્યા ? શુ શાહ પોને દેવડીપર પત્ર દઇ ગયા ! લુચ્ચો, જુહો, હંરામખોર ! ખૂદો થનો ગયો, તેમ ખુદી બગડની જતી જણાય છે. કંઈ બાગક કુસુમબાને સમજાવતો હમશ ખરું કહી દે, નહિ તો હમણાં સાક વધે પળી લાજશે.’ મેલ્લરાજે વચમાં દમ માર્યો. સામંત નમ્ર બનીને સાંભળી રહ્યો તે જાણુનો હતો, કે પાછા પડેલા માણસને ઉશ્કેરવો નહિ પકડાયલો કે કડકા થયલો સાપ ઉડીને પણ કરડે ! તેણે નમ્રપણે કહ્યું.

• ‘બાપુ ! કુસુમબાને છોડીને હું જરા પણ ખસું નહિ. એ તો આ માથુ ખસે, પછીજ કુસુમબા નજરથી દુર થાય.’

‘હવે તારી લારી છોડીને કહી દે, કે કાગળ ક્યાંથી લાવ્યો ! ખમરદાર, જુહું બોલ્યો તો !’ અધીરા મેલ્લરાજે અટકારીને દમ માર્યો.

‘મેં કહ્યું ની કે મને શાહે હાથો હાથ આપ્યો !’

‘હા-બાપુ !’

‘સામંત ! હવે જે હોય, તે પ્રકટ કર ! ભેદ બંધ કર !’

‘બાપુ ? ભેદ પૂટવાથી મહા દાળાદલ થશે !’

‘ગમે તે થાય-પણ જે હોય તે કહે ! તું શાહને ક્યા મળ્યો ? કાં મળ્યો ?’

“કુસુમને-છોડીને ? કેમ ગયો ? કોની રમથી ગયો.” ?

‘કુસુમખાની રમથી-કુસુમખાની સાથેજ !”

“કુસુમખાની સાથે !” તણે જણ ફરી, અંતર્યામી !

‘હા, બાપુ ! આવડીખાની તખીયત બગડી, મલ્લરાજભાઈ પણ માર્દ પડી ગયા, અને આપ જેવા ભોળા બાપુ પણ ભમાઈ ગયા, ત્યારે શાહને કોણ શાન્ત કરે ! દેશ-કાળ તો સૌ જાણે છે ! મુસલમાની સત્તા ને જુલમની તો આપણને ખબર છે. આવે ટાણે આયલા થઈ બેસી કેમ રહેવાય ? અને જ્યાં નદરાજ-વાઘેલાનો કુસુમખા જેવો બહાદૂર દીકરો, તે બાપના સંકટ સમયે આયલો થઈ કેમ બેસે ! તેજ રાત્રે અમો બન્ને સ્વાર થઈને શાહની મુલાકાત માટે પુરુષ વેશમાં નીકળી પડ્યાં !’

‘વાહરે મારી વાઘેલી વાઘણ વાહ ! ભલે તને તારી માએ જણી ?’ નંદરાજનાં રોમ ઉભાં થયાં. મોંપર તેજ આવ્યું. પ્રજ્ઞાતનાં પ્રકૃત્વિત થયલાં યુનાબ જેવું મુખડું પ્રકાશિત થઈ ગયું, અને આવડી રાણી તથા મલ્લરાજ, ઊગતા સૂર્યથી ધ્રુવડ જેમ આંધળાં થઈ જાય, વડ વાંગરાં જેમ અંધ બની જાય, તેમ નિસ્તેજ બની ગયા. સામતે પોતાની વાત આગળ ચલાવી. “ઉપવનમાં તણુ નજીક પહોંચતાં પહેલાં સિંહે ગજના કરી. કુસુમખાને આપ જેવા પિતાની પ્રસાદી મળી હતી આશિર્વાદ પિતાનો હતો. એટલે શિકાર કરી, શાહના ચરણમાં મુકીનેજ મગવું, એવા કુસુમખાના વેણ સાંભળી શિકાર પાછળ ઘોડા દોડાવ્યા. !” ‘વાહ મારી બનદૂર કુસુમ વહ ! ક્ષત્રી-રાણાને પેટે અવતાર લીધો પ્રમાણ !’ ન રાજ બોલ્યો. ‘શિકારી દૂર નાહો. અમે છુટા પડી ગયાં. કુસુમખા એકલા રહ્યા. પણ બહાદૂરીથી પાછળ દોડ્યાં.’

“પછી—મારી કુસુમ ગભરણી કે શિકાર સામે થયો ?” રાણાએ અધિરાધથી પુછ્યું.

“દેવીની સામે રક્ષણ નિહાળી શક્યા છે ? એકદમ શિકાર માર્યો. ઘોડાની પુઠે નાખીને મ્હારી શેઘર્મા નીકળ્યા હું તરત મળ્યો—માર્ગમાં શાહ, તાપથી પછડાયલો હતો. ઘોડા નજીક અચેત પડ્યો હતો, કુસુમ બહેને સુસાદર સમજીને જોયું, તો નામદાર શાહ માલમ પડ્યા. મસકર્મા પાણી લાવીને તેના મોંપર છાંટ્યું. આશ્વાસન કર્યું. શિતળ છાંપડા નીચે ગાદી પાથરી દબને બેસાડ્યો. ને શુદ્ધિમાં આવતાજ પ્રસંગ નીકળ્યો. શ્વેત મુજદરશાહ તે હતા, એમ કબુલ થયું !”

‘વાહવા ! શુ પ્રારબ્ધની ગતિ ! કેવો સન્નેગ ?’ નદરાયે કહ્યું.

“શાહે બેનની ઓળખ માગી. બેહેને આપના કુવર તરીકે ઓળખાણ આપી. આપ ધણીજ કઢગી હાલતમાં ફગી પડયાને. બનાવ જાહેર કરીને ક્ષમા આહો, શાહ હસી પડ્યા. પોતાને જીવતદાન દેનારને પોતાની વીંટી ઇનામ તરીકે આપી. તણુમાં લઇ જઇને પરોણાગત કરી, અને આપની તરફથી સંપુર્ણ સંતોષ બતાવી આ પત્ર લખી આપ્યો. હવે પછી ફરીને સ્વિસ્તર લખવાનું જણાવીને અમને બહુ માનથી રજા દીધી,’

‘આહાહાહાહા ! મ્હારી કુસુમે મ્હારી લાજ વધારી ! મને બચાવ્યો, તાર્યો.’ “આ એક હડહડતો પ્રપંચ છે. આપની દયામંથી છુટો કરવા આ દગો થયો છે સામંત જીરો છે આ વિના ખીજે પુરાવો શું છે ?—” મલ્લરાજે ઘાટો કઢાડી કહ્યું—“હુ હાજર છું—” કુસુમ દોડતી ત્યાં આવી—“જાણ, મ્હારી કુસુમ !” હર્ષવેગમાં નદરાજ

મુર્છા પામ્યો. જરા વારે શુદ્ધિમાં આગ્યો. પોતાના આળકોનઈ ભલાં કામથી માઆપો ક્રેટલા આનંદપામતા હશે, તે અનુભવીજ જાણે છે.

રાક્ષસોને હણીને મહાદેવી પ્રભુને મળે, એટલો હર્ષ થયો. પિતા પુત્રી ભેટયાં. હર્ષાશ્રુગી પડયાં. પિતાના સંતોષથી કુસુમ સંતોષ પામી. નીચનાં મુખડા કાળાં થયાં; અને કુસુમના વિજયની નગ્નમાં ખખર પડી. ઘેર ઘેર આનંદ વર્તાના લાગ્યો; અને આવડી તથા મલ્લગજ મનમાં મુઝાવા લાગ્યાં. નંદરાયે, મલ્લરાજને ગઢમાંથી દૂર કર્યો, ને આવડીને પંથુ અવની રાખી. કુસુમના આત્મંતો પાર નહોતો મુખડાપર હર્ષે છત્રાયો હતો, પંથુ અંતર વિધાયકું હતું, ઉપવનના રાજકુમારે તેણીની દૃષ્ટિ એ ચીલીધી હતી. નિવૃત્તી વેળાએ તેને યાદ કરતી હતી, અને તેનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણવાની તક શોધતી હતી. બીજી તરફ માધવરાજ પણ કુસુમનું સૌંદર્ય નિહાળવાને પ્રયત્નવાદી થઈ નદનેગર તરફ આવતો હતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

કુસુમ વાઘેલીની સૌંદર્યતા.

શ્રુષ્ટિનાં સૌંદર્ય, નમણી નારીમાં ઠપાં;
માંદ્રી પ્રીતિવર્ધ, પ્યારીને હૈડે જડયાં
જેની સુલભાનાર, જન્મ સફળ તે સ્વામિનો;
આક્રી ધિક્ક અવતાર, જેને કુવડ સાંપડી.

વાદળમાં છુપાયેલી વીજળી, વર્ષાની વાટ જોવરાવતી વખતે ગભીર ગગનમાં જેમ અમકાર કરે, તેમ કુસુમ પોતાના ક્ષણા પોશાકમાં

- અમકતી હતી. સુરવાળ, તેપર સોનેરી સેલાની ભેટ, અને માથે દિલ્લીના સોદાગર પેઠે અર્ધવક્ર ફેંટીયો બાધેલો હતો. કાનમાં કુડલ હતી, પગમાં સોનેરી તોડે હતો. એવી આ પુરુષરૂપમાં પ્રમદાને નિહાલીને અહમદશાહના હૃદયમાં ધડકાટ થયો હતો મનોહર બાળાના
- સૌંદર્યની ખુબીમાં તે ધાયલ થઇ ગયો હતો કાંઈ પણ પ્રકારે પોને વિવાદમાં સાચો ઠરવાને પ્રતિવાદી થયો હતો, જોકે એટલું જ છતાં પણ કુસુમ જેવી બાળી પોતાને નશીળે નથી, એથી પોતાને હતભાગી માનતો હતો. પોતાનો અમલ હોય, તો તેને બળાત્કારે પણ પરણે, એવું તે કલ્પતો હતો. કુસુમની સ્વરૂપ કીર્તિ સભાગાતી, પણ હવે તો તેણે પ્રત્યક્ષ જોઈ હતી, એટલે તો તે ઘેલોજ બની ગયો હતો. રૂપ સાથે પરાક્રમ અદભૂત નિહાળ્યું હતું. સ્ત્રી કરતા પુરુષના પોશાકમાં ખરી રૂપવતી બાળાને નિહાલી હતી, અને તેથીજ મોઢમાં પડેલો શાહજાદો જવાને ખરા સ્ત્રીરૂપમાં કુસુમને નિહાળે, ત્યારે તે બાળાની કેવી સૌંદર્યતા જોઈ શકશે, એ પણ તેને સ્વપ્નાં આવતાં હતાં શાહજાદો એક તરફ કુસુમ માટે એટલી આશા રાખતો હતો, ત્યારે માધવરાજ ગભીર મુખે અહમદશાહના ઉદ્ગારો શ્રવણ કરતો હતો કુસુમને પરણવાની વટોણીયારૂપ આશાને તે મનસ્વી હસી કહાડતો હતો, ધિ કારતો હતો મિત્રદ્રોહ કરવાને એક ધર્મ સંભળાવા ખાતર, મહલરાજ તૈયાર હતો. જો અહમદશાહ, કુસુમને વટલાવવા માગે, અને કુસુમ ક્ષત્રીવટમાં રહેવા ઇચ્છે, તો મિત્રદ્રોહ કરીને પણ ક્ષત્રી ધર્મ સંભાળવા, અહમદશાહની આશાનો ગુપ્તપણે ભંગ કરવો, એમ પણ માધવરાજે નિશ્ચય કર્યો હતો. પોતાનેજ એ સુદરી મળશે, એમ તે કલ્પતો નહોતો, અથવા પોતાને

મેળવવા માટે મિત્રદ્રોહ કરવો, એવું સ્વપ્ન પણ ધારતો નહોતો; પરંતુ ક્ષત્રી બાળાને સત્તાના બળે ધર્મબ્રજ કરવા, પોતાનો મિત્ર ઉછૂંખી પગલું ભરે, તો તેને જાહેર કે ગુપ્ત રીતે બળથી ઈર્ષ્યુક્તિથી અટકાવા તે પડીતો નહોતો. માધવરાજની ઇચ્છા, કુસુમને સ્ત્રી પોશાકમાં જોવાની હતી, અને બન્નેની દૃષ્ટિને પ્રેમભર્યા ભેટો પ્રત્યક્ષ થવાની લાલસામાં તે વગર પાંખે ગગનમાં પ્રવેશ કરતો હતો. ઉભયમિત્રનાં હૃદય, કુમાર વયના કુમારને કુવરી સ્વરૂપે જોવાને એકત્ર બન્યા હતાં ભાવના વિભિન્ન હતી. અગર જે કુસુમને સ્ત્રી રૂપમાં ન જોતાં, જે દેખાવમાં કુમાર જોયો હતો, તેજ નીકળ્યો, તો ઉભય મિત્રો ફટલા શરમીંદા થશે, તેના હૃદયના ઉમળકા, મનનો મલકાટ ને હૃદયની આશાપર કેવો કઠણ પથ્થર પડશે, એ પણ એક જોવાનું છે. બન્ને જણે તો કુમારિકા તનકી કરી હતી, ને તેથી મોહ પામ્યા હતા જોવાનું છે કે હવે શું થાય છે.

ઉપવનમાંથી નીકળતા કમાલખાં નામનો ઢોંગી પણ આલાક સિપાઈ સાથે લીધો હતો સ્ત્રીઓની પારક્ષા કરવામાં એકઠો, શાહજાદાને ગમ્મત આપવામાં આલાક, અને મસ્કરીથીજ, પ્રિન્સનું હાઈ ખેત્રવામાં બહાદુર હતો તેમિયની હતો કેશી હતો મદ્યપાનનો અઠગ આશક હતો સદગા ખોરાક વગર ચાલતું, પણ દારૂ તો તેનું જીવન હતું તે તો સાથેજ રાખતો મરવું પછી, પણ દારૂ પહેલો. કફન પણ દારૂ, કપર પણ દારૂ, ને ખોદાયની દરગાહ પણ દારૂ; એટલો દારૂનો તેને લખ હતો. આ કુટેવે શાહજાદાને પણ છદ્દ લાગ્યો હતો સ્ત્રીના ફંદમાં તો તે હજી ફર્યો નહોતો, તોપણ તેને અસ્કો લગાડવામાં કમાલખાંની કળી, પાછી પડી

નહોતી. નિશાનખાજ કમાલે, અહમદશાહને આપાદ ગોળી લગાવી હતી નંદનગરની નજીક, એક મુસાફરખાનુ હતું, અને પાસે ધર્મશાળા પણ હતી. માધુવરાજે ધર્મશાળા પસંદ કરી, એટલે સધળાની સગવડ માટે ત્યાંજ તેઓએ મુકામ કર્યો. દિલ્લીના સોનાગરનો પોશાક ધારણ કરેલો હતો. ઝવેરીઓ રત્ન મેળવવા માટે પ્રદેશમાં ફરે છે, રત્ન વેચે છે, ખરીદે છે, એ તેનો રોજગાર છે, એવા આડંબર કરીને ત્યાં રહેલા હતા રાત્રી પડવા આવી. નગરમાંથી કમાલખાં નાસ્તો લઈ આવ્યો ધર્મશાળાના મહેસને એક રૂપિયો દક્ષણા દીધી, એટલે સધળાં ચીજો હાજર થઈ સેવાની જરૂર હતી, તે કરતાં અધિક સેવા થવા માંડી નાસ્તા કીધા. કસુખો કદાડ્યો, અને, કમાલખાંએ દારૂ પણ હાજર કર્યો રાજકીય દાયરાની તૈયારી થાય છે, એવામાં પ્રેમસંગ ખારોટ હાજર થઈ ગયો દાયરામાં નીકળેલા કાબા-કસુખામાં પણ જો ખારોટ ન હોય તો બાપુ તે રંગ શેની આવે ?

પ્રેમસંગ ખારોટ, વાચાળ અને આપદ્યતાવાળો હતો સમયમુચકતા ને ખરો દામોદી હતો. રાજસભામાં બેસનારો હતો ભિખારી પણ હતો રાજાઓના મન રીજવનારો હતો. નંદરાજના દરબારમાં તે મુખ્ય ભાટ હતો. કુસુમની માતા, પ્રેમસંગ ઉપર ભાવ રાખતી ને તેથી નંદરાજ પણ ચાહતો, પરંતુ રાણીના મરણ પછી પ્રેમસંગપરનો ભાવ વધ્યો હતો વળી પ્રેમસંગનું ભાગ્ય સમજી હતું, એટલે તેને બહી સ્ત્રી સાંપડી હતી. પ્રેમસંગનો નિર્વાહ પ્રદેશીજનોપર ન હતો તોપણ તેની કમાઈનું સ્થળ મુસાફરખાનું કે ધર્મશાળાનું મકાન હતું. પ્રદેશીને રીઝવતો હતો. વાતોમાં વડા હતો; પણ

ગાવામાં ગમાર હતો - સાર ગી સાથે રાખતો નહતો, પણ ગાવા-ગવરાવ તક લેતો દેતોજ નહિ કદાચ તક લીધી તો પછી જોઈ (પ્રેમસંગનો ઠાઠ !! . . . . . પ્રેમસંગ ધર્મશાળામાં પેસી મીઠી ભેરવી જોડ્યો આજે તેને અલભ્ય લાલ નાગવતુ શુન્ન સુઝ ધર્મશાળાનો રક્ષપાળ રસ્તામાંજ ચલ્યો; તેણે પ્રેમસંગને ખુશ પ આપી. દિલ્લીના કોઈ શ્રીમાન રાજવંશી સોનાગર ઉતરેલા તજ પ્રેમસંગને ત્યાં પાઠવ્યો પ્રેમસંગને બહુ જોમ ચડ્યું ધર્મશાળ મોટા દિવાનખાનામાં" જ્યાં ભપકાભરી જેઠક કરી શાહજાદો = જેઠા હતા, કમાલખાં કાવો કહાડતો હતા, ત્યાં પ્રેમસંગ આ લલકારતો-વખાણુ કરતો દાખલ થવા લાગ્યો

કવિન.

દાયરો દમામદાર, જેઠા નર નામદાર,	
સલાને શોભાવનાર, હુકા ગડગડાવતા.	૧
મારોટ તડાકાદાર, તમાકુ સડાકાદાર,	
બંદુક ભડાકાદાર, ભરીને ઉડાવતા	૨
કાવા કસુંગ્રીદાર, મસ્કા મિહાષ્ટદાર,	
દુધડાં મસાલદાર, પ્રેમે પીવરાવતા	૩
શેઠ મોટા શાહુકાર, ખાનપાન ખુશીદાર,	
ચોપદાર છડીદાર ખર્ચા કરી પુકારતા	૪

શાહજાદાએ આવકાર આપ્યો. પ્રેમસંગ જેઠા, કમાલે તેતું આજખાણુ કરાવ્યું ! એક ચોર ને બીજો નાકકટો ! અને કાવાનો અધિકારી થયો. કમાલખાએ ઢોગી શખ્દે દારૂનો પણ આગ્રહ કર્યો.

‘આપુ ? અમે ભાટ ભાષ પડયા. દાયગના જેસનારા એટલે કસુ’ગા ઠીક !
 ‘દારની આંત તો નથી, પણ નામવગની મરણ હોય તો ભલે યંદ જાય !

• ‘લીછયે ! લીછયે ! શરમાઇયે’ નહીં ! યદિ- તો ખુદાકી મહેર હય !’
 શાહજાનએ આગ્રહ કર્યો કમાલખાએ જાણ્યું, કે આરોટ બડા ફાંકડા
 લાગે છે તેને દાર પાછને પછી ખાતમી મેળવથી. કમાલખાએ દારનો
 પ્યાલો ઢાગળ મુક્યો, કે આરોટ દારની સીંચત સમજવવા લાગ્યો.

‘વાહ ! કયા ખૂબ ! આગેટછનેલી બહોન કીયા ! ‘સુ’નાઇયેછ,
 આપકા નામ કયા, કામ કયા, ગામ કયા, ‘તમામ ખતાઇયે’ !’

‘મેરા નામ પ્રેમસ ગ ખરોટ ! મયે યહાંકા રહનેવાલા હુ ! મતવાલા,
 હુ-લાલા હુ. મજાદ કરાનેવાલા-મેજ ઉડાનેવાલા હુ. દરબારમે
 જાનેવાલા-વાતોમે રગ જમાનેવાલા-રાજાઓંકા ખુશ કરનેવાલા, અયઠકામે
 ગાનેવાલા-તખલાંપર હાથ દેનેવાલા-સારંગી સતારકોં જાગનેવાલા હુ !
 મલ્કનાર નહિ હુ, મયર ઇમાનદાર હુ ! થાલનાર નહિ હુ, મયર
 ઇજતનાર હુ ! ન દરાજકા દરબારમે મેરા સિક્કા હય સગ જાનતાં હય, પ્રેમસ ગ
 પક્કા હય ! અજ આપકા હાલકા ખ્યાન કીછયે ! આહેસો ગમ્મત લીછયે !’

‘હમ તો ઝોદ્દરી હય ! પરદેશી ગાને અજાનેવાલે નહિ હય ! કબી
 મીલ જાય, તો ઝોદ્દર લેને દેનેવાલે. દો દીનકે મહેમાન હય. શીર
 ચલનેવાલે !’. કમાલખાએ નુકતો કહાડ્યો. માધનરાજ મુગો સાંભળ્યા
 કીધા બન્નેના વાદમાં શાહજાદો હરયા કીધા સુનીએ -હમતો દો દીનકે
 મહેમાન હય !

દો દીનકે મુસાફર તો સગ દુનિયાં હય !

અમે તો જે દિનના મહેમાન.

ભજન.

સોદાગર સમજીને આળ્યો, ઉતર્યા આ તન રાન;
 ભવ જગલમાં ભૂલી ભટક્યા, કર્યા ત 'દીઠા ભગવાન—અમે.
 આજ અંહી કાલ કષ્ટ કષ્ટ અથડાતી આ જન;
 એક વિવસની મહેમાનીમાં ઉડી જશે અભિમાન—અમે.
 મગર આપકી ખાનદાની ઔર સીકત બડી દીખાતી હય! ઝોહરી
 હો! ખુદ સલામત રખાએ, દરબારમે જામયે! 'નંદરાજ આપકો
 આદરમાન દેગા! શયદ આપકો અરમાનકા આદ મીલેગા!'

'બારોટજી? અગર આપ દરબારમે' જાનેવાલા, પયછાન કરાનેવાલા
 હય, સો મયે' પુછતા હુ કે નંદરાજકા બેટાકી શાદી હો ગમ્?'
 અગર જો શદીકા હિંગામ હોવે સો હમેરા જવાહીરોંકા ઉઠાવ હોવે!'

'નહિજી! શાદી કીસકી ઔર કયસી! યહાં તો શાયદ રાજકો
 લડકાબી નહિ! હાં! ઉનકી લડકી હય! મગર ઉસ્કી શાદી નહિ હુમ્!
 બડી બહાદુર! કયા તારીફ કરે! આદ—સુરજબી ઉસ્કે આગે અયશ
 અયશ કરે!'

'અયસી ખુબસુરત હય! ઉસ્કી શાદી કયુ નહિ હુમ્?
 અયપણુ હોગા!'

'નહિ! બડી હય સોલ વર્ષકી સુંદરી હય! ઉનકો ખાલીદ
 મીલતા નહિ. ઉનકી નજરમે અયઠતા નહિ!'

'કયા શુરવીર રજપૂત નહિ હોગા?'

'હોગા. લોકીન યહી બડી બહાદુર—શિકારખાજ હય. નિશાનખાજ
 હય ઉસ્કો આજકા ખાયલા રજપૂત પસંદ નહિ!'

કયા ડાકાર કરે દીખાયા હય, કે આપણી આતોમેજ
નિશાનખાજ હય !

• ‘અરે યાર ! ગુજરાતકા મુલતાનકો ખુશકર દીયા ! રજપૂત
કુંભાર ખનકે વાહવા કહેલા દીયા !’

‘થોડે નિમે’ ?

‘એક અઠવાડીયા હુવા હોગા ? નગરમે ધામધુમ ચલતી હય !’

‘કહતે હય કે વોહી તો નંદરાજકા દોસ્તકા લડકા થા ?’

‘નહિ ! હમ બરાબર જાનતા હય ! નંદરાજકો નવી રાણીને ફસા
દીયા. દોંગ કરકે રોક દીયા. ઉસ્કી લડકીકે કાનપર અવાજ ગયા. ગતકો
અફેલી વફાફર સામંતકી સાથ ચલ દીયા. શાહકા જાન ખચા લીયા,
શાહે ખતામ દીયા; યહાં આકે આપુકું ભેટ લીયા. ખુશખબરીમે આન દ
કર ડંકા ખજા લીયા, નગરમેસે બહાદુરીકા ખલકાજ મીલ ગયા ! શહેરામે
તારીફકા આંકા કુંક દીયા !’

‘યુ’ ! ઉસ્કા નામ કયા ?’

‘કુસુમ વાઘેલી’

‘શાખાસ ! સરદાર સાહેબ ? ઉસ્કો વરનેવાલો તો હો, લેકીન
દેખનેવાલેબી ખડે નસીબદાર હોગે !’ કમાલખાંએ શાહજાને ખરા રતમા
સમજાવીન ગ્રેમસંગ સાથે ફરીને વાત શરૂ કરી. ‘કુસુમના ઉપર ગમે
કયસી ?’

‘કયા તાગીજ કરે ? કુસુમ તો દુસરા આફતાબ હય ! ચંદ્રકુમર
હય, તુરે નજર હય દીલગરકી દીલગર હય ! કયા ખાત કરે ! કોન
તકદીરવાલોકી યહી ગણી હોગી ! કોઇ ખડે પુન્યવાલો જુવાનકી
મહોરદાર હોગી !’

‘કુચ્છ રૂપકી તારીફ તો સુનાઇયે । કુસુમબાકા દિદાર તો
ખતલાઇયે । આપકો તો ખામુખાં અનુભવ હોગા ।’

‘હા. મેરે હાથમે ઉછરી હય ।’

‘જ્ય તો ઠયા ખાત ! સચ ખ્યાલ હોગે । સચ અહેવાલ સુના
આગે ।’

‘સુનિયે ।’ પ્રેમસગ ખરા રંગપર ચડયો.

કવિત.

ધરતી ધમધમાક, ઝાંઝર ધ્વની ઝમઝમાક,
ઠણુણુ ઠણુ ઠણુઠણાક, ધોરે ધન ધુધરી.
ઝલલલ મૂખ કાન્તિ ઝલક, ખલલલ ભૂજ ચૂડ ચલક,
ભલલલ શશિ ભાલ ભલક, નથડી નાકે ધરી.
ચનગન તન ચાલ ચપલ, બની ઠની શણુગાર સકલ,
ધણુણુણુણુ ધોર અકલ, કીધો ચાલે કરી.
તાતા થૈ કરતી ગાન, નાચતી નટવી સમાન,
તીગડતા તીગડતાક તાન, ઠણુકાની સુદરી.

“અરે ઠકોર સાહેબ । એ સુંદરીની પાસે ચાર પુષ્પ, અને ચાર
પશુ, ચાર ફળ, અને ચાર પક્ષી હે એવી તો એ સુંદરી શોભે છે.
સાબજો.” એક દાખરાનો બધાણી બોલ્યો—

કરીકર ઉર મૃગખૂરી પુરજ, કેશરી સમ કટી માન,
લોચન ચપલ કુરંગ સમ, વરણે પરમ - સુમણ.
કમલ વદન અલસી કુસુમ, ચીબુક ચિન્હ મતિ ધામ,
નીલ અસૂનસમ નાશિકા, ચપક તન અભિરામ.

ખિંખ અધર દાડીમ દશન, ઉગ્ગ ખીલ્લસમ ધીર,
 કો દર સમ એડી કહત, કો નિદ્રમતિ ગંભીર.
 મરાલ સમ છે મંદ ગતિ, કપોત કઠજ બેશ,
 કોકિલ વાણી ઐતિ મધુ, મયુર પુચ્છ સમ દેશ
 (કામશાસ્ત્ર.)

‘ઉસ્કા દર્શનથી જીંદગાની સપ્ત કરનેકા હોગા !’

‘હાં મગર કઠીન હય. જરકો કુચ્છ કઠીન નહિ !’

‘સરદાર સાહેબ ! પ્રેમસગદો ઇનામ દેનાં આહિયે !’ કમાલ-
 ખાંચે લલામણુ કરી. શાહનશાએ મોતીનો દાર કહાડી આપ્યો.
 પ્રેમસંગનાં વખાણુ માટે નહિ, પણ કુસુમને હવે કેમ મળી શબ્દ,
 એ પત્તો મેળવવા માટે દાર આપ્યો.

પ્રેમમગે દાર લીધો. ખારોટનું દરિયું શીટયું. રાજ રાજ થઈ
 ગયો હવે તો જે કરમાવે તે ઉઠવા તૈયાર થયો.

‘આકર માણસ ભોળા ને નીચ સ્વભાવનાં હોય છે; તેને પૈસા-
 દિકની લાલચ મળી હોય, તો તે ગમે તેવા કઠણ કામમાં પણ અપલાવ્યા
 વિના રહેતાં નથી.

‘અજી, ખારોટ રાજા ! હમકોં યહી સુંદરીકા દર્શન કરનાં હો,
 સો-કયમે હોગા ? હમબી પાવઘા હોગે ! યહી નગરમેં અવસીબી
 રાજકન્યા હય, દુનિયાડી મુસાફરીમેં યહી રંગબી પયછાન લેયંગે !’

‘હાં, કુચ્છ દુશવાર નહિ ! મલકુ માલનકોં મીલનાં પડેગા !
 રાજ બગીચામેં કોઇ કોઇ દીન સખિઓંકી સાથ શયેરકોં આતી હય.
 મગર જનાનાં સિવા ઐરકોં જાનેકા હુકમ નહિ. કબી માલન મીલ
 જાવે, સો કોઇકા ચલન નહિ !’

‘માલનેકો રાજી કરે’ !

‘હા જર આહે સો કર । જરસેં કયા નહિ હોતા । મરજી હો, સો ચલીયે’ . બદોબસ્ત કર લે’ગે ।’

‘સરદારકા જયસા હુકમ ।’ કમાલખાંએ ‘શાહજાદા તરફ નજર કરી,

‘હા. મરજી હો સો જામજી’ ! બદોબસ્ત કરકે ખખર દીછયે’ । ખાનેકા વખત લીછયે’ !

“અચ્છા. ચલો આરોટજી !” કમાલખાં નેવાર થયો. પ્રેમસંગ આરોટ ઉઠ્યો. રાત્રીના આર વાગી ગયા હતા. જગત સુન્ધ દત્ત માલજી સર નિદ્રામાં હશે, તોપણ કમાલખાંને લપટે પ્રેમસંગ ધર્મશાળા બદાર નીકળ્યો. શાહજાદો, કુસુમની તારીફ સાંભળીને થેલોજ થઈ ગયો. માધવરાજના દિલમાં સત્ય પ્રેમનાં અંકુર ઉભા થયા કુસુમખા. નંદરાજનીજ કન્યા । મુજકરશાહના લક્ષમાં ચોંટિલો નંદરાજનો મિત્રકુમાર, તે એજ । અને જે મિત્રકુમાર થઈને ઉભય મિત્રોનું મન ધાયલ મરી ગઈ, તે એજ બદાદુર કુસુમખા આવી સુંદરીને ક્યારે મળાય, એ અન્ને મિત્રો તરૂપતા હતા. સ્વપ્નમાં પણ કંઈ કંઈ કરૂપતા હતા. બકતી હતા થાકેલા, નિદ્રાવશ થયા હતા.

કુમારરૂપે પેતરી જનાર કુસુમને વરણું, આ અહમદશાહનો સંકલ્પ હતો. યુક્તિથી અથવા આરોપ મુકીને કેદ પકડી, પરવશ કરવી એટલે સુધી શાહજાદો પારતો હતો. પણ માધવરાજના મનમાં જુદીજ બહેકે વિરૂધ વિચારતી કલ્પના હતી ! પ્રસ્તુત પ્રસંગ તો કુસુમની સૌંદર્યતામાં મોહવશતાનો હતો

પ્રકરણ ૧૨ મું.

,ચાંદળીના જલસો.

મંત્રિ મદમાં મસ્ત થતેલો કમાલખા, પ્રેમસંગ સદિત મલકુ
માલણુને મળવા માટે રાજ બગીચા તરફ ગયો. ધર્મશાળામાંથી
નીકળતાયે દારનો એક ઝાંઝ, ખીદરમીલ્કા દરીને દોડકારી ગયો હતો;
સારે નર્શાએ પ્રેમસંગે દુરગ્રહે વધુ લીધો ન હતો. પીધો ન હતો.
ખમે જણુ દેવડી બહાર નીકળ્યા. ચાગેમાં આવડી હતી, તે
ગોલગીને આગળ પડ્યા, અને હજુ રાજબાગ અરધો ચેલ દુર રલ્યો
એટલે વસ્તામાં ચાંદળી નામંતી બનતેર વાવકાનું ઘર આવ્યું.

નંદનગરની ચોધેર દિલ્લો હતો, પણ પાછળથી બપોરે ગેટગર્માં વસ્તી
વધી પડી, ત્યારે પ્રદેશીઓએ મામ બહાર પડે વસાવેલું હતું, અને
તેની હદ છેક રાજબાગ મુઘી પટોચવા આવી હતી. દિલ્લીની
આસંપાસ પુણુ બપોરે ચાંદળીનું શુભરાત ન આવ્યું, ત્યારે પૂરનો પીગ
પ્રદેશમાં પુગતય, તેમ ચાંદળી નંદનગરમાં આવી હતી. નંદનગરની
બહાર દેટલીક ધર્મશાળાઓ હતી, દેટલીક વીશીઓ હતી, અને દેટલીક
ઘેઠી બાંધણીના કામચલાઉ ઘર પણ બાંધેલાં હતાં એ ઘરની દારમાં
એક માળનું ઘર ચાંદળીએ ભાડે રાખ્યું હતું. ચાંદળી જતે રૂપાળી તો
નહોતી, પણ તેની હીકરી વગર નખરેઆજ હતી, એટલે બહુ થોડાજ
કાળમાં નંદનગરન એરૂપી લોકોને વશ કરી લીધે હતા. એને કાગા ટેડી,
મીટી જુઆનતી, અને અઢવાળી હોવા ઉપરાંત તેની હતે ઝોંટી એક
મોહિતી હતી, કે તેની આજ્ઞામાં અનેક અમલ શુભગ્વ કરી રહેતા

હતા તેની દીકરી મેનાં બાર વસન્તી હતી. પણ બ્રહ્માએ તક્ષક
જોષનેજ ધડી હતી. “દાણુ જાણે પ્રભુએ એવી સ્ત્રીમાંજ કાં રૂપ
આપ્યું હશે !” તેનો કોઝલ કંઠ, કલકતાની પ્રાખ્યાત ગાનારી ગોહરને
વિસરાવતો હતો. મેનકા કે રંભાને શરમાવતો હતો આ બળકિશોરીનું.
અલોકિક રૂપ જોવાને અને તેનો મનોહર સુકુંઠ સાંભળવાને લોકો
ત્યાં આવતાં હતાં. ધણુએ મેનાની મધુરી લીલા મેળવવા ક્ષણ
મારતા હતા, પણ આ ગુલાબ તો કોષક પારા ભાગ્યશાળી
શુભશુભ માટેજ આંદાજી રાખેલું હતું. આંદાજી મુબબની
એક પ્રખ્યાત ઠગારી રંડા પેઠે, મેક્કાને પોતાનાં આ મેનાં
સ્તનથી બળતી, પાછળથી દગો દધ છેતરી, લાત ઠોસા કે જીવ
લેવાનો દમ દધ આંધળા કરીને બાવા કરતી નહોતી, પણ ધક્કની
લેહેઝતમાં, ને ગાયનની ગમ્મતમાં જે આંધળા બનતા હતા, તે
ઠગાઇને જતા હતા આંદાજી પણ નંદનગનનું એક નમુનેદાર નંગ હતું.

પ્રેમસગ બાગેટ અને કમાલખા આંદાજીના ઘર પાસેથી નીકળતાંજ
તેના કાનમાં મધુર સ્વર આવ્યો, અને પેલી જાણીતી ટુમરીના શબ્દો
મેનાના મનોહર મુખમાંથી નીકળેલા બંનેના કાનમાં પ્રવેશિત થયા—

પલંગ, પીયા ધીમે ધીમે આવ—

‘કયા ગાનાં? કયા બજનાં?—વાહરે વાહ કોષ હુર પરી, પુલોડી
ભરી! પ્રેમસગ, ? યહી કોન?’ લેલા બનેલા કમાલે પ્રશ્ન કર્યો.
પ્રેમસગને સમય સલામવાનું કહેવું પડે તેમ નહોતું.
કમાલખાની હાલત તે સારી રીતે જાણી ગયો હતો. મર્યાદા મરત
હતો. સુંદરીઆનો સોખીન હતો. બાંડીયો હતો, એટલે પારકે પૈસ

દિવાળી દિનવચમાં જૂને તેવો ન હતો. તેની એવફૂરણનો શબ્દ સવાને
પ્રેમસંગ ચુકે તેમ ન હતો; અને ચાંદખી વિષે જે કંઈ ખરી
હાકકત હતી, તેમાં બહાઈ વધારવાને જૂને તેમ ન હતો. મેનાનાં રૂપની
તારીફ કરીને કમાલખાને કમાલ કરી દીધો. આ વળા જોઈએ તો
આદમનો તેને જાંસી આપે, તોપણ ચાંદખીનું કંઈ જોડીને કમાલખા
આગળ વધે તેમ ન હતો. પ્રેમસંગે તેને મુખે જનારી, મોહના
પતનપર હિંમતે, અને પાછળથી કમાલખાનની પાછળ જનારી કમાલખા
રંગપર ચડે, ત્યારે ભલા માણસની સીફત સમજતી. કમાલે પસ્તા
કરી નહિ. પ્રેમસંગને તરફોડીને તે ચાંદખીના મુન્દરામાં જગા અલ્લો.
પ્રેમસંગે તેનું મન-સમાધાન કરવા કાચે ગયો, અને કમાલખાને
આખર મળવાવાનું કહી, તેને નીચે કમે રાખી, પોતે મેંડી ઉપર
ચડી ગયો.

પ્રેમસંગ અને ચાંદખી વચ્ચે પ્રેમ હતો. માત્ર મતલબી મરુઆત
હતી. પ્રેમસંગને નિર્વાહને તેમાં હતો. પ્રવામીઓને પોતે રીકાવે,
અથવા ચીંટાવળો દોષ, તો ચાંદખી મારફત રીકવતો હતો. ચાંદખીના
રીકવવામાં પ્રેમસંગની દલાલી હતી. કમાલખાને વિદીનીના એક
નવાજ દેવાનો હલકાજ આપ્યો હતો, અને જો હાકનાં દોષ, તો 'વિલસન
જોતે' એવા જોડ દસકરી પેતાજવાળાં નામથી તેને ઘેરુટેનટ
કહેતી હતી તે પ્રેમસંગે ચાંદખીની પાછળ જઈને તેની
વખાણ કરી હતી. ચાંદખી તો પ્રેમસંગના શબ્દોમાંજ
અંતર ગઈ હતી. મીઠાસમાં એટલા મજબૂત્યુમેને તેણે નવાજનનો
વધારવાની ખબર કરીને દાંડી કહાડ્યા હતા પ્રેમસંગ નીચે જઈ

કમાલખાને નવાનજદો ઠરાવી, મુખ્ કમાલને પણ તેવો રાખ રાખવાનું
કહીને ઉપરલાવ્યો હતો. પાદશાહી ખીન્મંતની અદા થવા પછી ચાંદખીએ
પોતાની મેનાની ઓળખાણ કરાવી હતી. કમાલખા દારૂમાં મસ્ત છૂતાં
પોતાને દરજ્જે જાળવવામાં બૂલ કરતો નહતો. તેને વિષયાકુર પુટવાથી
શુદ્ધિમાં આવ્યો હતો. કમાલ પણ નખરાથી કમાલ કરતો હતો. ચાંદખી
સમજતી હતી કે, હવે બેડો પાર થઈ જશે. પ્રેમસંગે પોતાનો ભાગ જણાવી
દીધો હતો. કમાલખાને પાન સોપારી આપ્યા, કે તેણે તરત બે રૂપિયા
ફેંકી દીધા; અને એક સોનાની મોહોર ફેંકીને ઉંચો બેવડો મંગાવવાનો
પાદશાહી હુકમ કહાડ્યો. ચાંદખી તો તાજુપ થઈ ગઈ. મેનાના
મનમાં પણ ભય પેડો, કે રખે નવાનજદો પોતાનો માલેક થઈ બેસે.
ચાંદખીએ પહેલાં તો હઠીલાઈ કરી પૈસા લેવા દુરાગ્રહ કર્યો, પણ
પાછળથી સર્વે ખીસામાં મુકીને ધરમાંજ ઉત્તમ દારૂ છે, એમ જણા
વી સલામતી લેવા માંડી કમાલ ચક્રચુર થયો. એટલે મેનાનો
મધુર કંઠ ખતાવવા પ્રેમસંગે માગણી કરી ગાયન સાથે નાચ મુઝરો
પણ ખતાવવા શરમાન કીધું. ચાંદખીએ રંગ લીધો. મેનાએ મન
દીધું, અને કમાલખાએ ઉત્તેજન આપ્યું. એ તો રંગમાં રંગ મળ્યો.
પ્રેમસંગ પણ સાથે ભળ્યો, અને સઘળાનો દહાડો ફ્યો મેનાનાં નામમાં
કમાલખાની કંઠી એનાયત થઈ, હાથની વીટી વટાવમાં ગઈ, અને
ખીસામાં સોનાની મોહોરો હતી, તે અરધી પ્રેમસંગે પોતાના ખીસામાં
મુકી, અને થોડી કંઈ ચાંદખીને દીધી. માલજુની ગોઠવણ એક
બાજુ રહી, અને અંહી ચાંદખીને ત્યાં રંગ ઉડી રહ્યો. લગભગ પ્રભાત
થવા આવ્યું. કમાલખાનો નીશો તેજમા હતો. પ્રેમસંગને નિર્દોષ ઠરવું

હતું. બંનામતી વધુ આશા હતી, એટલે ચાંદ્રીની સાથે કમાલને વસાગીને
 પોતે રાજબાગમાં પહેંચ્યો હતો. માલકુ માલકુ સૂતી હતી, તેને ઉઠાડી,
 હાલકીના સોદાગરની વાત કરી. મનતી ઇચ્છા પાર પડે તેવું હનામ મેળવવાની
 તક બતાવી. કુસુમને જોવાનીજ આગા ગયે છે, માટે એ કામ કરવાનું
 મલકુના માથપર ગમ્યું. અને વખણ કર્યા. ચંદર માલકુ સમજ
 ગઈ. ડોષ રાજકુમારેજ હોવા જોઈએ સ્વરૂપ બદલી કુમારિકાને જોવાને
 આવેલા હોવા જોઈએ, એમ ચતુર્ગઈ સરેલી કલ્પના કરી કુસુમના
 વિનય કરીને આવેલી હોવાથી સખિઓ સહિત આનંદ કરવા આજ સાંજે
 આવનાર છે, એમ આરાટને બુણાવ્યું; અને તે દરમ્યાન પ્રસાદ ઘર્તા પહેલાંજ
 સરદારને મેળવવા માટે પ્રેમસંગને દુકમ છીધો નેઓને સાડ હિતારા
 માટે ગોઠવણ થવા પ્રેમસંગે માગણી કરી, ત્યારે માલકુ તેને રાજબાગના
 એક એકાન્ત ભાગમાં હિતારે આપવાની કબુલાત આપી વળી પ્રેમસંગે
 'મેરી અંધેલી મત બૂલીયો' નેમ આ મલકુની કને પણ દલાલી લેવાનું
 નકી કરવામાં બૂલ કરી નહિ ! ગોડ જમણી બાલુ ગોલી હતી, નેનો
 પ્રતાપ પ્રેમસંગને પ્રકટી નીકળ્યો. માલકુ પ્રેમસંગની સૂઝળી વાત
 કબુલી; લગાર મોદમાં પણ અંગત્યો- પોતાનું નશીબ ફાટવાનું
 કલ્પ્યું, અને બંને બંણુ છુટાં પડ્યાં.

પ્રેમસંગ મલકાતો મલકાતો ધર્મસાગામાં ગયો માલવરાજ અને
 અહમદશાહ નો વાટજ જોઈ રહેલા હતા, નેને કુસુમ મળવાની ખુશ
 ખબર આપી. કમાલખાનો પ્રથમ બાવ પુછવાનું પણ કુસુમના મેળાપમાં
 વિસરી ગયા પ્રેમસંગે જળારે ખેતલી મહેનત અને ચતુર્ગઈ બતાવી,
 ત્યારેજ બંને મિત્રને ખબર પડી, કે કમાલખા છાકટો થઈને ચાંદ્રી

રાંડને ત્યાં રહી રહ્યો છે. પ્રેમસંગે ઉતાવળ કરી; પ્રેમાત પ્રહેલા
 માલણને ત્યાં જવું નેહએ, એમ જણાવી દીધું ઉતારા માટે ખાનગી
 ગોઠવણ કરવાનું માલણને કહેલું હતું, એટલે મધળો સામાન ઉપડાવીને
 ધર્મશાળાના અધિકારી સાથે માલણને ત્યાં 'મોકલાવી દીધો, અને
 પ્રેમસંગ સાથે માધવરાજા અને શાહજાદો રાતના ચાર વાગે ચાંદખીના
 ધરને માર્ગે રાજમાગ તરફ ચાલ્યા કમાલ રગમ્માં હતો, ત્યાં ગયા. કમાલ
 શરમાઈ ગયો ચાંદખીને ઠપકો શેનો અપાય! મત્ર તેણીના આગ્રહ
 છતાં તેણેએ મેં મન આપ્યું નહિ, અને મૂર્ખ કમાલને લાંબને
 તેણે ચાલ્યા ગયા. ચાંદખી પરતાણી. કમાલને નવાખજાદો ગણવામાં
 આવ્યો હતો, તેમાં તે ઠગાઈ જનાથી પ્રેમસંગ તરફ કરડી નજરથી
 નીહાલ્યું પ્રેમસંગે પોતાની દલાલી પ્રથમથીજ લીધી હતી, એટલે
 એક ખીજનાં મન સમજી ગયાં. કમાલનાં લૂટાઈ ગયો, તેનો અપરાધ
 પ્રેમસંગ ઉપર ઢોળી નાખનાનો કમાલે વિચાર કીધો હતો, પણ
 શાહજાદા તરફથી કમાલને કરો ઠપકો ન મળ્યો, એટલે પ્રેમસંગ
 તરફ તિરસ્કાર બતાવ્યો નહિ કમાલે જાણ્યું કે પ્રેમસંગે વાત લડાવીને
 પ્રપંચ પ્રસારીને સત્રજો શુન્ડો ઉડી દીધો હશે. પ્રેમસંગ ખબરદાર
 હતો, એટલે શાહજાદાને વાને નાતમાં જણાવી દીધું હતું, કે કમાલને
 ઠપકો આપવાથી હવે પછીના કામમાં ખલલ પડશે હવે
 તો મૌન ધરી જવું, અને ઉત્તરો કમાલ લૂટાઈ ગયો,
 તેનો ખોદ કરવો. શાહજાદાએ પણ તેમજ કયું. માર્ગમાં
 પ્રેમસંગે પ્રસંગ કાઢ્યો, અને રાત્રીએ રાજમાગ ગંધ હોવાથી
 તેવા માર્ગમાં ચોકીવાલા પકડી ખાય, તેથી ચાંદખીને ત્યાં રાત શુખરવી

પડી, એમ કહી નિર્દોષતા જાણાવી. શાકજાતીએ તે વાત કબુલ કરી. કમાલ શાકથી ઉધી ગયો, તેમાંજ રૂપાંત પડ્યો. પ્રદેશમાં ફજેતી થાય, એમ સમજીને તથા આપ સદ્ગુણા જાહેર થઈ જાઓ, એમ જાણી કમાલભાઈ બેસી રહ્યા, નહિ તો સત્રાળી આકાવી નંખાવત, એમ પણ પ્રેમસંગે વધારો કર્યો. કમાલનો ખચાવ થતો જોઈ, પ્રેમસંગપર પ્રેમ ઉપજ્યો. પ્રેમસંગે દુધમાં ને દહીંમાં ઉમયપદ રાખ્યું. માધવરાજે સદ્ગુણ શાન્તપણે સમિલન કર્યું. તેના હૃદયમાં કુસુમના દર્શનનો દોહા હતો, તે માત્ર પુરું થયેલો જોવા ઇચ્છતો હતો. શાકજાતી અધિરાષ્ટ્ર પણ તે હતી એમ કરતાં મોટા ખર્ચમાં ઉતરે, તો ઉતરવું કબુલ કરીને પ્રેમસંગને એ ખાતનો કાનભારી ઠાવ્યો હતો. લાલચુ પ્રેમસંગ સદ્ગુણી તરફ હાથ મારતો હતો અને કુસુમને મેળવવા માગણુના મકાનમાં જ્યાં ખાનગી ગોઠવણુ ફરી રાખી હતી, ત્યાં ત્રણે જણુને લઈ ગયો. માળણે તેઓને પોતાની પાછળ બાંધેલું કાષ્ટ પ્રદેશી રાજ્યમાંથીને ઉતરવાનું મકાન હતું, તે એક દિવસના વાયદા માટે ઉઘાડી આપ્યું હતું. માલણુને ભરસો હતો, કે હાલ એક દિવસમાં તેનો ખપ જાગે, તેમ હતો નહિ. વળી જે ભાગ-ઉઘાડી આપવામાં આવેલો, તે કેવળ ખાગના પાછલા ભાગમાંહેનો હતો ત્યાં કોઈ વધારો જતું નહિ. રસોડાનો ભાગ એટલે નોકર ચાકરને ઉતવાનો હતો. રાજ્યાળોકો સમયને લઈને એ રથળ પણ કિમતી ગણી ઉતરેલા હતા. આ રાજકુંવરોની માલણે બહુ સ્વાગતા કરવા માંડી. ઉભય મિત્રનાં હૃદય પ્રસન્ન થયાં. શુભ ચિન્હ જણાવા લાગ્યાં. ને કુસુમ દેવીનાં દર્શન કરવા માગી જપવા લાગ્યા. એક શુભાખપર બે શુભશુભ તદ્દપી રહ્યા.

સાહજ્ઞદો તે માધવરાજ કુસુમની માળા જપતા હતા, ત્યારે પ્રેમસંગ
પ્રેસાની તે કમાલખા પેલી ચાંદણીના જલસાવાળી મેનાની માળા
જપતો હતો.

પ્રા.રણુ ૧૩ મું.

પ્રેમ-સરોવરપર ફરતા બે રાજહાસી.

‘જે કોઇ પ્રેમચ શી અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમા ઠરે-ટેક
સિંહીકેડ’ દૂધ હોય તે સિંહી, સૂતને જરે;
કનકપાત્ર પાષે સહુ ધાતુ શેડીને નિઃસરે-પ્રેમ
શકરખારતું સાકરજળન ખરતા પ્રાણુ જ દરે;
હાર સિંધુતુ માછલકું જયમ મીઠા જળમાં મરે-પ્રેમ ૨
સોમવલી-રસપાન શુદ્ધ જે આહાણુ હોય તે કરે;
પગલવશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચ્ચરે-પ્રેમ ૩
(અધિ)કાર વિના ઉત્તમ વસ્તુ મળે, તદ્દપિ અર્થના સરે;
મત્સ્યભોગી જગલો મુકતા રજ, દેખી અંચુ ના ભરે-પ્રેમ ૪
કોટિ આધને પ્રેમ વિના જયમ પુરૂષોત્તમ ના ઠરે;
દયા પ્રિયતમ ગોવર્ધન ધારી, પ્રેમમક્તિએ વરે-પ્રેમ ૫

પ્રેમ અને શોખ એ ઉત્તમ પદાર્થની અન્ન સદગુણ અને
દુર્ગુણના બે ભેદ રહેલા હોય છે. કવિ દયારામનું કથન અર્થ છે, કે
માછલા ખનારો જગલો, માતીહાર - જોઈને લોભાય, પણ તેનાથી
આહાર થઈ શકે નહિ પ્રેમ નિર્દોષ ભાવનાવાળા અતરમાં સ્થાયી

થપ રહેલો હોય છે. શોખ હિડતા પવનની અસરમાં વિંટળાયલા
જ્યોતિષિયા જેવો હોય છે.

માન સરોવરમાં રહેનાર દંસોતું રૂપ ધરીને જો રાજ-દંસ નંદનગરના
રાજ્યાગમાં પ્રેમ સરોવરનું પાન કરવા આવ્યા છે. પ્રેમવેલી કુસુમ
જેવાં નિર્મળ મોતીનું પાણી લેવા આવનારા આ ઉભય રાજદસમાં
કાણુ ખગલો અને કાણુ દંસ છે, તેની પરિક્ષા સહેલથી થઈ શકે
છે ખરાં મોતીને આરો દંસજ કરી શકે; ખગલો તો માત્ર અચ્ચુજ
ભરી શકે !

જેમ બનાવટી શુભાખ્યપર કાંટાનો દેખાવ કરીને શુભશુભને
લોભાવવામાં આવે, અને જો લોભથી લલચાઈને શુભશુભ પ્રાણુ આપે,
તેના સરખો પ્રેમ તો કમાલખાં અને ચાંદખીની શાદગ્નદી મેનાં વચ્ચે
રહેલો હોઈ શકે, પણ પ્રેમ સરોવરનાં કામળ કમળપર તો ખરો
ભૂમરોજ ભ્રમણ કરે; તેનો મધુર રસ સ્નાન અન્ય કાળાં પ્રાણુઓ
આપી શકેજ નહિ ! ચંદની કળા ચક્રારજ પારખી શકે ! પિયુનો પ્રેમ
પ્રમદાજ પાગખી શકે ! પાગ્નિતકની સુગંધ ભ્રમરોજ લઈ શકે !
વાણીની માધુર્યતા વિલામીજ લઈ શકે ! પ્રેમની પરિક્ષા પ્રેમીજ કરી
શકે છે ! ! !-

સાચકાળનો સમય થયો, કલદંસ તળાવનો કિનારો જોડવાની તૈયારી
કરવા માંડ્યાં, એવામાં મોતિહાર ધારમ્મ કરી, પાવમાં નુપૂરનો
રણુજણાટ કરતી, શત્રુની છાતી કંપાવતી, મનથીનાં માન સુધાવતી,
નદવાઘેલાની પ્રાગલ્ભી રાજકુવરી, રાજ્યાગમાં સખિઓ સદ પધારી
અને દાસ્યવિનોદ કરતી પોતાની માનીતી સહિયર બદા

સાથે કુન્જમડપમાં ગઈ. એક તરફ માધરાજ આમ્રવૃક્ષ અને અશોઽવૃક્ષ પાછળ તીવ્ર દૃષ્ટિએ નિહામતો ઉભો હતો. સખીવૃંદ નિરાળું થઈ ગયું હતું. કેઈ પુષ્પહાર કરવામાં ગુથાણી હતી. કોઈ તોરો કરીને ભેટ કરવાની અધિરાત બતાવી રહી હતી, અને 'કુસુમ તથા ભદ્રા, વિનોદ કરતી કુન્જમડપની ચોપાસ ફરતી હતી ભદ્રા, ભોળી કુસુમની એટલા કરતી હતી

“અત્રી કુસુમ ? જો તો ખરી ! પેલી માલતીની ત્રીજી ! અં જોખનમાં આવી છે, કહે છે કે મને સ્વામી જોષ્ય !”

“હૈયે તેવું હોઈ ! તારો જોખન પૂરાગ ઉડી રહેલો છે એ હું વાસ લઈ જાણુ છું. હવે તું માલતીને સંબોધી શું કરવા કહે છે તને પણ કહે સ્વામી સાંડશે, કાં અધીરી થઈ જાય છે ?” કુસુમે ઉત્તર દીધો

“અને આપનો ચોવનમદ તો પેલી વેલીલતાના મદ સરખોજ જણાય છે, તો ! વેલી તો જાણે કોઈને ગાઠથીજ નંધી ! શું એના જેવોભેગી કોઈ દરોજ નહિ ! હજી તો ખિલતી કળી છે, ત્યાં પેલા આમ્રવૃક્ષને વળગી પડી છે. જો તો એ તરવર નીચે પેલું ખીચેલું ગુલામ ! કાંટાળું છે, તોપણ પેલા તેના ગ્રેમી બુલબુલને ઢેટલું પ્રિય લાગે છે ? આવ-આવ-જોતો ખરી ! કુસુમ ? જાણે તારા મુખડનોજ રંગ ! તારા હૃદયનોજ રંગ ! ગ્રેમઅંશી પણ તારા જેવુંજ ! ખરે બુલબુલ ભમે છે. એ પણ જાણે તારા મનમાં વસેલો કોઈ પ્રિયતમ આમ્રવૃક્ષ પાછળ છુપાયેલો ન હોય !” ભદ્રા, કુસુમનો દાયજ કર એનીને આમ્રવૃક્ષ કને લઈ ગઈ ! ગુલામ જેવા કુસુમ

મહા! સુલસુલનો પ્રેમ પાગળના મહા! શું કુન્નરે શુભાષ્વનું પુષ્પ
 પારખવા ત્યાં ગ્રેરી, કે પોતાના હૃદયમાં વસેલાં સુલસુલને નિહાળવા
 મહા દશે! પ્રેમ લોહચૂંબક છે, પછી આશ્ચર્ય શું! રાજકુમાર
 માધવરાજ, આમ્રતક પાછળે, તે કુસુમ ક્યાં જાણે છે? કુન્નરમંડપથી
 દૂર એ મિચ્યાને લયથી ઉભેલો છતાં એમ ક્યાં જાણુનો હતો, કે
 કુસુમ પોતાને આવીને ભેટશે. કુસુમ ક્યાં જાણતી, ધરણી હતી કે ભદ્રા
 જે આમ્રતરૂપ વીંટળાયેલી વેણીનો પ્રેમ જોવાને, અથવા નો શુભાષ્વન
 ભમતા સુલસુલનો પ્રેમ અંશ મેળવવા લઈ આવે છે, ત્યાં અંતરવેધી
 માધવરાજ ઉભો છે!" કુન્નરે માનવ—પ્રાણી કે પુષ્પ—વૃક્ષનાં હૃદયને
 એવાં ક્યાં છે તો! જેવી કુસુમ અમ્રવૃક્ષ નેડકે મહા, કે માધવરાજની
 પર દ્રષ્ટિ પડી! ઉભયચક્ષુ સંમીલન થઈ ગઈ! લોહચૂંબક પેઠે
 હૃદયમાં આકર્ષણ થયું! માધવરાજ સરમાઈ નીચું જોઈ ગયો. બયથી
 ઉભો હતો, નાગી જવાની તૈયારીમાં હતો, પણ ચુપચપે આમ્રવૃક્ષ
 સોડીને નિર્ભયપણે પડેલી થઈ એમ નહોતો, તેવી ત્યાં થભી ગયો.
 સ્થાપી સ્થાપક મૂર્તિ (Statue) સગળ સ્થિર થઈ ગયો. કુસુમ
 દાઢપાત ક્યાં પછી દૂર હસી નહિ તેના પાંચે પણ ત્યાં સ્થિતી
 કરી ભદ્રાને ભ્રમણા મહા. માત્ર જુને સુવાન જોડાતાં અંતરમાં
 વીંજીના તાર પેઠે સદગ્ધ ધમકારો થયો. એક તરફ કુસુમ સખીના
 અંતરે અચેત હળી મહા, બીજી તરફથી માધવરાજની પીક ફરી મહા!
 તેણી કુન્નરમંડપ તરફ ચાલી ગઈ. માધવરાજ સરમાઈને
 હિલન લાગી ચાલ્યો ગયો. ઉભય પ્રેમીનાં હૃદય
 દ્યાઈ ગયાં. તેઓમાં એટલી નિર્જનતા પ્રવેશ થઈ ગઈ

કે પરસ્પર વાત કરવાને' થંભી શક્યાં નહિ. પ્રતિદર્શન થયા પછી તેનાં વિધાયલાં-ધાયલ થઇ ગયલાં અંતરો, બહિર્અવયવો, જોવાને નિષ્કુર થઇ ગયા. તેઓની ધૃદ્ધિજ આલી નહિ; કુસુમ જેવી રાજકન્યાને એમ પણું ન થયું, કે પોતાના ઉદ્ધાનમાં કોઇ પરપુરુષ શામાટે-અને કોણ કયા કારણે પ્રવેશિત થયો છે? તેના દખાયલાં-મુઝાયલાં મનડાને એટલી શુદ્ધિ ન રહી, કે તત્કાળ તેની તપાસ કરીને પોતાની પ્રિય વસ્તુ મેળવી લઈ !

ત્રેમીના હૃદયમાં કોઇ વિચિત્ર અશ રહેલો જોવામાં આવે છે. તે છતી આપે અતરથીજ ત્રેમીને પારખે છે.

કુસુમનું હૃદય ગહરાંવા લાગ્યું. લાદ્રાએ કુંજમંડપમાં જઇને તેણીને ખુદ્દા પવનમાં બેસાડી. કમળપત્રના વાયરાથી તેનાં પ્રસવબિંદુને શાન્ત કર્યાં. સખિઓએ તૈયાર કરેલો પુષ્પહાર પહેરાવીને દુર્ગંધને દુર કરી; તોપણ તે રાજઆગમાં પળવાર રહેવાને હઠીત્રી થઇ. તેના ચિત્તમાં ઠણુકો લાગ્યો. માત્ર થોડીજ ધડી બાગમાં ફર્યા, અને તત્કાળ તેઓ મહેલ તરફ રવાના થઇ ગયાં. મલકુ માલણના સમજવામાં કંઈ આગ્યું નહિ. માત્ર કુસુમઆની નખીયત બગડી ગઇ. તેથી હવા લેવાને ઠીક ન પડ્યું. એજ નિમિત્ત ચડ્યું. દેવાંગનાની માધુર્ય લીલા ટળી ગઇ. ક્રીડાઓ વિદ્યુત સમાન અલોપ થઇ ગઇ! માલણે શાહજાદાને રગપર ચડાવતાં જે જે વાર્તા કરી હતી, તે પછી શાહજાદાએ કુવરીને જતાં જોઇ. કુવરીએ શાહજાદાને જોયો નહિ. પણ કદાચ આ પરાણાઓને જોવાથી તેના મનમાં કંઈ ભ્રમ થયો હોય, ને તેથી તે નાશી ગઇ હોય, એમ પણ માલણને કલ્પના થઇ !

આ વિસ્તાર જો મહારાજની કને રહ્યું થયો, તો પોતાના પેટપર લાત પડવાનો ભય પેઠો. તે તુરંતજ શાહજાન પાસે ગઈ, અને સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો. શાહજાનએ તેને અભય વચન આપ્યું કે નંદરાજ તને કાઢી મૂકે, તો પોતે તેમું પાલન કરશે, માલણુ લગાર મદમ આવી, અને બંને જણુ અમોઢનાં ઝાડ પાસેથી નીકળી, કુલ્મંડપમાં આવીને કુસુમનું વર્ણન કરવા બેઠાં.....

- કુસુમનું સ્ત્રી સૌંદર્ય જોઈને શાહજાદો છક થઈ ગયો. ગુજરાતની રાજધાની ગુમાવવી કષ્ટજન, પણ કુસુમને વરવું, એ ઠી પ્રતિજ્ઞા લઈ માલણુને ગળે પડ્યો. કંઠમાંથી હીરાજડિત હાર કાઢીને માલણુને આરોપ્યો. ગુજરાતનો સુયો, એક બાળકન્યા મેળવવા માટે પોતાની સત્તા અને પાણી ગુમાવીને માલણુને આશરે જઈ ચડ્યો. કયા પ્રકારે કુસુમ રીઝે, એ પ્રશ્ન નીકળ્યો. માલણુના ચિત્તમાં આ પ્રવાસી-જ્યોતી જાતભાતનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણવાને ખટકવું હતું, પણ પુણું હાલ મલ્યું ન હતું. આ પ્રસંગ ઉત્તમ હતો—ગરબુંડે હતો શાહજાદો, કુસુમ મેળવવા માટે માલણુને ગળે પડ્યો, ત્યારે તેણીએ તેની જાત ભાત પૂછી. શાહજાનએ અપક્રમાજ પોતાની સત્તાનું વર્ણન કરી દેખાડ્યું. પોતે ગુજરાતનો ભવિષ્યનો સુયો થશે, એમ કહીને માલણુના મનમાં માન પેસાડ્યું. હાલનો ઉપકાર એક રાજવંશી અદલા તરીકે સ્થાપવાનો લેખ હત્ય પટપર કરી આપવા વચન આપ્યું. અને કુસુમ વિશે બનેલી દ્રષ્ટિકત પણ જણાવી દીધી—પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ન હોવાથી, નંદરાજપર કંઈ બળ ન ચલાવી શકે, એમ જાહેર કહ્યું. સુલતાનને વિનંતી કરતાં નંદરાજ જેવા ક્ષત્રી મિત્રની કન્યાને

વટલાવવા માટે શુભનાતનો શાદ ફરજ પાડી શકે નહિ, એમ પણ
 નાદે કહ્યું છે. જ્યુ ખાનગી માણસથી આ કામ પાર પડે, એ
 ઉત્તર મળ્યો. માલજી એ વિષે તપાસ કરવાનું માથે લીધું. કુસુમની
 ખરી કુદમન નેતી નહીં માતા આડી રાખી છે, તથા પ્રેમસંગ પારોડ
 એ કામમાં વધારે પ્રવીણ છે. વગી મહલગજ રાજપનો શત્રુ યદ
 પડ્યો જે, તો તેની કનેથી કંઈક માતખી મળશે, એમ ધારીને
 નમ્રમાં આડીને અને મહલગજને મળવાનો વિચાર કર્યો; પણ તે
 નમ્રમાં જતાં પહેલાંજ મહલગજ જાગીઆમાં ફરવા આવ્યો, અને
 માલજી તેનું ચોરેલું દીકું, પુઃ અર્પવાને તૈયાર થઈ. . . .
 શાદનદો ઉત્તરમાં ગયો કુસુમના નામની માંગા જાપનો માત્ર
 આડખવાળો હંસ, પ્રેમ સંદેશરને લનારે જમલારૂપે જોયો. માધવરાજનું
 કમિત થયેલું મન ગદ્ગદરૂપે ચડેલું હતું, કોટમે તે મુછારૂપે જમીનપર
 પડ્યો હતો. શાદનદોએ તેને પોલાવ્યો નહિ પોને કુસુમને રાજવાણનાં
 પ્રધનગા હતો પ્રેમની ધુતમા હતો. કુસુમનાં મુઠ્ઠાએ તેને ઘસો કર્યો હતો.
 તેના પ્રેમ પાલાની મત્ર મુઠ્ઠાએ તેને કેરી જનાવી દીધી હતો. પ્રેમયોગનો
 પાલો પીવાને કે પ્રેમ-શૂની લગાડવાને તે અરુકન હતો; છતાં ગધીએ
 સિંદનું ચમકું ધારણ કરીને વન જઈ કહેવ લવવા માગતો હતો, પાને
 અ-સાચકા પેટ ભરવાનું રૂપ ધરીને પ્રભુની પ્રસાદી રેળવવાનાં કારણે
 યોગ કર્યો હોય, તેમ જનમંડળને હેતવવાનો ઉપાય હતો હતો,
 તેમ રૂપમાં રાદ-નદો હતો. પણ તેનું દૂર અંતર તેના પ્રેમીનું મન
 વાંધી શકતું નહોતું. એ પ્રેમરૂપ જુદું હતું. અદમ્યસાદતુ ધન્ય,
 પધરપર વાગ્યું હતું; કારણકે તે પ્રેમના કમમાં નહોતું.

- માધવરાજ, કુસુમને જોઈને અંજલિ ગયો હતો. તેના પ્રેમાકુરો તિવ્ર થયા હતા. તેની દષ્ટિમાં અમૃતનો કુંભ ઢળ્યો હતો. જેનો સ્નાદ અંતર માંડે, અને ત્યાંથી રંગેરંગ પ્રવેશ થયો હતો. નવીન પ્રેમભંગી પ્રસાદી, અને તેપણુ નવા રસ ગુણની હોવાથી અમ્બણને આકરી થઈ પડી હતી. કુસુમનું 'નન વીંધાયલું' હતું, તેને બ્રમણા થઈ હતી, તેવીજ આ કુમારને થઈ હતી. કુસુમનું અહીં વતન હતું. તેને સંભાળનાર દાસ-દાસી હતાં, પણ માધવરાજ તો સુસાદર તરીકે રહ્યો હતો, વળી તેનો બીજો દરીદ્ર છુપા શત્રુ તરીકે સામે ઉભો હતો, એટલે પોતાની મનવેદના પ્રકટ કરી શકતો નહોતો. અંતરનો એક અંતરમાં ધોળાતો હતો.

પ્રેમનું સુધાપાન કરનાર, અને તેને દનસાદ આપનાર દાસ પરિક્ષક થયા ? ખરા રત્નનો ઝવેરી દાણ નીકળ્યો, અને ખરાં મોતી ચરનાર માન સરોવરનો હંસ દાણ પંકાણો, એ કહેવાની જરૂર નહોતી નથી. પરિક્ષક તેના હૃદય પારખી શક્યો છે-રત્ન, માટીમાંથી થાય છે, અને મોતી, પાણીનું બંધન છે; તોપણ તેઓ પોતાના ખરા માર્ગમાં થઈને અસલ સ્થળ પર સહજ રીતે જઈ શકે છે. એ શોધનું પડતું નથી. કૃત્રિમ કારીગરોની કદપનામાં અકુદરતી ચિત્રોનો સમાસ થઈ શકે છે, પણ અભ્યાસી હૃદયમંદનાં મગજ કુદરતી શક્તિથીજ ધડાયલાં હોય છે. માધવરાજનાં અંતરે પોતાનાં પ્રેમીના હૃદયમાં ધર ક્યું, અને તે એવું આપાદ તીર-માયું, કે તેનો જખમ રૂઝાવા માટે પોતાને પુછતાંજ-શોધ કરતાંજ આવે, પણ અકુદરતી ભાવનાવાળા પ્રેમીને તો બીજાનો પ્રેમ ખરીદીને, અથવા કૃત્રિમ પ્રેમઆણથી જોર

જુદમે અંતર વીંધીને દર્દી બનાવવો પડે છે. તે દર્દી તેને વેદ ગણીને ઔષધ લેવા આવતો નથી, પણ તે વેદજ વૈરી રૂપે તેની દવા કરાવા જાય છે આ ઉભય પક્ષમાં કેટલો-રસ-ભાવ છે, તે નેપ્રત્યે. માધવરાજ શાન્તપણે તક જોય છે શાહજાદાના પેચથીજ પોતે સફળ થવા આહે છે શાહજાદાએ માલણને નિમિત્તરૂપ બનાવી છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

રાજતંત્રનો અલેદ-રાજલેદ.

“કળિયુગ, દમયતીના પ્રેમથી નાશીપાસ થયો, ત્યારે તેણે વેર લેવા મહાપ્રયત્ન કર્યો, પણ અત્તે ધર્મે જય થયો.”

“ભારતભૂમિના કેટલાક રાજાઓએ કાવતરાં કરવામાં પોતાની બુદ્ધિનો દુરુપયોગ ન કર્યો હોત, તો ક્ષત્રિવશજ્ઞેની પાયમાલી થઈ જાત નહિ !-”

કુસુમ વાઘેલીના મોહમાં અજાણને ગુજરાતનો ભવિષ્યનો રીહેનશાહ, નદનગરનાં રાજતંત્રને તાડન કરવા મથન કરે છે. એક નીચ નારીને ઉશ્કેરીને અને એક વિશ્વાસપાત્ર તત્રીને શેડીને; તથા એક રૂધિર બિંદુને દેહ બનાવવાની આશા આપીને, પરમવૈશ્વવી કુમારિકાને ધર્મબ્રષ્ટ કરવા આહે છે.

મલકુ માલણ, શાહજાદાના શબ્દવેષથી વીંધાઈ ગઈ. તેને આશાનું બળ આપ્યું. નંદરાજનો અધિકારી રાજા પોતાને વશ થયેલો જાણને આ હલકી સ્ત્રીને ગર્વ પેદા થયો.

મોટા લોકો મતલબને ખાતર, નાનાં માણસોને છાપરે ચડાવે છે, તેથી તેઓ પોતાની ભોજાઈમાં મોટાઈનું માન લઈ બેસે છે. સ્વાર્થની નિપુણતાને તપાસ્યા વગર, અથવા પરિણામના પદને પિછાડ્યા વિનાજ તેઓ ઝપલાઈ મરે છે, પણ તેઓને પાછળથીજ અનુભવ મળે છે કે, મોટાઓનાં માન માત્ર મતલબી ને પતંગરૂપ હોય છે. સ્વાર્થ સાધ્ય થયા પછી તેઓ પિછાણવાને પણ હઠીલા થાય છે. તેમાં રાજતંત્રીઓ માટે તો આ ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ) છે.

ગરિબ બિચારાં મોટાની આશા મેળવીને ખંતથી - કામ કરે છે ખરાં, પણ બદલા વખતે તેની નિરાશીનો પાર રહેતો નથી; અગર જો તેમણે સાત્વિકભાવે કામ કયું હોય, ત્યારે તો પ્રભુએ બદલો આપવાનું યોગ્ય વિચારે છે, પણ જો કાપટ્ય અરિષ્ટતા અને દુષ્ટતા ભરેલું કામ હોય તો ઉભય પક્ષ નિષ્પ્રજ નીવડે છે આવા પ્રસંગે નાનાં માણસોએ ચેતીને ચાલવાની જરૂર છે મોટાને ખસી જતાં વાર લાગતી નથી, નાનાંને સપડાઈ જતા વાર લાગતી નથી. વિનય થાય છે. ત્યારે મોટાઓ પોતાના બળીયાવન ભાગ્યનું બહાનું સુકીને માન લઈ જાય છે; અને પરાજય થાય છે, ત્યારે પોતાની સુખાઈને દુર કરીને, કરનારની મૂર્ખતાનું પરિણામ ગણી, તેઓને કૃપાના પાત્રમાંથી વિમૂખ કરે છે.

મહારાજ, નદવાલેલાની કૃપામાંથી એક અશ નીચો ઉતરી ગયો છે, એ જાણવાનું અપુર્ણ રહેલું નથી. ચાવડી રાણી અને મહારાજનો પ્રપંચ પ્રકટ થઈ ગયો હોવાથી તેઓનાં મન કુદરતી રીતેજ રાજ વિરૂદ્ધ થઈ ગયા છે. નદરાજ એ વિષય કાંઈપણ પ્રકારે

“ અનાયાસે ! હું આજે આપને મળવાને ચઢાતી. હતી હમણાં ઘડી પહેલાજ તમને યાદ કર્યા હતા હવે એ આપની મદદપર, સ્વધર્મે આધાર છે.”

“ મલકુ ? કામ કેવું કરવાનું છે ? કેમકે કામ કરાવનાર બળવાન હોય તો કામ પણ બળવાન હોવું જોઈએ; ને એ બળવાન કામ સફળ થવામાં બળિષ્ટતા લાગ્યેનો અંશ લેજે, એટલે કામ કરનારને બહુ પુષ્ટિ પણ મળી શકે ! ”

‘ આજે ગુજરાતમાં જેની ધૂંક ફાટે છે, ક્ષત્રી રાજાઓ જેને જોઈને કંપે છે, ગ્યને જેની સત્તાથી ગુર્જર ભૂમિ કંપે છે, એવા નામદાર સુલતાન સાહેબનું કામ છે. ગુપ્ત કાર્ય છે જોખમભરેલું છે, પણ બળવાન અને લાગ્ય ખુશી જાય તેવું છે.’

‘ વાહવા ! મલકુ ? તું બડી ખબરદાર છે ! કહી દે, દેવે જે કામ હોય તે ! તેમાં હું સામેલ થઈશ ’ મલ્લરાજનાં છેલ્લાં વાક્યથી મલકુના મનનો મલકાટ વધી પડ્યો. બિચારી ભોળી પણ ઠગારી નારીને મખર નથી, કે મલ્લરાજ મહાપ્રખથી છે. મતલબી શિયાળ છે. મલ્લરાજ નાસીપાસ થવા પછી આવીજ તક શોધતો હતો, અને જ્યારે તેને અનાયાસેજ એવું મળી ગયું, તો પછી આ મદિરા મદમાં મરત થયેલો માંકડો જવા દે તેમ કયા હતો ! માલણને હર્ષથી છાપરે ચડાવી.—

‘ શાહજાદો અહીં પધારેલો છે—આગમાં ઉતરેલો છે ! ’

‘ અહમદશાહ ! અહીં કેમ-ક્યાથી ! તે ઉતરવા કેમ દીધો ? ’

કુસુમની શોધમાં નીકળેલો છે. કુસુમને મળવાને અંધ બન્યો છે. મુલતાનને કુસુમે પોતાનું જુહું નામ આપ્યું છે. નંદરાજના મિત્રનો કુવર કહી ચાલી આવી છે. શાહને અને શાહજાદાને એ સંબંધી વિવાદ થયો છે. શાહજાદો કહે કે નંદરાજનો છે, અને તે ખાત્રી કરવા માટે અહીં બહાનુ લઈને આવ્યો છે. શુભ રીતે ગૃહેલો છે. કુસુમ એક કુમારિકા છે, એમ જાણનાર પછી તેને દોષપણ પ્રકારે વસ્તુ એમ પ્રતિજ્ઞા કરી છે—મુલતાન વરવા કે એવું નથી, પણ જો કુસુમ ખુશીથી પરણે, એવી ગોઠવણ થાય, તો શાહ મના કરનાર નથી. હવે એ ગોઠવણ કરવાનું મારા માથાપર આવેલું છે.’

“નંદરાજ પદ્મલૃષ્ટ થાય, અને રાજ્યનો અધિકાર વારસ દરજ્જે આવડી રાણીને મળે, તથા તેની ગેરહાજરીએ તે રાજ્ય મારા હાથમાં આવે, તોજ કુસુમ મળી શકે! અરે કુસુમ તો કુસુમ, પણ આવડી રાણીના ગર્ભમાંથી જો કન્યા નીકળે, તો તેપણ શાહજાદાને અર્પણ !”

“એ ગંભીર બાબત છે. શાહજાદો આ વેળા સ્વતંત્ર નથી, નહિ તો તેમાં મુટી વાત નથી.”

“શાહજાદો, વચન આપે, તો પ્રયત્ન કરું. મોટી વાત હોય તો પણ હું એવી યુક્તિ બતાવું, કે રાજ પદ્મલૃષ્ટ થઈ જાય !”

“તેમ હોય તો કહો, અમલ કરાવી શકાય તો વાર શેની લાગવ, દંપત્ય !”

“જો શાહ અને શાહજાદા વચ્ચે કુંવરી—કુવસ્તા ભેદ વિશે વિવાદ થયો હોય, અને કુસુમના શાહને હંગી આવી હોય, તો પહેલો

આરોપ એજ કે, હગાઇ કરવા બાબત નંદરાજને પ્રપચી મણીને પદભૂષ્ટ કરવો, અને કુસુમને વારસામાંથી બાતલ કરવી. 'શાહ આ હુકમ અમલમાં લાવે, ને શાહબદો વિદિત કરે !"

"એમાં કાંઈ ભોપાળું ફૂટે તેવું તો નથી ? મહેનત ને પ્રયત્ન વ્યર્થ જાય તેવું તો નથી ?"

"ના. શાહબદો અહીંથી ખજર લઇને શાહને જાહેર ફરે, અને વળી નંદરાજની મગફળી જણાવીને અપમાન થયેલું ઠસાવી શકે, તે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં નંદરાજ પદભૂષ્ટ, અને કુસુમ વારસામાંથી બાતલ ! કુસુમ વારસામાંથી રદ થઇ કે તેને ભોળદતા વાર શી ! કદાચ હઠીલી થઇ તો સત્તા આગળ શાણપણ શું ચાલવાનું હતું ? નંદરાજ પદભૂષ્ટ થઇ પછી કુસુમ જોર શું કરશે ! કદાચ બકારો કીધો, તો તેને કેદમાં નાખી, બળાતકારે શાહબદો સાથે લગ્ન કરાવી દઇશું. આપણે વારસદાર હકદાર તરીકે કુસુમપર સત્તા ચલાવશું, ફરજ પાડશું."

'વાહરે મલ્લરાજ ! ત્યારે તો કામ પ્રતેહ ! મરજી હોય તો શાહબદોની રૂબરૂ મેલાપ કરાવી દઉં !'

'ભલે. તૈયાર છું. પણ ત્રીજું કોઇ વાત ન જાણો પ્રપચ પ્રકટ ન થાય."

'તમે અહીં જ બેસો. હું બોલાવી લાવું. નિશ્ચિત રહેજો.' મલ્લરાજને કુંજમડપમાં મુકીને મલ્લકુ માલણ, શાહબદોને બોલાવવા ગઇ. મલ્લરાજનાં મનમાં પવન વેગી તુરંગો ઢોડતા હતા. શાહબદોને ઉસ્કેરીને નંદરાજપર વૈર લેવાનું તે શોચતો હતો. કુસુમપર લાગેલા પ્રસ્કર્માં પોતાની મતલબ પાગ પડે એ પણ સંભાવત હતું એ શોચ

પાછળ નગરતા સુધી માનવે લઇ છે, તેમ આ શાહજાદો ઘેલો થઇને
 કુસુમ પાછળ પડે, તો નંદનગરનો લવિષ્ય ભૂપતી પોતે થઇ જાય,
 આ કલ્પના પણ મલ્લરાજના મગજમાં પ્રવેશ થયા વિના રહી નહિ.
 પોતે રેગેલા પ્રપચમાં ગણી સામેલ થયે, એ તો ખાત્રી ભરેલું હતું,
 પણ પાછળથી તેને એક નવી શંકા ઉદભવ થઇ હતી, નંદરાજ સાથે
 મુજ્જરશાહને સ્નેહ સબંધ છે, એટલે કંઈ આ નિર્ણય અપવાદ
 માટે જો તેને માગી બસે, તો હાથ ધસના રહેવું પડે, એ વાત સત્ય
 હતી. નંદરાજનું કાટલું થઇ જાય, તો સધલી શંકાનો નિવેડો આવે,
 પણ તેમાં શાહજાદાનો હાથ હોય, તોજ તે ખતી શકે, એમ મલ્લરાજે કલ્પ્યું.
 પ્રસંગોપાત યાદદસ્ત તરીકે એ શકા રજુ કરી દેવાનું પણ તેણે લક્ષ
 રાખ્યું. થોડીક પળ આમ કલ્પના કરવામાં ગુજરી, એટલે શાહજાદાના
 આવાગમનનું નિર્ણય થયું પોતે ઉઠીને સાધા લેવા ગયો. માલણે
 અરસપરસ ભેટ કરાવી પરસ્પર વિવેક કર્યો. એક બીજા પ્રેમર્થ
 વાતો કરવા લાગ્યા. મલ્લરાજ એક કુશળ ક્ષત્રીરાજ છે, એમ માલણે
 અભિવદન આપ્યું. શાહજાદાની કૃપાનું પાત્ર થવાને મલ્લરાજે ખુશી
 ખતાવી. કેટલીક આડકતરી વાતો કરીને છેવટ કુસુમના નિર્ણયપર
 આવ્યા. મલકુએ દુકમાં સધળી વાત કહેલી તો હતી, તો પણ
 સારાંશ ૪૧ીને કહેવામાં આવ્યો પ્રસંગ વધી પડ્યો. કુસુમને પ્રેમપાત્ર
 તરીકે શાહજાદે કબુલી મલ્લરાજને અભયપદ આપ્યું. મલ્લરાજે કહેલી
 વાતો લક્ષમાં લીધી, અને કુસુમને હસ્તગત કરવા માટે ધારેલા પ્રપચો
 અમલમાં મુકવા પહેલાં આવડીની કબુલાત લેવાનું નકી કીધું. મલ્લરાજે
 એ જોખમ માથે લીધું, ત્યારે શાહજાદે મલ્લરાજની માગણીયો

કબુલ કરી. કુસુમ જેવી મનોહર સુદરી આખા રજપૂતાનામાંથીયે મળે તેમ નથી, અને તેવી નીપજે એમ પણ નથી, એવું મલ્લરાજે શાહજાદાને પાકે પાયે મગજમાં ઠસાવ્યું, ત્યારે આ દેસો શાહજાદા બિલકુલ પ્રેમાધિ થઇ ગયો, અને મલ્લરાજના શિયાળ ભેદને ન ઓળખતાં સઘળી ચાગણી સ્વિકારી, હાલ તો હવામાં કિલ્લા બંધાના લાગ્યા. નરમ જમીનપર પાયા પુરાવા માડયા, અને કાચી ઇમારતો પણ તૈયાર થવા લાગી.

શાહજાદાને, કુસુમ યેળવી દેવાનું વચન દઇને મલ્લરાજ નગરમાં ચાલ્યો. પણ જતાં જતાં તેણે નદરાજના ધાનની વાત લક્ષમાં લેવા જણાવી. શાહજાદે પુનઃભેટ પ્રસંગે વિચાર કરવા જણાવ્યું, અને બંને છુટા પડયા શાહજાદો, મલ્લરાજની ઢોલકીપર માંકડો બનીને નાચવા લાગ્યો, હવામાં વગર પાપે ઉડવા લાગ્યો. માલણુ ભવિષ્યની કુથલપાયલ થવાની આગાહીમાં વેલી જેવી થઇ ગઇ, અને મલ્લરાજ માતીના ચોક પુરતો આવડી રાણીને જઇને એકાન્તમાં મળ્યો આવડી રાણીયે હવે રાજ સાથે વધુ વિનોદ કરવાનું બંધ રાખેલું હતું, વળી પોતે સગર્ભા હતી, એટલે પુત્રની આશા બંધાણી હતી, નદરાજનાં મનમાં પાછળથી શકા ગઇ હતી, કે આવડી રાણીની ચાલચલણ કંઇક વાંધા ભરી છે. અને તેનો ગર્ભ વર્ણુશ કર નીવડશે ! નદગીરિનો પણ આ તર્ક હતો, અને એ સ્મરણે નંદરાજનું મન આવડીપરથી કેવળ ઉતરી ગયું હતું. પોતે શાન્ત સ્વભાવનો અને અર્ધરાજયોગી હતો, એટલે આ સંસારી વિષયને કંઇક રૂપ આપીને તેનો જનમુખડે ચર્ચાવા ઇચ્છતો નહતો. મલ્લરાજનું પગલું

દરબારગૃહમાંથી કાઢવાનું નંદરાજનાં મનમાં હતું, પણ આવડી ગણીના પ્રયત્ને તે અમલમાં મૂકી શકાતું નહોતું. નંદરાજે આવડી તેમજ મલ્લરાજના પર કંઈએ અંકુશ ગણેલો નહોતો. પોતે સાવચેત રહેતો હતો. તે માત્ર મોટાઈતા તેજમાર તપાવતો રહેલો હતો. મલ્લરાજ, આવડી રાણી પાસે આગ્યે મલ્લરાજના મુખડા પર કંઈક દર્પની ઝાપા જોઈને આવડીએ તેને બનાગ્યે મલ્લરાજે સવળી દર્શીકત, યથાર્થત કહી દીધી-તેની પ્રયુક્તિ પર ગણી પ્રસન્ન થઈ ગઈ. કુસુમને વરાવવા માટે પોતે વચન દીધું, અને મલ્લરાજે રાજ માટે કરેલી ગોઠવણુ પણ કમુલ ગમી-આ સવળી કમુલાતનો પત્ર લખાવીને તુરંતજ તે ગજબાગમાં પહોંચ્યો. શાદગ્નદાને આ વેળા સમય પ્રમાણે મલ્લરાજ જઈને મળ્યો, અને આવડી ગણીનો અસલ લેખ તેના હાથમાં મુક્યો, અને તેવોજ કમુલાત પત્ર શાદગ્નદા કનેથી લખાવી લીધો. વિશેષમાં નંદરાજની ધાતના સંબંધમાં એવું કયું કે, મલ્લરાજે દોષપંથુ પ્રકારે નંદરાજને દેશી વસ્તુ સુંઘારી, જેવાન કરીને અરવલ્લીના પહાડી પ્રદેશમાં પહોંચાડી દેવો, ત્યાં જે કંઈ સમયટે અનુસરશે, તે કરવામાં આવશે. કાંતો નંદરાજ કનેથી, તેની ઇચ્છાનુસાર રાજ લઈ, તેનો દુક મલ્લરાજને આપવામાં આવશે, અને કુસુમને શાદગ્નદાને અર્પણુ કરવામાં આવશે. અને તેમ નહિ તો નંદરાજનો ધાત થઈ જશે. આ પ્રયત્નને પૂર્ણ કરવા માટે શાદગ્નદાનો ડરી પત્ર આવતાં મુંદી થોભવાનું મુલતવી રાખ્યું, અને મલ્લરાજ માન સહિત છુટો પડ્યો. શાદગ્નદાએ ડરીને અસયપદ આપ્યું, અને આવડી ગણીને પોતાની તરફથી નિશ્ચીત રહેવા જણાવ્યું. માલમુને રાજ કરી તેને

પણ બદલો દેવાનું વચન દીધું, અને શાહજાદો પોતાના મામમાં સપ્ત થયેલો સમજીને ગડો થઈ ગયો. પોતાના ઉતારામાં, જઈને પોતાની વડાઈ અને ભાંયને માટે પુલાવા લાગ્યો. રાજ પ્રયત્નમાં કુશળતા બતાવવા લાગ્યો. કુસુમને પરણીને પોતે કુલો ભાગ્યશાળી થશે, એ સર્વે બકવા લાગ્યો. દારનાં જે પ્યાલા વધુ પીવ-
રાવીને કમાલખાંચે બતાવ્યો. માધવરાજને તેમાં મગહ પડી.
પ્રભાતમાં કુચ કરી જવાનું કહીને રંગમાં રાત ગુળજવાનું નકી કીધું.

નંદનગરના વાઘેલા રાગતો આ રીતે નાશ કરવાનો પ્રયત્ન થઈ ચુક્યો, પણ પ્રભુની દરબારમાંથી તેનો વિજય પોદાર નીકળતો હતો, એટલે મુખ્ય મગતરાના શા ભાર છે, એ તેઓ સમજતા નહોતા.

રોકાટસ કહે છે કે, જ્યાં કુદરતનો હાથ કમ છે, ત્યાં કોડ ઉપાયો નિર્બળ છે, પણ જ્યાં પ્રભુની પ્રસન્નતા છે, ત્યાં જગત જીત મારે છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

માધવરાજ અને શાહજાદાનો વિતંડાવાદ
કવિત.

સિંહ ભૂખ્યો રવડે વગડે મરતાં સુધીં ધાસ કદિ ન ચ.,
હંસ મરે ભૂખ પીડ સહી તત્પિ કદિ મોતી વિના ન મરે;
ચંદન કંચન બાળે તપાવે તથાપિય શુદ્ધપણું ન દરે,
છે કુળવાન ખરા જમમાં નહિ જાત તણ પરજાત ભળે.

નર્ધવ અંગ ધરો શણુગાર અને કદિ કુંજર રૂપ કરો,
 સાચુ થકી કરો સાફ કદિ તવ કોલસો થાય સફેદ ખરો ?
 કાકચને તળશે કદિ સાકર તોપણ મિષ્ટ થશે રસ તો !
 'છે નીચ જાત નાહ ટળશે, હલકા ગુણુમાં હંશેજ ભલો

માધવરાજના ભેદાયલા અંતરમાં કુસુમ ધડી પ્રતિ ધડી સ્મરણુ
 રૂપે ડખ મારી રહી હતી. સ્વપ્નમાં ચયેલી ભ્રમણુ કુમારને યાદ આવી.
 ઉપવનના તંબુમાં દષ્ટિ રાગ થયા પછી તેને કંઈક શંકાઉત્પન્ન થઈ
 હતી. એ શંકા રાજ્યાગમાં વિમુક્ત થઈ. કુસુમની દષ્ટિમાં પણ પ્રેમના
 આસુ આવ્યાં. જે મનોહર મૂર્તિનું સ્મરણુ સ્વપ્નમાં થયું હતું, તે
 ઉપવનમાં ચિત્ર રૂપે થયું, અને બગીચામાં તદ્દુપ થયું. હૃદયભેદી
 હંસે, પોતાના અંતર માતીને ચરવાની જે ઝડપ નાખી છે, તે હંસને
 પિંછાણવાને તે બહુ તદ્દપવા માંડી, પણ તત્કાળ તે ભેદ પ્રકટ કરી શકી નહિ,
 કુદરતેજ જાણે તેને અટકાવી હોય ! કોઈ પ્રસંગે તે પોતાને કુદરતી રીતેજ
 મળશે, એવો અંતરાભાસ થયો હોય, એવાજ આવેશથી તેનું ચિત્ત
 શાન્તિ પામ્યું. જે વિચાર કુસુમના મનમાં હતા, તેવાજ માધવરાજના
 અંતરમાં વસ્યા હતા અને પ્રેમી એકજ દૃષ્ટી પિડાતાં હતાં ને તે
 રાગીનો વેદ પણ તેઓ પરસ્પર હતાં.

કુસુમ રૂપ કમળપર જે ભ્રમરો ધરતા હતા, તેમાં એક વિજ્ઞાતીય
 જંગલી ભ્રમર, વગર પ્રેમે માત્ર સ્વરૂપના ભેદે કરીને તડપતો હતો
 આકર્ષાતો હતો. કમળને તો તેનું ભાન નહોતું, પણ બળાત્કારે ભાન
 કરાવવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. આ પ્રયત્ન ખરો ભ્રમર પિંછાણતો

હતો. તે જાણુવા છતાં તેને જરણે અટકાવતો નહોતો. મૂળ ન ભ્રમર સમજતો હતો, કે સરળ માર્ગવાળો પ્રવાહવેગ એકદમ અટક્યા વિનાજ ચાલ્યો જશે, પણ અજાણુ ભૂમિકામાં પ્રવેશ થનારો વેગ આડા-અવળા ખાળોચીયામાં ભરાઈને તૂટતો થઈ જશે એ વેગથી એક મહાનદીનો પ્રવાહ ચાલી શકવાનો નથી; મહા પ્રયત્ન છતાંયે તેમાં તે સફળ થવાનો નથી.

કુદરતે જે કાયદો ઘડેલો છે, તેમાં 'મૂળથીજ સંબંધ' અને 'સંસ્કાર' બંધાયેલા જ્ઞેવામાં આવે છે લોકચુંબકને લોખંડ સાથેજ સંબંધ રાખ્યો છે, તેવીજ રીતે એક ખીજના મળતા ગુણોથીજ પદાર્થનું સંબંધન કરી રાખેલું છે. ગુણમાં કે જાતમાં ભિન્નતા માલમ પડી, કે સ્વાભાવિક રીતે તે વિપરિત ભાવ દેખાડે છે. માધવરાજ સાથ સરખાવતા શાહજાદાનો ગુણ વિભિન્ન છે, ત્યારે કુસુમના પ્રેમનો પોષક થવા જતાં, તે શી રીતે સંપૂર્ણતાને પામવાનો હતો!!—

શાહજાદો, કુસુમના સ્નેહમાં ચક્રચુર થઈને તે ખરા ભોગી ભ્રમરાનો દાવો કરતો હતો. માધવરાજ તેના ગુપ્ત પ્રપચથી અજાણુ નહોતો, પણ તેના મનમાં પોતાને માટે વિરહ અસર ન થાય, અથવા તો પ્રતિસ્પર્ધી કે પક્ષકાર જેવું ન ગણાય, એ માટેજ ડહાપણ વાપરી મૌન ધરીને બેઠો હતો. શાહજાદાની દિલ્લીશાહી વાનો સાંભળતો, અને કુસુમમાં કંઈ દેવત્વ ન હોય, અને પોતાને તે ગમતી ન હોય, એમ દર્શન દેતો હતો. રાત્રિયે શાહજાદાને નિદ્રા આવતી નહતી, એટલે તે વિતંડાવાદપર ચડ્યો હતો. જ્યારે શાહજાદે, કુસુમની કીર્તિ

ગાવા મૂડી હતી, ત્યારે માધવરાજે તેની વિરૂદ્ધ પ્રત્યુત્તરે દેવા માંડ્યા હતા. એમ કરવાનાં જે કારણો હતાં પહેલું તો શાહજાદાને પ્રપંચ જાણવો હતો, ને બીજું તો પોતે અધગ રહી તેને હાથ ધસતો કરવો હતો. મિત્ર-ધર્મનું એ કર્તવ્ય નહોતું, એ લક્ષણ પણ નહોતું; પરંતુ એક નિર્દોષ રાજાને વિના અપરાધે હેરાન કરીને, તેની નિર્દોષ બાળિકાને ધર્મભૂષ્ટ કરવાની મિથ્યા લાલસા શાહજાદાએ રાખી હતી, ત્યારે ક્ષત્રી પુત્ર તરીકે માધવરાજનો ધર્મ હતો, કે શાહજાદાને હઠાવી, નંદરાજ તથા કુસુમને બચાવવા, સ્વાર્થ ખાતર નહિ, પણ ધર્મ ખાતરજ બચાવવા, નિર્દોષ માણસની નિર્દોષતા માટે તુકસાનમાંથી તારવા, તે આ મહાત્માજનોને સાલ્વતા કરવા માટે માધવરાજે, શાહજાદાના પ્રપંચની ધડાયલી યોજના જાણવાની મીષ કરી શાહજાદે કુસુમના વખાણ કરવા માંડ્યા

‘કયા કહું દોસ્ત, માધવરાજ ! વાઘેલીકી જોડી યહી જહાનમે નહિ ? પરસ્તાનમેંબી નહિ !’

‘મેવાડ અને માલવકન્યા ૨ . . . . . તો ખવાસણુ છે, ગુલામડી છે ! તળાવનું માછલુ એમજ સમજે છે, કે સાગરમાં પાણી નહિ હોય, પણ સમુદ્રની શોધ કયાં કરી શકયું હોય ! ખાખરની ખીલોડીને સાકરના સ્વાદની ખખર શી ?’

‘સચ હય ! સફરકા સ્વાદકી તુઝકે કયા ખખર ? દોસ્ત, તુસકે મોમે રસ હય, વોહીજ સફરકા સ્વાદકે પયગ્યાન લેતા હય ઇન્સાફ દેતા હય !’

‘તો પણ તમારે સમજી રાખવ કે એ સાકર તેના શોખીનના મુખડામાંજ મીઠી છે’

‘ક્યા મયેં શોખીન નહિ ! અગર મુઝે પયગાને તો ખુદ અયેશ અયેશ !’

‘એ ઉપવનની મળદ લેનારી મેના છે, તેઓ તમારા પ્રદેશી પિંજગમાં રહેવાની નથી. રહેવાને આવવાનીજ નથી.’

‘ઉસ્કે વાસ્તે જલ ખનાઇ હય !’

‘જલમાં સપડાવવાનીજ નહિ. એ જલની ચુંથણી તમારાથી થય નહિ, અગર ગુથો તો ભુલ ખાધા વિના રહે નહિ !’

‘અરે યાર તુ ક્યા જાને ? અયસા ભુલભુલકો હાથમે બહેલાયગે ! હમેરી જલ કચી નહિ; તુ જાને સો દંગ હો જાય !’

‘આ પંખિઆ નિરાળા છે. તમારી જાજ નિરાળી છે.’

‘સમજતા નહિ, ઓર ક્યા બદતા હય ! સુન લે, મેરા નસીબા કયસા ભુલદ હય—જલ ગુંઠતા નહિ, ઓર ડાલ તોડના નહિ, આપ-આપસે મીલજાયગી લટ્ટી તોડના નહિ, સાપકો છોડના નાહ !’ મદ્દરાજ કરે નંદરાજકા સગા હય, ઓર આવડી ઉસ્કી ‘રાણી’ હય. દોનુ મીલે હુવે બદમાશ હય ! ઉસ્કે તખ્તકા વારસ હોના હય, વાઘેલી કુવરીકા મીલા દેનેકી શરતસે વાઘેલાકો પદ્મજ કરતા હય ! મયેને યહી કોલ દીયા, ઉન્ને વાઘેલી મીલાનેકા બોલ દીયા. કહે દે, અખી ક્યા ચાહીયે ! દેખ, યહી દસ્તખત લીખવા લીવા ! મયને કોલ દીયા !” ખત ખતાબુ

‘કુસુમનું જીવન એ માણસોના સ્વાધીનમાં છે ?’ માધવરાજ લેખ પત્ર લખ બોલ્યો

‘નહિ, મગર નદરાજ નાલાયક હુવા, ઓર કુસુમ રાજકી ખીન હકદાર હુઇ, જખતો રાણી માલેક હોગી. ગમકો દેશનિકાલ કીયા

જાયગા, કુસુમ રાણીકે કળજેમેં આયગી, શીર મુજકો યહી મીલ
જાયગી !’-

“નંદરાજ દેશનિકાલ થાય કેમ ? કરનાર કોણ ?”

“શાહ-મુલતાન ! કુસુમપર તહોમત રખે ગેં ? શાહકો ઘોઠા
દે દેં ચલી ગઇ, ઇસ વાસ્તે ઉસકો કયલ કરેગેં, આર નંદરાજને
શાહકો અપમાન કીયા, ઇસ વાસ્તે રાજગાદીપરસેં ઉઠા દેયગેં, શીર
કુસુમકો કળજે કરે ગે ! શાદી કરકે મોજ કરે ગે !”

“હવામા ઝિંદગી બાધિત જોવું તો ખર ! શાહ સમજે તો
સાર, નહિ તો કમખખતી ! દોસ્ત ? અટલી જહેમત ખેચતાં પણ
શાહે નાકબુલ કીધું તો ?”

“તો નંદરાજકો માર ડાલેગેં ! આર કુસુમકો હાથ કરેગે !
વોહીબી દાવ ચલ રહા હય !”

“કોણ ધાત કરશે ? કેમ કરશે ? ક્યાં કરશે ?”

“અરવલ્લીકા પહાડમેં ! નંદરાજકો ફરનીમેં ડાલકે ! મલ્લરાજ
આર રાણીકા કાવત્રાસેં ! મયેં આર મલ્લરાજ દોતુ મારે ગેં !”

“હા. એ સુકિત ઠીક છે. ત્યારે તો હવે કુસુમ તારી
થશે ખરી. પણ હું એમ માતું છું, કે આબાદરીને
રતુ વિના પકાવવાથી સ્વાદ આવવાની નથી. વળી આ બુદ્ધિમતું પરિણામ
આવતાં પહેલાં કઇક નવું બનું થયું તો ! કોણ જાણે છે કે, આપણે
હવે કુસુમ હશે ? સહેલથી થાપે તો ઠીક, નહિ તો કુસુમ જેવી
દુનિયા મળી આવશે. ઘેલા મિત્ર ? તું નાહક જહેમત ખેંચે છે.
વાઘેલા રાજ જેવા ભલા ભૂપતીને તું માત્ર તારા વિષય સુખ મારે

રંઝાડવાનું અધટિત પગલું ભરી, તારી શેહેનશાહતને ડાઘ લગાડે છે. કદી કુસુમ તારે કબજે થઈ, અને તને ચાહવાને તેણે ના પાડી, મગર તેં ફરજ પાડી તોયે શું ! મારીને ફળ પકવવાથી માધુર્યતા મળશે ? એમ કરતાં એ ક્ષત્રી બાળાએ તારો ધાત દર્યો, ને પોતે મુઠ્ઠા તો મહા જોરાવર પ્રયત્નનું ફળ શું નીકળશે ? ગમે તેવી તો પશુ અટકી વાઘેલાની કન્યા છે. જોઈએ તેવી અબળા પણ ક્ષત્રી કન્યા છે. દોરત ? મારી વેણ યાદ આવશે ! જીલ્મની વિરહ કીરતાર છે ! તે ચારી આપશે નહિ ને કંઈએ થશે નહિ. અન્યાયના પક્ષમાં એ ન્યાય મુર્તિ નહિ રહેશે મુજ્જરશાહના મિત્ર માટે આ પ્રપંચ ધડાયેલા જાહેર થશે, તો વાઘેલાને પદબ્રષ્ટ કરતાં તું કેદ થઈ જઈશ. તુ વપયાંધી થયો છે. જોઈએ મારું કહેલું તું માન્ય કરીશજ નહિ ! મને તુ કદી કંઈ સ્વાર્થી લેખીશ, અથવા કુસુમ રજપૂત કન્યા હોવાથી મારી આશા એમના ઉપર હશે, એમ માનીશ તો તેમાં તું ભૂલ ખાય છે ! પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે કુસુમ જો તને વરતી હોય, તે ખુશીથી તને ચાહતી હોય, તો મારે તે એક ધર્મભંગી છે, પણ આ ફદમાં ફસીને તું સાફ ફળ ફેલાડીશ નહિ !”

“ રજપૂતકા બેટા હો કે મુઝકે ખાયલા ખનાતા હય ! અપસી ચીડીયાં ઉડાનેકા કયા મુજરાતકા શાદકે ભારી હય ! ચાહું તો મયો પલમેં ઉડા દઉં ! મયેં જનતા હું કે તું દેશાસિમાની જાત્યાસિમાનીકા તોર રખતા હય, કયુ કે મેવાડી જાનદાનકા લડકા હય ! ક્ષત્રી અચ્ચા નહ, મગર યહી કામમેં મયેં તેરી સલ્લાહ માનતા નહિ યહી કામકે મયેં ખરાખ જનતા નહિ. મયેંને સોગન લીયા હય,

અમર, કુસુમદા મુખડા, મેરા મુખડામેં નહિ મીલાડે, તદા તક મેરા
હુનાં પાર દગમ દય.”

‘બદ્ધ સારે, ત્યારે હું તને મૃત્યારક્ષાદી આપીશ. ત્યારે મારી
ખીજ અગ્નિ છે.’

‘કયા દય ! તેરે વાસ્તે મેરા જ્ઞાન કુર્યાન દય !’

‘ધૃત્વા દિવસથી હું તારી સાથે બટકું છું—દેવે મને માત્ર સ્વદેશમાં
જવું જોઈએ. • પિતાજી વાટ જોતા દશે. શુભગતની સરદદપના
કિલ્લાનો બદોબસત કરવાનો છે, અને પછી રૂપનગર જવાનું છે.
માત્ર એક માસની રાત્રી હતી, અને મેવાડ પ્રાંત છોડે બદ્ધ દિવસો
ચલ ગયા છે.’

“કયા યદી જંગમેં તુ મન્દ નહિ કરેગા ?”

“તારા જેવો શુભગતનો મન, મારી મન્દથી આ કુંવરી
ખરણે તો ચળને દહાંદ નહિ ?”

“અગ્નિ ! અગ્નિ ! હીક દય, રોસ્ત ! મંમર શાદીજી આમધુમમેં
તો હાજર હોનાં !”

“પહેલો ! વગર તેડાંથી આવીશ—દેવે પ્રમાણ વગુ થવા વ્યાખ્યું
છે. તમે શુભગતનો માર્ગ પકડે, અને હું મારા કિલ્લાનો માર્ગ
પકડું. તમે આગુદિલવાડ જઈને તમારી તદખીજ કરો, હું રૂપનગર
જઈને પિતાજીની સેવા કરું !”

“કયા તુ આવાજનદો નહિ મીલેગા ?

‘મારી સલામ કહેજો. અને ક્ષમા મ

“બહોત અચ્છા ! તેરી જ્યસી મરજી ! મગર બોલાનેસે ડર નહિ કરના—તુરન આના !”

‘શુભામ હાજર છે ! તું મહેરબાની રાખી રહેજે.’”

વિનંતવાદ પુરુષ થયો. બન્ને મિત્રો ઉઠ્યા મલ્લરાજ અને રાણીનું સેવિત પત્ર માધવરાજ કને રહી ગયું. શાહજાહે લોકો વિસરી ગયો. કમાલખાનો ફક્ત હજી મેનામા હો. તેને ઉડાડ્યોઃ ઘેડા તૈયાર કરવાનો હુકમ થયો. કમાલખાણે કુચની તૈયારી કરી. પ્રેમસંગ મિત્રારો પાછળ પાછળ રખડતો હતો, તે પશુ ગત્રીની ખબર લેવાયી આવી પહોંચ્યો. માલણુ ભગી આવી. સર્વેને યથેષ્ટ દાન દેવું હતું તે દીધું. માલણુને પુરુષ લલામણુ કરી પ્રેમસંગને પશુ ખમર આપવાની ભજામણુ દીધી; અને ઘોડાપર સ્વાર થતા આગ બહાર નીકળ્યા કમાલે તોફાન મચાવ્યું, તેણે આવવાને હડીનાઈ કરી. શાહજાહે કારણ જાણ્યા માગ્યું, અટલે પ્રેમસંગને મોઢે કહેવડાવ્યું, કે આંખી નાવકાની છોકરી મેનાં સાથે લગની લાગેલી છે. શાહજાહે તેની સાથે પંચાવવાની આજ્ઞા આપી. પ્રેમસંગને તે વિષે લવાડી નીમ્યો, અને ત્રણે જણુ સુર્યનાં કાર્ય દેખાવ તે પહેલાં નંદનગરની સરહદ બહાર નીકળી ગયા. શાહજાહે અને રાવગજ રનેહથી છુટા પડ્યા. ચવડીનું દસ્તાવેજ યાદ ન આવ્યું. માધવરાજને મુદ્દો મળ્યો. શાહજાહે પ્રપચને પોષતો અણુહિતવાડ તરફ ફર્યો, અને માધવગજ પાછો નંદનગર તરફ કુસુમનો મેળાપ કરવાને બહાને આવ્યો. પ્રેમે આકષણુ કીધું.....

મકરંડુ ૧૬ સુ.

કુસુમના પ્રેમમાં ગુંથાયલો માધવરાજ.

જ્યાં જેનો સંબંધ છે, ત્યાં જઈ આકર્ષાય;

ચક્રાર ભૂપર ટળવળે, ચક્રનિરખી હરખાય.

માધવરાજનું ચિત્ત ચંચળ થયું હતું, અદમશક્તિ કાવત્રાનું પોક્કળ પ્રકટ કરવાને તે અધીરો બન્યો હતો કુસુમનો પ્રેમી પોપટ, ઉપકારના પાંજરાને સંગાથે લઈ, પ્રેમપાઠ ભણુવા આદ્યો હતો. મનોહર સારિકા, ઉપકારના પાંજરામાં પ્રેમથી પ્રવેશ કરવા ખુશી બતાવવાની હતી. એ બાળાની જપમાળમાં માધવરાજની મનહર મુર્તિ હતી. જ્યાં સુધી તેનું અંતર એમ જોતું હતું, કે માધવરાજ પોતાની માતૃભૂમિકામાં છે, ત્યાં સુધી શાન્ત હતી, પણ જ્યારે તે ભૂમિ તજીને દુરે મીકંગવા લાગ્યો, ત્યારે કુદરતી રીતેજ તેનો આત્મા દઝાવા લાગ્યો. ભદ્રાને બોલાવી મનવેદના કહી દીધી. ધેલુડી બાળાને ભદ્રાએ ઠપકો આપ્યો. ચિત્રલે પાની ચતુર્ગત બતાવનાર સક્રિયરે, એાખાના સ્વપ્નમાંજેનો પ્રીયતમ ચીતર્યો. તેમ આ ચંચળ સાહેલીએ કુસુમના સ્પર્શનો કુમાર ચિત્રરૂપે બતાવવાની યોજના ધડવા માંડી. કુસુમ તેનાં ચિન્હ કહેતી ગઈ, ભદ્રા લક્ષમાં લેતી ગઈ. આજ સુધી તો એ પુરૂષ ત્યાં બાગમાં ન હશે, પણ માલગુને માલિતી હશે, તો પુછીશું, પરંતુ કાલ માલગુ ધનકાર કરે, તો ચિત્ર બતાવી સ્મરણુ કરાવીશું, એટલે પત્તો મળશે, અને તેમ કરતાં બાળ ન મળી, તો

ચિત્રદ્વારા, દોષપણ જૂમિકામાંથી શોધી લાવીશું. એટલી હદ સુધી ધૈર્ય આપી, અને ચિત્ર ચીતરવા માટે જે દિવસની રજા લઇને કદા મહેલ નીચે ઉતરી. કુસુમ પણ ગપર પડી પડી ચિરહાગીને શાંત કરવા માધવરાજનું સ્મરણ કરે છે, એવામાં દેવડીના સામ તે ખજર આપી કે પ્રેમસંગ બારોટની સ્ત્રી પહા મળવા માટે આવે છે. કંઈ અગત્યનો સંદેશ છે, અને રૂબરૂ વિના કહેવાય તેમ નથી. કુસુમના અંતરે જાણી લીધું. પહાને પ્રવેશ કરવાનો હુકમ કરીને પોતે દિવાનખાનામાં આસનપર આવી બેઠી. પહા પ્રેમસંગ બારોટની સ્ત્રી હતી લગાર કુટીલ હતી, કંકાસી પણ હતી, પ્રસંગની મત્તા તેના પર નહિ, પણ તેની સત્તા પ્રેમસંગ પર ચાલતી હતી. સધળી વાતે જાડી હતી, પણ સ્વાયંમાં સીધી હતી પ્રેમસંગે પોતાની સરળતા સાચી બતાવી. ચાંદખીના જલસામાંથી મળેલી અશરૂશી, અને શાહજાદાએ આપેલી બક્ષિસ પહાને બતાવી. એટલે વરઘેલી થઇ ગઇ પૈસાથી કાણ ચળીત ન થાય! -

પ્રેમસંગપર પ્યાર વધ્યો પહા ખરી પ્રમદ થઇ ગઇ, અને સંસાર બરાબર ચાલશે એમ નડા થયું. આડા માણસની આડાઇ તો ન જાય, પણ ધનને વશ જગત છે, એટલે હાલ તો પહા પતિવશ થઇ. માધવરાજ માર્ગમાંથી પાછો ફર્યો, અને ધર્મજાળાના અધિકારી મારફતે પ્રેમસંગને મળ્યો. કુસુમને ખજર ક્યાં પછી જઇ શકાય એમ હોવાથી, પ્રેમસંગની સ્ત્રી મારફત પુછાવીને કુસુમનો મેળાપ કરવાનું માધવરાજે ચોકસ કર્યું. પ્રેમસંગને પ્રસન્ન કર્યો, એટલે તેણે પહાને રાજી કરી. પહા

હસ્તે ઘુખડે કુસુમખાને મળવા ગઇ. આ નિમિત્તે ઝાળખાણુ થઇ. ચોતાની ચતુરાઈ દેખાડવાને સમય મળ્યો, ને છાણુનો પોદળો ધૂળ સહ છખડે, તેમ પોતે કંઈને કંઈ મેળવીને આવશે, એમ પણ વિચાર્યું.

પછાએ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો છે, દાસીએ તેને ગ્રેમસંગની સ્ત્રી તરીકે ઝાળખાવી. ગ્રેમસંગને ને તેના ધધાને કુસુમ ઝાળખતી હતી, એટલે તે મનમાં તો સમજી ગઇ હતી, તોપણ આવાગમનનું કારણ પૂછ્યું. પછા કિનાવળી હતી, તોપણ ગંભીરતાથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“બહેન ? આપનું ચિત્ત વ્યગ્ર લાગે છે !”

“હા; સગાર તપ્તીયત થયેલ છે.”

“અહીં આવતાં મેં એક કોતુહલ જોયું—એક પિપ્પળપર ટળવગેતી કોયલ રૂબ કરતી હતી—થયેલ હતી, પણ પિપ્પળને મળી, કે હથેલી ભેટી ને સાવધ થઇ ગઇ !” પછાનું ગામિક વચન સાંભળીને કુસુમ હસી, ને ચેતી ગઇ

“તેમ શું મ્હારું એવું મન ધારે છે !”

“કદાચ હોય !”

“તું કંઈ જાણે છે ?”

“હા. કોઇ મેવાડના રૂપનગરનો કુંવર આપની મુલાકાત લેવા આવે છે. આપની પાસે અગત્યનું કામ હોવાથી પ્રથમ આપને મળશે, અને આપની ઇચ્છા હશે તો પિતાશ્રીને મળશે !”

‘મેવાડ રાજનો કુંવર મને મળવા ઇચ્છે, અને પછીજ પિતાને મળે, એમ કેમ ? તેઓએ તમારી મારફત મને સંદેશો કહેવરાવ્યો; ત્યારે તેઓ ઉતર્યા છે ક્યાં ? ’

‘ધર્મશાળામાં—ઝંઘણી આપી છે કે પોતે રાજપાત્ર મહે ઉતરેલા હતા.’

‘રાજપાત્રમાં ! તે રાજકુમાર ધર્મશાળામાં છે ? મેવાડ રાજ માટે નંદનગરનાં ક્ષત્રી રાજગઢ નહિ હોય ? ઠીક જા. તેમને તેડી લાવ—હું ખુશીથી મળીશ ! ’

‘વારૂ બા ! ક્ષમા કરજો. તમારો સમય રોક્યો ! ’ પક્ષા ઉડી.

‘કંઈ નહિ ! ઠકરાણી આવજો ! ’ કુસુમ ઉભી થઈ

‘દાસી, ઠકરાણીને કંઈ આપ. ઢાલી જવા ન દેવાય ! એ તો દેવીનાં બાળક ! ક્ષત્રી ઘરપર તેનો કર હોય ! ’

દાસીને શાનમાં કહ્યું દાસીએ થોડી સોના મહોર આપી. પક્ષા તો દરખાતી દરખાતી નમી—મળી—ભેટીને માર્ગે પડી. અને એકદમ માધવરાજને ખબર અપાવ્યા. વળી કુસુમબાએ ઉતરવા માટે કરેલો વિવેક પણ જણાવ્યો. માધવરાજને હવે નિરાંત વળી. પોતાને માનભરે જવાનું થયું. કુસુમ તરફથી સારી આશા બધાણી. જો કે તેઓનું જ એવું કરવા જવાનું હતું, તોપણ તેમાં બેદ હતો. બાળકન્યાને અને તે પણ રાજગઢમાં એકાન્ત મળવાનું જોખમ ભરેલું હતું, એ સર્વેનો નિર્ણય શુભ પરિણામમાં આવ્યો. તેથી કાર્ય પણ પ્રગિભૂત થશે, એમ કહીને કુસુમ વાઘેલીના મહેલ તરફ ગ્રેમસંગને સાથે લઈને ખસી ક્ષત્રી કુમારના વેશમાં માધવરાજ આવ્યો.

• પ્રિયતમનાં દર્શનની રાહ જોતી પ્રિયતમા કુસુમ જાંઘીંગી થઈ હતી. ચંદ્રનું દર્શન કરવાને ચંદ્રોરી તડપતી હતી દેવદાર્ય કરીને શંકર લટકતા લટકતા આવતા જોઈ પાર્વતીને આનંદ લાધે, મોહ વધે, તેમ કુસુમનાં અંતરમાં ઉમળકો આવતો હતો. આખા—અનિશ્ચ પેઠે કુસુમ, માધવરાજની વાટ જોતી હતી. માધવરાજની પરાણાગત કથા પ્રકારે કરવી, એની સધળી ગોઠવણ દારીને કરવાને સમજતી હતી. કુસુમ શ્રંગાર સજ્જ અલંકાર ધારણ કરીને આરિના ચક્રમાંથી માર્ગપર નજર કરે, ત્યાં માધવરાજ જે પોતાના હૈડાના ઢાંગ તરીકે ગણાયલો છે, જે અંતર અભેદી પરમાત્મા તરીકે પ્રબળલો છે, અને જેને પ્રેમશયન અંધી ચુકી છે, એના યુવાન બહાદુર હસતા મુખડાવાલા ને લાયક કુમારને નિદ્રાળ્યો. ચિત્તનું ચિન્તન ખરૂં પડ્યું. અનાધાસે પ્રિય ભૂતારની ભેટ થઈ. કાત્રીના જીભના નિવજની મર્યાદા છોડીને, અને યુવાનીતો ભેદ કે જનાનાની શરમ દૂર કરીને, પોતે જાતે માધવરાજને દિવાનખાનાના દરવાજા પાસે લેવા ગઈ. માધવરાજને દરવાજા પાસે કોઈ અટકાવે નહિ, પણ માનથી પ્રવેશ કરાવે, એવી ગોઠવણ કરી હતી, તે પ્રમાણે સામંતે તેને દાખલ કર્યો. દારી ઉપર લઈ આવી, અને દિવાનખાનાની નજીક આવતાં જ કુસુમખાણે પુણું ઠાઠામાંથી તેને વધાવી લીધા. અંદર માન સહિત લઈ લીધા. કુસુમનો ભાવેકો અને દિવાનખાનાની ગચનામાં માધવરાજ તો અંગ્રામ ગયો. પ્રેમનાં ઝરણાં ઝરતાં હતાં તેમાં શિતલતા વધવાથી અટકી ગયા—થલી ગયા—કુસુમ શરમના શેરડાથી ઢંકાઈ ગઈ માધવરાજ મર્યાદામાં મુછાઈ ગયો. પરસ્પરે

આરસપહાણુના પૂતલા પેઠે આડી નજરે કંઈ કંઈ જોતાં જોતાં જોસી ગયાં. દાસી જળનો લોટો, પાનસોપારી, સુખવાસ લાવી આગલ ધરીને આલી ગઈ, કુસુમને જોલવાની તક આપી હસતી હસતી દોડી ગઈ.

‘ગરીબનું જળ પવિત્ર કરશે ?’ સુદરસારગીના કોમળ તારમાંથી મધુર અવાજ નીકળે, તેમ કુસુમના મનોહર મુખડામાંથી કંઠતારદ્વારા જળ પીવાના સુંદર શબ્દો નીકળ્યા. આધવરાળે નમીને જળ પીધુ અજાયલો ભરમાયલો જાળુરાજ કંઈ જોલી શક્યો નહિ કુસુમ તેની પ્રત્યે ટગર ટગર જોઈ રહી. તેનો ચહેરો, તેની ચેષ્ટા, તેના અભિનય, તેની કદપના, તેના ગુણ અને તેનું પરાક્રમ થોડીવાર સુધી નિહાળ્યા કરી, શરમાળ કુંવરે કંઈ પ્રશ્ન ન કયો, ત્યારે પોતેજ પ્રસંગ કહાડયો.

‘મિવાડ કુમારે મારીપર કૃપા કરી !’ કુસુમ નમ્રતાથી જોલી.

‘મારા ધર્મે મને અહીં મોકલ્યો છે, જાણા ?’ માધવે કહ્યું.

‘ધર્મ સમજનારા આજના ક્ષત્રીવંશજ્ઞે થોડા-છતાં આપ ધર્મ સમજીને આવ્યા, એ મારાપર, ક્ષત્રી જાતપર અને કુળ ધર્મપર આજો હિપકાર કર્યો નથી. હું ખંડુજ આનંદ પામી. તમારા જેવા ધર્મપરાયણ કુમારનું મારે ત્યાં આગમન સાંભળી અત્યાનંદ થયો ! જાપે અહીં હિતરણું જોઈતું હતું. રાજકુમારનો સત્કાર રાજદરબારમાંજ મંઈ શકે. મારા પિતા આપને સંપૂર્ણ સન્માન આપત; હિતમ આતિથ્ય કરત !’

‘આપ ચલુ તેજ છે ! મારા અહીં આવવાથી આપને કશી હરકત કે અગવડ તો નથી ?’—

જ્યારે પણ નહિ મારા અંતરને વધારે આનંદ થયો. મહારી
રહેવાની મતલબ કે મહારા પિતા સમાન આવનાવાળા છે.”

‘એમ સમજીનેજ હું આવ્યો છું. મારા ધર્મે મને પ્રેર્યો છે
હું આપના પિતાનેજ પ્રથમ મળત, પણ મારા મેલાપથી તેમને ખુશ
થવા ઉપરાંત ગ્લાની વધારે થાત, એમ જાણીને—’

‘ગ્લાની ! આપના જેવા કુળવાન કુમારના પધારવાથી ? હોય
નહિ ! મારા પિતા સમાન આવનાવાળા છે, મેવાડી રજપૂતના જેવા
તો નહિ પણ કંઈક ટેકમાં મળતા છે”

‘તોપણ પ્રસન્ન એવો કુદંગો છે એટલે એકદમ મળવું યોગ્ય
વિચાર્યું નથી. મારી ભૂલ હોય તો પાછળથી મને દર્શાવજે.’

‘આપ રાજબાગમાં ઉતરેલા હશે ખરા !’

‘હા.....’ જાલતા અચકાઈ ગયો. થંભી ગયો.

‘શરમાશે નહિ ! અંતરભેદી અભેદ વસ્તુ છે, તેને કાંઈ રોકી
શકે નહિ !’ કુસુમે ભેદમાં નિર્ણય કર્યો.’

‘આપ આવા કેળવાયલા, શુદ્ધ વિચારના, ને સાત્ત્વિક આવનાવાળા
અભેદને ન જાણતો, તો દેવી કાણ કહે ?’

‘આપને માટેજ શરમ છોડી છે ! ક્ષત્રી બાળાની લજ્જાનુ
સોપન કર્યું છે, પણ પ્રેમી અંતર કાણ જાણે કેવું લાજ વગરનું હશે ?’

“હુ ધાર છું કે બાગમાં તમે શરમાઈ ગયા !”

‘ના મહારી તખીયત બગડી ગઈ. મહાત્માની દૃષ્ટિ તીવ્ર હોય
છે, તે મારા જેવી કામળ બાળકીથી સંબાધ નહિ” —

‘મારી દૃષ્ટિમાં એટલો વિકાર જોયો’

‘ના, ગડો ત્રેમનિકાર એવો છે, તમે કે હું અથવા ક્રોધાદિ પરવશ પડે, એટલે તેમાં તેનો શો હોય?’

‘તમને તો ત્યારે સારવાર કરનાર મળ્યા, કદી અમે પ્રસી પડ્યા હોય તો પ્રદેશમાં કાણ?’

‘જેપણું ન હોય તો અમે!’

‘અગ્નિપ્રદેશમાં આજનો પણ ભરંસો નહિ’, પછી નિર્મૂળ આશાપર કેમ સ્નાન થઈ શકાય!’

‘હમણાં કાણે ત્રેનાં?’

‘પ્રંગોળને!’

‘વિસ્તારશો? તમે થાકેલા હો, જોઈએ તો અંગોળ કરો. બોળન લડો, અને પછી તિરાંતે વાત! શરમાશો નહિ મુઝાશો નહિ. પરાયું ગણુશો નહિ! ભયં રાખશો નહિ! મારા પિતા તમને પુજશે. તમારો સત્કાર કરશે મારે ત્યાં ઉતરેલા છતયે તમારું આતિથ્ય કરશે. મારાપર તેમંતો તિશ્વાસ છે. નીનિ-રીનિ ને ટેક માટે મને વિશ્વાસ પાત્ર ગણી છે. એટલે નિકાર આવશે નહિ! તમને પરખીનેજ મેં હૃદયની વાચનાઓ છુટી કરી છે. તમે ધર્માત્મ છો, એમ માનીને મેં મારો ધર્મ બળવંતો માંડ્યો છે. કહે શી ઇચ્છા છે?’”

કુસુમે માધવનાજને શબ્દ-પાનથીજ સતોષી કરી દીધા.

“મારી દકિર્ત જોઈશો, ત્યારે આપ મને તુરંત રાજ આપશો. સાબળો, હું તમારા દીલને કદાચ એક કરનાર થઈ પડીશ.”

“તમે મદારા શુભેચ્છક છો, એટલે અમારું ભણુંજ થયેલું જોઈ શકશો. ભલા ક્ષત્રી કુવરો ભણુંજ કરીને જય પામશે”

“પ્રથમ હું આરી પિછાણુ મારેજ મુખડે કરાવું. હું. હું મેવાડ.
 • પ્રાંતના રૂપનગરના સજ્જ રણુધીરસિંહજો કુમાર માધવરાજ છું. અમારી
 જગીર ગુજરાતની સરહદપર આવેલી છે. ગુજરાતના સુવ્રતાનના
 શાહજદા સાથે મારે મિત્રતા બંધાણી હતી, એટલે હું તેની સાથે
 પ્રાંતમાં ફરતો હતો.”

“ત્યાર તો નદનગરનાં ઉપવનમાંહે શાહના તણુનાં તમે હોવા
 જ્ઞેષ્ઠમે.”

“હા. તમારા જેવા બહાદુર યોદ્ધાને નિહાળવાની મને તક મળી
 નથી.” કુસુમે હસી. માધવરાજે વાત આગલ ચલાવી.

“આપના વિષે શકા ગઈ. તમે બાળા છો, એમ ઠયું. વાઘેલાના
 મિત્ર કુમાર તે આવજ, એમ શાહજદે ઠરાવ્યું, ને તેની ખાત્રી
 કરવા શાહની કનેથી રજા લઈ, એ ગાડો શાહજદે અહીં આવ્યો.
 પછી સાથે મને પણ ધસડી લાવ્યો.”

“ઠીકજ થયું તો! નહિ તો આપણો મેળાપ ન થાત. તમે જે
 ધર્મ બખવવા ચાલ્યો, તે ન બળ શકત. પ્રભુતો પાડ મીનો, તમ ?”
 કુસુમે હસતાં હસતાં દોકાર કરી.

“હા. પણ તેમાંથી વિચરિત પરિણામ આવ્યું. અમે બગીચામાં
 છુપી રીતે રહ્યા, ત્યાં તમાને તેણે જ્ઞેષ્ઠ-”

“અને તમે ક્યાં આપ મીચી રહ્યા હતાં જે!”—

“હા મેં પણ નિરખ્યા! મ્હારો અપરાધ થયો, તે માટે હું
 ક્ષમા ચાહું છું—”

“ના. એમ ક્ષમા નહિ અપાય. શિક્ષા કરવી પડશે.”

‘આપનાજ આશરમાં છે, જેવી ઇચ્છા !’

‘હાલ તમારી વાત આગળ ચલાવો—’

‘આપના મનોહર કમળને તેને બાણથી ધાયલ કર્યો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આપને વરણું !’

‘સિ હણના દરમાં બકરાએ હાથ નાખ્યો ?’ કુસુમ હસી પડી.

‘ખરેજ ! મુખને બહુ સમજાવ્યો, ત્યારે જાતપર ગયો. મારો મિત્ર પણ—’

‘કુળત મિત્ર કેવા ? ચાકર સાથે કૌવચનું ખીજ ક્યાંથી !’

‘બગીચામાં થેર અને ફળ સાથેજ રહે છે, તેથી શુ ?’

‘વાર પછી પ્રાતઃસાને કેમ ઉઠાલી ?’

‘તેણે દુરપયોગ કર્યો. તમારી નવી માતા ચાવડી રાણી અને મહારાજને મળીને કાવતરૂં રચ્યું છે !’

‘કાવતરૂં ! ખીજ વખતનો મહા પ્રપંચ ! ધિકાર પડેને, ચીવી કાત્રી જનેતાએ જન્મ આપ્યો તેને !’

‘આપને ધર્મભ્રષ્ટ કરનાર છે, પિતાને દેશપાર કરનાર છે બિલાડીને સિંહ તોડી દુન પીવું છે !’—

“આ સધળો પ્રપંચ રાજબાગમાં થયો ? કોની મારફત !”

“હાલ કંઈ વિચાર ન કરશો. પ્રભુ લલુજ કરશે. શાન્ત રહેજો. ધૈર્ય ધરજો એ સધળું માલણ અને મહારાજ મારફત થયું છે. વાઘેલા રાજાને કેદ કરાવવા, અને વારસો ચાવડીને દેવો. આપને શાહજાદાની બીમી બનાવવી, ને આખરે મહારાજને વારસ થવું.”

“એ બધું ગુરુરાતનો સુલતાન કરશે કે ?”

“જા. કરશે, કિરતાર! શાહજાદાને ઉમિદ છે. પણ તે હવા સાથે
 હિલો બાંધે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે તમારે પિતાને સાવચેત
 કરવા. નિષ્ફળ કરવો નહિ મેં કહેલી વાત તેમને કહેવાથી તેમનું
 વૃદ્ધ હાડ દુઃખ પામશે. થવું કિરતારને હાથ છે. પણ તેનું ચિત્ત
 ચળિત થશે. ગુજરાતની દશા નમળી છે. વાઘેલા કૂળની પહતી છે,
 તેમાં વૃદ્ધ રાજા નમળામયી રોગી થઈ જશે. તમે એદ્દિકર રહેજો.
 શાહજાદો મારો મિત્ર ભાઈ છે, પણ મારો ક્ષત્રી ધર્મ મારો સર્વો
 બાપ છે. જ્યાં સુધી આ મેવાડી ક્ષત્રીમાં લોહી હશે, ત્યાં સુધી
 આપના જેવી સુશીલ કુમારીને, કે નંદરાજ વાઘેલા જેવા પરમ
 વૈષ્ણુવરાજનો વધિ વાળ થવા દેનાર નથી. સુરખ મગજરોએ સૂર્યતેજ
 હણવા ધાર્યું, તો શું કર્યું! મુખાંધ!!!”

‘માધવરાજ! તમે જેવા ક્ષત્રી વીર રાજારો થવા પામજો. ધન્ય
 છે, તમારી જનેતાને! ધન્ય છે, તમારા વીરવને! રમે શાહ ફરી જાય!
 રમે અમિ હેરાન થઈજો! પિતાને વાત કહો! બાલાવુ!

‘હું’ બહિ પછી! પણ તેમાં તમારું ભલું નથી વાત ચર્ચાઈ
 જશે. દગો થશે હું પણ આક્રમક આવીશ.’

‘ત્યારે શું કરવું?’

‘હું ગુજરાતની સરકાર છું શાહજાદો જે કંઈ કરશે, કે જે
 કંઈ ઉપાય થોજશે, તેમાં પહેલી સલાહ મારી દેશે. તે મારો મિત્ર
 જો કંઈ અનિષ્ટ કરવા આહશે, તો હું વચ્ચે પડીને અટકાવીશ ધર્મ
 બળવતા, નીતિથી વર્તતા કદી મને મારો ગ્રાણી જોખમમાં નાખવો
 થઈશે, તો નાખીશ, પણ તમને અને તમારા પિતાને હું બચાવીશ.

‘એંતે મારી રાજધાની જન્મજિ પાળીશ, પણ ક્ષત્રી ટેકવાળા ત્રાધેલા રાજને આંચ આવવા નહિ દેશ.’”

‘આહા ! અમારાપર કેટલો ઉપકાર ! શુ તમે નહોત તો અમે નિર્દોષ છવડાં ધાનકી પશુનો ભોગ થઈ ન જાત ! ધન્ય આધવરાજ ! ધન્ય ! હવે તમારા કર્તા વધરે પ્રીતિ ને પરાક્રમી પત્તિ ક્યાં શોધી શકાય ! નંદ વાઘેલો પોતાની લાડકડી પુત્રી માટે ઘર બેઠો આવેલો ‘ યોગ્ય જમાઈ મુકીને ક્યાં શોધવા જશે ? ’-કુસુમ ‘એટલું’ ‘બોલી ને મલકાણી પ્રેમચુથનની ચુથણી ચુથનામાં ચતુરાને ચંચળ થયેલી જાણી. ‘એને રજા આપો તો ?’-

‘પિત ને મળવા આવ્યા છે, કે પ્રીતિનું ચેટક લગાડી ચિત ચોરવા માટે ? અમે કંઈ ચોર નથી, ઠગારાં કે ધૂનાર્ગ નથી. અજાણ છે. ગરીબ ગાય જેવાં ગમાર છે. અમને તમારા અમૃત સરખાં વેણુતુ પાન તો કરવા દો. અમને તમારા અતુલવતી કેળવણી તો દહેવા દો ! અમને તમારી મોટાઈનો દલાવો તો દહેવા દો ! અમને તમારા દર્શનનો લાલ તો દહેવા દો ! અમને તમારી પ્રેમલક્ષિતની પ્રસાદી તો દહેવા દો ! અમને યોગ્ય અનિર્થીતું આનિથ્ય તો કરવા દો ! બેસો, એમ હેતાવળા શુ થયા ! પિતાને મળો ! પ્રિયાનો પ્રેમ જીવો ! ને પછી પધારો !’ કુસુમે હરત દાખીને માધવરાજને વેત્રાસન ઉપર પોતાની નજીક બેસાડ્યો તે હર્ષથી બેઠો. શરમાઈને બેઠો. નાજીક નાજીકડીના નખરાં આગળ લાચાર થઈને બેઠો બેઠો પણ વલી ફરીને ઉઠ્યો.

“ બાળા ? રાત્રી છે, માટે મને જવા દો ! તમે એકલાં છો, એટલે મને ન રોકો ! એમ હશે, તો હું સવારે આવીશ.”

“કરીને એ ચિન્તા કરી! મેં કહ્યું કે મારા પિતા પોતાનું કુન્દન પારખી શકયા છે. તેઓમાં મારા સંબંધી દંડ ને પવિત્રપણાનો સદ્વિચાર છે તમે પવિત્ર છો, હું પવિત્ર છું, પછી વાંધો શું! મૂર્ખ છે લોકો કે પાવત્રતા છતાં એટો પડદો રાખે છે! મનની પવિત્રાઈ એજ ધૂમટો છે, પછી ધૂમટામ. ધાલમેલ કરીને નામ બદનામ કાવું તે શું? રાજ? નહિ જવાય! ગરીબનું ભોજન પણ લેવું પડે! શ્રી કૃષ્ણે વિદુરજીની ભાણ પણ સ્વિકારી હતી. મૂળ સ્વમનુ સ્મરણ કરાવ્યું. ઐમર કમલમાં સપટાયો કુમાર જવાતું ભાન ભૂલી ગયો. ઉભય જોડાં પ્રેમ-સાગરનો માર્ગ જોવા લાગ્યા. સત્કાર ને સ્નેહમાં રાત્રી ગુજરવા લાગ્યા સોનામાં કુન્દન જડાયુ સસુદ્રમાં સરિતા ભળી. દુધમાં સાકર મળી. પ્રેમમાં પ્રેમ ગુંથાયો અને જીવનમાં જીવન જડાઈ ગયું.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

પ્રેમસાગરના કિનારાપર.

“જગનમાં-જોડી મળે નહિ એક!”

“રાજબાળા? ખરેજ જગતમાં એક પણ જોડી જણાતી નથી. કંઈક રૂપમાં, કંઈક રંગમાં, કંઈક જાતમાં, કંઈક માતમાં, કંઈક ગુણમાં, કંઈક બુદ્ધિમાં, કંઈક પ્રકૃતિમાં, એમ અનેક કારણોની વિભીન્નતા રહેલી છે પ્રેમસાગરના કિનારાપર પહોંચવાને, સદ્ભાવનાના જે નાવમાં નિવાસ કરવાનો હોય છે, એ નાવ યોગિયોનેજ મળે છે. પ્રેમયોગિયો જ્યારે પ્રેમસાગરમાં અપલાવને જીવન અર્પવાની પ્રતિજ્ઞા

કરી હઠયોગ ધારણુ કરે છે, ત્યારેજ તેને પ્રેમજીવન, પ્રાણુ-જીમનની ભેટ થાય છે. કિનારાપર આવી ચડે છે. સુદર્શન નિહાળી શકે છે. સ્નેહાબિધ તરવાનું કામ, ભવાબિધ તરવા જેવું છે. દહતા ધૈર્યતા ને મહત્તાની પાવડીઆ પાસે રાખીને પ્રેમ ખલાસી ખની, હાથેજ હલેસા મારનાં જોઈએ છે. ખડકપર અથડી ન જવાય, તોફાનમાં સપડાઈ ન જવાય, હૂંતરમાં ગરજત ન ખવાય, જળ અને નાવનો સંબંધ વિકૃત થઈ ન જાય, એ સલાહ રાખવી જોઈએ છે. મહાન તરંગો, નાવને ઉત્તત કરીને, અનાધાર સ્થિતિમાં મુકે છે. એ વેળાએ ચંચળ ને હિમ્મતવાન ખલાસીએ પોતાની ભવેક શુદ્ધિની પ્રખળતા ચલાવી આપદ્યતાનો સદુપયોગ કરવાનો છે. પ્રેમ-સાગરનાં અલૌકિક સુખ મળે, તો તેના જેવું જીવન સુખ નથી. આરોગ્યતાનું મૂળ, તે પ્રેમી હવા છે. પ્રેમની શાખા કામળ છતાં ચીવડ છે, તોપણ તેને તૂટતાં વાર લાગતી નથી, અગર જો તેને પોપવામાં આવે, તો એ જાડનાં જડ ધાલેલાં મૂળીવા સદાયકાળ દટાયજાં રહે છે. પ્રેમ-પુષ્પની ચીડી સુગંધીનો પરિમળ લેનાર, સ્વર્ગનાં સુખ કરતાં અધિક ભાગ્યવંત ગણાવે જોઈએ. સુંદરી? આં સુખ મેળવવું બાહ્ય નથી. મનુષ્ય માત્ર, એ સુખનો સતત અધિકારી થઈ શકે છે. તે જ્ઞાતા છે. ભોક્તા છે. પરિક્ષક છે. પ્રવેશક છે. મૌન પ્રાણીમાં આ વાસના રહેલી છે, પણ તે પ્રાણીઆ દુષ્પરહિત છે. મનુષ્ય જાત મહાભોક્તા છે, પરંતુ મહાવિદનો પ્રસાર કરવાથીજ ગળી શકે છે.”

“મુગ્ધ બાળિકાઓને આ ઉપદેશ આકરો થઈ પડશે. પ્રેમપંથમાં પ્રવેશ કરનારને આ વિસ્તરણું વિકટ લાગશે. અમે અમલુ-બાળક

માત્ર પ્રેમપ્રસાદી લક્ષને આનંદ પામીયે. પ્રેમ-પુબ્જનમાં સમજાયે નહિ. પ્રેમ મુર્તિને પિછાણી શકાયે નહિ ! પ્રેમસાગર જોયેલો કે જાણેલો નહિ, પછી પ્રવેશ કરીએ કેમ ? હલેલાં મારીએ કેમ ! નાવમાં બેસવાની શુદ્ધિ નહિ, ત્યારે તરંગોને આજખીને સમય સંભાળીએ કેમ ? વહાણુવટીઆને વળગીશું તેની કનેથી શિક્ષણુ લઈશું. તેને પોતાના કરીને વિશ્વાસ મેળવીશું, ત્યારે અનુભવી થઈશું. શુદ્ધિ વિના જ્ઞાન નહિ, અનુભવ વિના જ્ઞાન નહિ. રણયુદ્ધના શોખીનને શસ્ત્ર વહાલાં છે. પ્રેમ-સાગરના શોખીનને નાવ વહાલાં છે અમને કંઈક સમજવો, કંઈક બતાવો, પ્રેમ-પંથની વાટ આજખાવો, પ્રેમ-સાગરનો કિનારો દેખાડો. પ્રેમાબ્ધિમાં પ્રથમ તો પવિત્ર સ્નાન કરાવો, અને પછી પ્રવાસમાં ફેરાવો ! આપ પ્રેમમુર્તિ છો, અમે તમારા ભક્તજન છીએ ! પ્રેમયોગીઆ નિરુપ્લી છે, તો પણ ભક્તજનને પાર તારવાની જંજળ ઝહોરી લહે છે, તેને તેઓ ધર્મ સમજે છે. તમારે હવે ધર્મ બજાવવો જોઈશે. પરમભક્તિણીને પ્રેમસાગરનો લહાવો લેવડાવવો જોઈશે.”

“બાળા ? હું પોતે અજાણુ છું. જેમ તમે તેમ મેં આ પ્રવાસમાં જ પ્રેમપથ જોયો છે, પણ તેમાં—

‘કંઈ ગમ્મત પડી ? કંઈ રસ મળ્યો ? કંઈ સ્વાદ લાગ્યો ? પ્રેમ-પુષ્પની સુગંધી કેવી ?’

‘ભ્રમરની અવસ્થા થાય તેમ !’

‘સુખ કેવું ?’

‘સ્વીય ! માત્ર હિંચ પુષ્પગતમાં.’”

‘હિચ્ચ થપ્તે નીચ પુષ્પનો અનુભવ મળ્યો હોવો જોઈએ

‘આ પ્રવાસમાં કંઈક જોયું !’

‘વિસ્તારશો ?’

‘હા. અસારી સાથે કમાલખાં સિપાઈ શોખીન હતો નગર બહાર ચાંદખી નામની નાયકા છે, તેની પુત્રી મેનાં વિષે બહુ રૂપ-કંઠની તારીફ થાય છે, તેનો કમાલ અત્યે પ્રેમ જોયો-જપ્તે બીજો આપના જેવા શુભાખ્ય પુષ્પનો પ્રેમ-પેલા રાજ બગીચામાં-’

‘પ્રેમ દૃષ્ટિએ બાપે જોયો-હવે અનુભવ્યો-કહો કંઈ મળ્યું ખરી ?’

‘ભય ખરો !’

‘સાત્વિક ભાવનાવાળા પ્રેમમાં ભય શો ! એ તો નિર્ભય છે, નિષ્કલંકી છે, નિર્દોષ છે, નિરોગી છે, નિસ્પૃહી છે, નિરાકાર છે, નિરુદ્ધ છે-’

‘બસ-બસ-બસ-સુદરી ? તમે તો શબ્દશાસ્ત્રમાં નિપુણ-પરિપુર્ણ અભ્યાસી બન્યાઓ છો ! પ્રેમપાઠ ભણેલાં લાગે છે ! પ્રેમ સાગરનો કિનારો જોવાની હવે જરૂર રહી લાગતી નથી.’

‘હું હવે ઐટલુ ધમ્મુ છું કે, તમે પ્રેમપુષ્પસા, પ્રેમસાગરમાં ને પ્રેમશાસ્ત્રમાં શું શું જોયું ?’

સુદરતા જોઈ ! માધુર્યતા જોઈ ! પ્રેમશક્તિ ને પ્રાપ્ત્યતા જોઈ ! પ્રાગલ્ભ્યતા જોઈ ! બ્યાનદ જોયો ! નિર્વિકારી સુખ જોયું ! શુદ્ધાત્મ જોયો ! પરાગ જોયો ! કામળતા જોઈ ! માયા જોઈ ! આકર્ષણ શક્તિ જોઈ ! સ્વર્ગ જોયું ! શુદ્ધચિત્તે સ્વર્ગીય શુદ્ધતા જોઈ ! પ્રેમતંતુઓથી

બુનેલી જાળ જોઈ ! પ્રેમીકીડાઓ, કીડા કરતા-રમણ કરતા જોગા !
 પ્રેમસાગર જોયો ! ઝેરી જગચરો આનંદમાં મ્હાલતા જોયા ! જીવન
 અર્પીને તરંગમાં ડોલતા હિડતા જોયા ! સર્વત્ર રીતે પ્રેમીપંથમાં પ્રવાસ
 કરતા થકિત થયેલા છતાં આનંદની દહેકી લેતા જણાયા, પણ કોઈ
 પાર તર્યા હોય, સંપુર્ણતાને પાત્ર થયા હોય, અશુદ્ધ બહાર નીકળી
 સ્વધામને પહોંચી વળ્યા હોય, એમ મેં ન જોયું ! જે જોડી હોત
 તો દિનાર પહોંચત, પણ જોડી ન જોઈ ! માર્ગમાં અનેક વિદેનો
 હતાં, એટલે શક્તિ પ્રમાણે, સંજ્ઞા પ્રમાણે, યોગ સંસ્કાર પ્રમાણે,
 પ્રયોગ પ્રમાણે, વિખુટા પડી, ગયા, વિખરાઈ ગયા ! સાધવી ? સુસંગી
 દમ્પતીની કોઈક જોડી પાર તરી ! પ્રેમયોગીનાં ટોળામાં કંઈક સત્તાર
 સાગરમાં ડુબી મુવા, કોઈક વિશ્વસરિતામાં ધસડાઈ ગયા, અને કોઈક
 અપુર્ણ વાંસનાએ જીવનગત થઈ ગયા કહો હવે કંઈ પુછવું છે ?”

‘ મધ્યરાત્રી વીતી ગઈ ! આનંદનિર્ભયપણે નિદ્રા લહો ! ’

‘ મને નિદ્રા નહિ આવે, કેમકે ચિત્ત વ્યગ્ર છે જે આપને
 હવે યાગ્ય લાગે, તો મને પથે પડવાની રજા આપો ! રાત્રી ઉજીવળ
 છે, શીતળ આર્ગે હું પ્રભાત વર્તા સ્થાને પહોંચી જઈશ, અત્યાર
 સુધી હું નિર્ભય હતો, હવે મન કહે છે, કે આ સ્થળ તજી જવું ;
 તેમાંજ શાન્તિ સમીપલી છે. ’

‘ કુમાર ? સદા નિર્ભય ચિત્ત રાખીનેજ ગ્રહી વાસો કરજો
 તમારા નેત્રમાં નિદ્રાદેવીએ ગૃહરાજ્ય સ્થાપન કર્યું છે. જય રાખશે
 નહિ ! હું હવે તમારીજ છું ! તમારે માટે હું જગૃત રહીશ, તમારે
 રક્ષણ પ્રભુ કરશે, તમારી હું ચોક્કી કરીશ-પથે પડવાની વાતનો આ
 માર્ગ નથી. ’

‘આળા? આપની પ્રેમવાંચના જોઇ, મહારા પવિત્ર અંતઃકરણમાં
 નિશ્ચય થાય છે, કે હું નિર્ભય છું; તથાપિ મને શંકા છે, કે મેં
 એકાએક અહીં પ્રવેશ કર્યો છે. આપના વચન પ્રમાણે મહારે ભયનો
 ત્યાગ કરવો જોઇએ, પણ અંતરાત્મા હઠીલો થયો છે.’

‘ના-નહિ જવા દઉં! હવે તમારે હઠીલા ન થવું! આ ક્ષત્રીઆળાપર
 વિશ્વાસ મુકવે. ભયનો ત્યાગ કરવો. શુદ્ધાત્મા સાક્ષીભૂત છે. શંકાનું
 સ્વસ્થ રીતે નિવારણ થશે. પ્રભુને ત્યાં અન્યાય નથી. ન્યાયનું પગલું
 પવિત્ર છે. હું ઇચ્છું છું કે પ્રભાતમાં આપને રજા આપીશ. પિતાની
 મુલાકાત કરાવીશ. આપને પ્રેમ સંપાદન કરાવીશ નિર્ભય કરીશ,
 અને માન સંક્રિત રવાના કરીશ, કે પુનઃદર્શન વેળા અનેક પ્રકારનાં
 માન મેળવો.’

‘આપના અત્યાગ્રહનો હું વિચ્છેદ કરતો નથી, પણ કદાચ
 મહારે લીધે તમને વેઠવું પડે! પવિત્ર મૂર્તિ પર વિકારી કાષ્ઠ લગાડવાનો
 પ્રયત્ન થાય!’

‘મને કોઈની કશી દરકાર નથી. આ પવિત્ર મૂર્તિના પવિત્ર
 હૃદયમાં હું શુદ્ધ ને સુશીલ હૃદયનો પુણ્ય છે.’

‘સંભાળજો, આળા? દહતા રાખજો. વિન્હલ ન થશો. સુધનો
 તેજસ્વી પડછાયો જોઈને સુર્યનીજ ગણના કરશો નહિ! અનુભવી
 થઈને આધર્મી થશો નહિ! મારા જેવા ગરજકે, અને પ્રવાસીને
 જોઈને લોભાશો નહિ. યુવાન મદને ઉત્તેજન આપશો નહિ. મોહમાં
 મુકાશો નહિ. પ્રેમમાં પ્રદેશ ગણ્યો નહિ. દીર્ઘદષ્ટિ રાખજો. ઉચ્ચતા
 રાખજો. એકજ પદાર્થ પોતાનો કરશો નહિ!’

‘શું મ્હારી પ્રતિજ્ઞા વિભિન્ન થશે ? હૃદય વિચ્છેદ કરશે ? મૃત્યુ કુંભમાં વિષ જાળશે ? ગંગાજળમાંથી માધુર્યતા જશે ! કાશી ક્ષેત્રમાંથી પુન્ય જશે ! ના ના, કુમાર ? સાત્ત્વિક ભાવનાવાળા કંચનતા રમાં જડાયલું કુન્દન કદી કથીર થવાનું નથી. સૂર્ય તો એકજ સ્થળે રહે છે માત્ર પૃથ્વીનેજ ફરવાનું છે. ક્ષત્રીઓની દશા નળી થઇ, પણ અંશ ગયો નથી. નિર્ક્ષત્રીય ખીજમાં નપુશકતા નથી. મેં મ્હારો સંકલ્પ કરેલો છે, તે જો તમે ખંડન કરશો, તો માધવરાજ ? સ્ત્રી હયાના અધિકારી થઇ પડશે ?’

‘હું બધનમાં નથી. જાણુ ખરે હવે મને નિદ્રા આવે છે.’

‘વાત ઉડાવવાની નથી, પણ હું આગ્રહ કરતી નથી. હાલ તો પોલી જાઓ ચાલો, હું આપનું શૈયા-સ્થાન બતાવું.’

બન્ને પ્રેમાશી ઉઠ્યાં. પવનના પરિભ્રમમાં બુદ્ધિતા જોડા ધીમે ધીમે આગળ ચાલ્યાં. પુષ્પરાગનો પરાગ લેતાં લેતાં શૈયાસ્થાન પાસે પહોંચ્યાં. માધવ નિદ્રાથી ઘેરાયેલો, પલંગપર પડી ગયો. કુસુમે રંગ લીધી, શયનગૃહ બહાર પગ મુક્યો. એટલું માધવરાજે જાણ્યું ! કુસુમનું હૃદય ચંચળ થયું, પ્રેમના પ્રાપ્તિથી આ યુવાન કન્યા દુર જઇ શકી નહિ વિચિત્ર થઇ કામદેવે બુદ્ધિમાં ભ્રમ કર્યો. યુવાનમદે અધિરાઇ પહોંચી ! શરીરમાં અનુકંપ થયો વિરહજવાળાથી જીર્ણીકર પ્રકટયો ગળજી બળા, એકાન્તમાં પરપુરુષના પ્રેમબંધનમાં-પાશબંધનમાં વિવેકને વીસરી ગઇ. અર્ધબંધ દ્વાર પુનઃ ઉઘાડ્યું. પ્રિયતમને પુલું નિદ્રામાં નિહાળ્યો, નિકટ જવાને આતુર થઇ ગઇ

અમુઆણી ! તેત્રમાં અગ્નિ લાગી પ્રેમાશ્રુ પડ્યા ! વિરહની વેદનાન સહન થઈ ! બુદ્ધિમણ હરાઈ ગયું ! વિચાર કરવાને જરા ચાલી માત્ર અંતઃકર્ણની દબતા ચુમાવવા માટે અત પુરના દ્વાર આગળ પડેલા વેત્રાસનપર પડી. બહુજ ઉડી કલ્પનામાં ઉતરી, અ તે એતું એજ ! પ્રેમી પુષ્પ જોયું ! પ્રેમ જગરો જોયા, પ્રેમ-પથ જોયા ! પ્રેમસાગરનો કિનારો જોયો, અને હેવટે તેમાં મપલાવવા માંડયું ! અન્નજી આળા ઉડા ગારમાં ઉતરવા લાગી ! વિરહાવેશમાં વિચાર કરવા લાગી ! જીવાની ઝગડો રહી હતી. કામદેવ પ્રગટી રહેલો હતો. ધૃતક્રમ નજીક અગ્નિકુડ હતો હવે શું પરિણામ પામે, તે કલ્પવુ કઠણ નથી

પ્રેમીજનોની કેવી દુર્ઘટ અવસ્થા ! રાજ્યખીજ તે કરાડ જમીનમાં પડેલુ હોય ! નિર્મૂળ ને નિર્ખીજ ખીજ, રક્ષાળ ભૂમિકામાં વવાયલું હોય છે ! કયા, કેની, કેવી ગતી ! પક્ષીઓ, પ્રાણીઓ જીવડાં, જંતુઓ અને જનપ્રાણી, સર્વે જગત પ્રેમાધીન ! પ્રેમાધી થઈ પડવાનાંજ ? પ્રેમ ? તારી ખુખીને શુ વળાણું ! કુદરત તે તુજ ! કીરતાર તે તુજ ! માયા તે તુજ ! ગળ તે તુજ ! રક તે તુજ ! સર્વ સચરાચર વ્યાપક તે તુજ ! પડમાં-પદાર્થમાં, પ્રાણીમાં, સર્વમાં પ્રવેશ કરનાર તુ ! નિરાકાર છતાં સાકાર, અદ્ભ્ય છતાં દ્ભ્ય, અભોગી છતાં ભોગી, સર્વ તુજ ! જપમાં-તપમાં-યોગમાં-સંયોગમાં જ્યાં જોઉ ત્યાં તુજ ! બાળમાં, યુવાનમાં, વૃદ્ધમાં જ્યાં તપાસુ, ત્યાં તુજ ! વાહરે તારી ખુખી વાહ ! નિર્દોષ તું ! દોષિત તુ ! સાચો તુ ! જૂઠો તુ ! મોતું તુ, ને કથીર તું ! પવિત્ર તું ! ને ભૂષ્ટે તું ! ધન્ય તુ ! ધિકારે તું ! ! !

માહ.

“પ્રીતિના પંથનો અંથ સુથેસો, કોણુ ભેદુ સખુનાર !
 વ્યાં વ્યાં જુવો ત્યાં આજ સમામાં, સ્વાર્થની માગમાન- ૧૬.
 સુશામ ગોરા ચુંટવા ચાલ્યો, માળી કાક ગમાન;
 કાંઠાનો ગાંસડો મંધીને લાગ્યો, બાથલ લે જેમુમાન ! ૧.
 પ્રેમના, પુષ્પની મીઠી મનન ખુવે એમ કણક ગમાન;
 પેદલાં બને પોને વિશ્વાસવાની ને પડી બને દુશિબદ ૨.
 ખાધ ખાઈ પ્રીતયા, દે તન મન ને પ્રાણ;
 સાચા મિત્રજ આ જમે લાખે . એક સુગમજ
 સંસાર વગરે, સન્મિત્ર સોનાથો સોંપને શ્રી કીર્તનાર” ૦

D.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

મધ્ય રાતે મુઝાયલી મુઝા !

“પ્રેમનો ખ્યાલો ખીંચે શુદ્ધશાન તેને ગેર નહિ
 અજ્ઞાન નીચો થીમે થીમે જરે દાય એ બાળ નહિ—”

નંદકુમારિકા કૃષ્ણમતા મત્તને વેગ, પ્રેમના કેદમાં અનેક તરંગે
 વહેતો હતો. અનરૂપી વર્ષા ઝડપનાં ધોધજળ, પૂર્ણ સુવાવસ્થામાં, અનરૂપ
 ગિરિવગ્ધરથી બ્રૂપ પડીને સરિતા પ્રવાહના માર્ગે સેતાં હતાં, તેની રીતે
 કૃષ્ણ-વાદેલીનો મદન-પ્રવાહ, પુર્ણવિદ્યમાં વેગ હતો હતો. અમામિથી
 પ્રાપ્ત થયેલી આળાનો મનોરમ સ્થિતિ નહોતો. ભટકતું ચિત્ત, ધરીમાં

કયાં અને ઘડીમાં કંઈ બ્રમણું હતું ! પ્રેમનો ખ્યાલો પીધો હતો ! મદનમદનું પાન કર્યું હતું ! યુવાનીનો તનમનાટ, ધામદેવનો ખળખળાટ, અને એકાન્ત મધ્ય રાતનો ઝળહળાટ એટલો શોર મચાવી રહ્યો હતો, કે ઘેલી ગોપીયન, કૃષ્ણને એકાન્તમાં ફાળુ જાણે કયા પ્રકારના પ્રેમથી પુજશે-પોષશે !! ગોવાલણીઓનો સાત્તિકભાવ, કૃષ્ણને નિરંકુશ-નિરાકાર બનાવતો હતો, પણ કુસુમનો વિશુદ્ધ પ્રેમ માનવ મોહ, માધવરાજને કેવો અવધૂત બનાવે છે, કેવો અદ્ભૂત બનાવે છે, એ જોવાનું છે. કામ-પીડિત કામનીએ કયા પુરૂષનું મત અખડ રહવા દીધું છે ? સંહર જેવા ત્રિઝાળસીને, મોહિનીએજ મોહ સુદ્ધર માર્યા હતા. કૃષ્ણ જેવા પરમાત્માને, ગોકુળની ગોવાલણી કે મજની વનિતાએ ઘેલા કયાં હતા.

રાત્રીનો રૂઢીયાળો પોશાક પેહરીને પ્રિયતમને મોહમાં અંજવા મુગ્ધા નાચકાએ ડહો, કે નવેદ્યાએ ડહો, પણ પ્રેમખાણુ ધારી માધવરાજ પ્રત્યે બહુ તેજ પ્રકટાવ્યું છે ઉધરતી બાળાને કુદરતેજ સૌંદર્ય પામ્યું છે. રાજકુમારિકા યુવાનીમાં લગ્ની રહી છે. સ્વતંત્રતાથી, સમજણથી કુમારિ, સ્વેચ્છાએ, મનમાનતા પ્રિયતમ સંગે ઉભી છે. પિતાની પ્રણ બહીક વિસારી દીધી છે. શોભતા અલકારોમાં રાત્રીનો રમણીય બહાર, મેનકા કે રંભાને લજ્જાવે તેવો લાગે છે અખડ પ્રીતિમાં, વિશુદ્ધ નાવિકા, અવિણ્ણ ક્ષત્રીગજને રમાડવા બેઠી છે. મનોહર મેના સુક જાગે સંવાદ કરે છે. મનમાં મન્મથ માથે સમાયો રહેતો નથી. કંઈ કંઈ એજામાં રાત્રી ગુજરી-આશામાં ને આશામાં, લોભમાં ને લોભમાં પ્રસંગ પુર્યું થયો. કુમારનું ચિત્ત હરવામાં, તેનો મદ

હવામાં, તેનું માન હરવામાં વાવેલી સંપ્રજ યદ, તે પશુ પ્રકટ રીતે
નિગ્રહ થઈ, ત્યારે તેને જાદુમંત્રની ભુમ્મી નાખી, અને નિગ્રહીત
કર્ચો. મનનો અમિત વિચાર ફેરવવા એક ગત્રી, આગરે રોક્યો.
માધવજન ભયરયાનમાં પડેલો છતાં, પ્રિયતા પ્રેમજલને મોકલ્યો.
નાદાન કુમાર શ્રીજા જાત પશુ હેતુથી નહિ, પણ માત્ર કુમારિકાના
અનંદભર્યા પવિત્ર પ્રેમના આગ્રહથી તે રોકાઈ ગયો.

રાત્રી જેમ જેમ વીનવા માંડી, તેમ તેમ માધવજનનું મન
તવીત તરંગોપર ચડ્યું. કુસુમના મનને મલકાઈ, માધવજનના
સ્વપ્નમાં પુનઃ સીંચાવા માંડ્યો. જે કન્વાને પોતે દૃષ્ટે દીઠેલી નહિ,
જેનું નામ પશુ સાચળ્યું નહિ, ને તે ત્યારે પ્રથમ સ્વપ્નજન થઈ,
તે કુમારિકાના મહેલમાં, ભાગ છતાં નિર્ભયપણે, જાહેર મહેલ છતાં
એકાન્ત ગણીને, કમ ક્રિયા નહિ કર્યાં છતાં પ્રિયતા માનીને, પ્રેમપાન
કર્ચો વિના પોતાના પ્રયત્નજ, આ નવજ નાયિકાને પલંગપર પધારતી
નિદ્રાળી-જાગ્રો કંઈ કર્યો-રેતથી હૈયામાં નાખવાને માધવજન અકર્યો !

“સુણુ ની સુંદરી ? રીસાળો નહિ, મુઝાંચો નહિ, કુઝા જમાઈ
યો નહિ હું તમાગેજ છું, દુવે તો પલંગપર આવો ? માત્ર પળીતો
પથા છુ-પ્રવચી પગિરો છું પ્રભુ મેળવશે તો પ્રગી મળશું, પણ
પવિત્ર પ્રેમનું પાન તે કરવો ?”

કેવળ સાત્વિક મનોમાવનાથી, માત્ર પગરદ ચિત્તના વિચારથી
બિલકુલ અમાર સાગ્રહના માટે નહિ, પણ પ્રેમ કર્ચો-ભુમ્મી પ્રેમનું
પાન હજવાતી રવેચ્છથી, અને પ્રિયતામાંની ત્રિશુભી દ્રવ્યથી પ્રસન્ન

પ્રીતિના હેતુથી તે સ્વપ્ન માર્ગે પણ ખોલ્યો. આ શબ્દો સંતુષ્ટક મુખના કાનમાં શ્રવણ થયા જેની અભિલાષા હતી, જેનો સનમાં સંકલ્પ વિકલ્પ કરતી કુસુમ, વેત્રાસનપર બેઠી હતી, માત્ર આ શબ્દોમાં ત્રણનીજ વાટ જોતી હતી, તે ઉભી થઈ, અને અંતઃપુરના દ્વાર નજીક આવી થંભી ગઈ. હૃદય ધડકવા લાગ્યું, પાયમાં અતુલ્ય થયો ચિત્તમાં ભ્રમણા થઈ, અંતર વિરહ લાગણી દેખાડવા લાગ્યું. ધર્મ વિરહ પગલું ભરવાને આત્માએ અટકાવ ડ્યો. મનોવેગનુ પ્રાણદય બહુધા આ કુમારિને ઉશ્કેરવા લાગ્યું. મદન-રાગથી બધાયલી આ કોમળાંગી પરવશ પડી ગઈ. માધવરાજે પલંગપરથી લાંબા કરેલા કોમળ કરને ઝાલવાને દ્વાર હડસેલી દોડી. માધવરાજે પકડી. ભ્રમિત થયલી બાળાનો સ્પર્શ થયો નહિ, સર્વાંગ સમીક્ષા થયું નહિ, એટલામાં તેની નજરે કોઈ પર પુરુષ પડ્યો. મધ્ય રાત્રે મુઝાયલી કુમારિકા ચમકી મનોવેગ હડી ગયો શુદ્ધિ આવી ! ભયને લીધે મૂળ વાર્તા વિસરી ગઈ. ભ્રમિતા જ્ઞાન ભૂલી ગઈ. વિભાવરી વિરહી કુસુમ અંતઃપુરની બારી વાટે, અગાશીમાં નિહાળવા ગઈ, તે અચિત કોઈ પુરુષને જતા જોયો. માધવરાજના કરથી દબાયલી બાળા, વિઙ્છળતાથી મર્યાદાના આકર્ષણથી, પરજને પરિક્ષા કરવા કરેલા પ્રયત્નને નિષ્ફળ કરવા દોડી, તેવોજ માધવરાજ ચમક્યો. નિદ્રા ઉઠી ગઈ. ભયથી બ્યાકુળ બની ગયો. પલંગપરથી નીચે કેતરીને બારી કને આવ્યો !—

‘બાળા ? આ વેળા અહિંયા ઉભાં ઉભાં શું કરો છો ? નિદ્રા નથી આવતી શું !’ માધવરાજે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના, મેં કહ્યું હતું કેની હું તમારા રક્ષણ માટે પેહરો ભરીશ. સારું થયું કે મેં સારું કામ બજાવ્યું, નહિ તો કોઇ બે પુરૂષ આપને શુભે કરત ! મને જોઇને પેલી અગાશી વાટે નાશી ગયા જો !”

‘જે પુરૂષ ! કવેળાએ તમારા મેદલની અગાશી ઉપર ! બાળા ? રખે કોઇ ચોર હોય ?”

‘આ અગાશીપર ચોર આવવાની કિમ્મત કરે નહિ ! ચોક્કી પહેરો છે તો ખરો !”—

‘કોઇ કાળે એવો બનાવ બને છે ?’

‘ના—મારા પિતાના પ્રતિપ્રિય રાજમા ઈવા ચંડાળો વસતા નથી !’

‘છતાં આ શું હશે ?’

‘મને શંકા થાય છે, મારું અગ કંપે છે, પણ ચિન્તા નહિ, માધવરાજ ? આપણે અપવિત્ર વાસનાથી ભરેલાં નથી. પ્રભુ સત્યનો બેલી છે.’

બાળા ? તમે દેવડીપર તપાસ કરાવો તો ઠીક; અને હવે પ્રભાત થવાને વધારે રાત્રી નથી, માટે મને રમ્મ આપો, તો ઉપકાર થશે.’

‘ચાલો, આપણે તપાસ તો કરીએ ! જો ખરેખર કોઇ ચોર જ હોય, તો પિતાને ખબર દઇને પુર્ણ શોધ કરી પકડાવી, તેને શાસને પહોંચાડીએ.” ખરી વાત ઉડાવી દીધી માધવરાજનું ચિત્ત ખીજી તરફ દોડાવ્યું અને દીવાનખાનામાં આવ્યાં. કુસુમ પાછળના ઓરડામાં જ્યાં વૃદ્ધ ખવાસણ બેઠી હતી, ત્યાં આવી. હજી કુસુમ વૃદ્ધ ડોશીની નજરે પડે છે, ત્યાં તો તે બોલી ‘બેન ? કોઇ બે શખ્સ આવ્યા હતા.’

‘ત્યારે ખૂમ કેમ ન મારી ! બોલી કેમ નહિ !’

‘હું’ દબાઈ ગઈ ! બાપુ ને મધરાજ જેવા ન હોય ?’

‘હોય નહિ ! બાપુ કેવા ! મધરાજ કેવો ! મધ્ય રાત્રે, અને તે પછી ચોરીથી છુપાયલા ? કેવો બોટો ખ્યાલ ! મગજની ભ્રમણા થઈ, ડોશીમા ?’

‘હોય ! કદાચ હું બૂલેલીયે હોઉં, તોપણ કાંઈ બે પુરૂષ તો, હતા જ’

‘હશે ડોશી ? રાત કેટલીક ગઈ ?’

‘અરધી રાત વીતી ગઈ ! હરણીઓ માથે આવ્યો. ચંદની નમવા લાગી જણાય છે ! રાજકુમાર સાથે વાતમાજ રાત ગુજરી તો ભલે. પણ ઉજ્જવરાથી તખીયત બગડશે.’ અવાસણુ ડોશીએ મર્મમાજ કહ્યું. કુસુમે વાતને ઉડાવી દીધી.

‘ભલા ને પવિત્ર મનના મહેમાનની પરાણગત કરવામાજ જાણે ઉધ હડી ગઈ !’

‘એન ? બાપુ જાણુશે તો ઠપકાં દેશે !’

‘આપણે પ્રહારે એ કુમારને મેળવીશું, પછી જવા દઈશું’ વળી કહીશું, કે જે બાબત. માટે તેઓ આવ્યા છે, તે પહેલી મારે સંભળવા યોગ્ય હતી. મારા પવિત્ર મનના એ બોલીયા છે, એટલે શકા લેશેજ નહિ. ડોશીમા ? સુષ જાઓ. હું પણ કંઈક ગડબડ જાણી આવી હતી.’

‘ઉધ આવવાની આવી રહી. જો તું સુષ જા, તો હું કુમાર કને બેસું ! અને જો કુમારને ગરમી થવાથી નિદ્રા ન આવતી હોય, તે હું પવન નાખુ મારો તો એ કુમાર જેવો, ને હું વૃદ્ધ માતા તે મારા માતૃવાતસલ્પતાના વાયુથી તેમને પણ જલદી નિદ્રા આવી જશે.

જો તો એમની મરણ પુછીને લમને બોલાવુ છું. હાલ તો જરા પોઠો તમારાં વૃદ્ધદાડ, એ કામ કરવાને યોગ્ય નહિ. એમ સેવા કરાવવી અને કે કુમારને પણ યોગ્ય નહિ ! કુસુમનો અંતરભેદ, વૃદ્ધ ડોશી બાપી ગઇ. તોડર માણસ એટલે ભેદભંગ ન કર્યો, પણ મનમાં સંકલ્પ થયો, કે પરિણામ ભુકું આવશે ડોશી આટપર પડી રહી. કુસુમ દિવાનખાનામાં આવી. ડોશીની આંતરમાં તેણે વજન ન દીધું, પણ તેના મનમાં અટપટ ઉભી થઇ—“નવી રાણીને ખબર પડી હોય, અત્રે કદાચ ભોળા રાજાને ભાભેર્યાં હોય, તોપણ શી પરવા છે ? પિતાને સમજાવી ભેતારી વાર શી ? પશ્ચિમમાં પડાવતી વખત શું ?” આ સંકલ્પે તે પોતાના ચળિત ચિત્તડાને મનાવા લાગી. દુઝાંપલા મનડાને મનાવતી મનાવતી માધવરાજ પાસે આવી—ડોશીની કહેલી વાત તેને કહી નહિ—અત્રે જરૂર બેઠાં ! માધવરાજની ઉતાવળ બધ કરી દીધી. કુસુમે વમત ચુગરના, વૃદ્ધ ડોશીની વાત કહાડી. તેનાપરની વિપત્તીથી તે બધું જાગૃત થયેલી છે, અને તેના યુવાન પુત્રનાં મરણથી તે વેરાગી બની છે, છતાંદી આખતોની કથા ચલાવી માધવરાજનું મના તેમાં રોકવા માંડ્યું, પણ મનની વેદના વધવા માંડી. મનમથ સુતિએ વાત કરવામાં પણ થકવા લાગી—સાબળવામાં પણ રોકવા માંડી ! ચિત્ત વગરનું ચરિત ગવાયું નહિ. શ્રવણ થયું નહિ જળમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય, ચીલડામાંથી વરાળ નીકળે, તેમ એક મદા પ્રદોષ ઉત્પન્ન થયો. દાવાનળ પ્રકટયો. વાદળામાંથી વીજળી ઉત્પન્ન થઇ—વપા ગાજ્યો. ચમકાટ થયો, ને પળમાં વિપત્તીનો વર્ષા પડ્યો ! પ્રભુની અદ્ભૂત કૃતી ! !

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વાદળાંમાં છુપાયેલી વીજળી !

શુક્રાચાર્યની કિમતી પણ અકિમતી અને અવિચારી થઇ પડેલી મદલાહથી અસુરોએ પોતાના કુળનો ક્ષય કરીધો, અને કૌરવો પણ પોતાના શુભેચ્છકદામ્બલજે મૂર્ખ નરને ઠરાવ્યો, તેથી પણ પોતે નાશવંત થયા, એ પ્રસંગ મહાભારતના પરિત્ર પૃષ્ઠપર અનુદિ કાર્ણથી પ્રકટ થયેલો કેણુ આયાભિમાની વાચક નથી જાણતો ! ક્ષત્રી વશજ્ઞનો ક્ષય કરનારા પણ તેવાજ હોવા જોઇએ, નહિ તો આર્યભૂમિ આર્ય પુત્રના આશસમાથી વિમુક્તજ કેમ થઇ શકે ? કાળની ગતી ગહન છે. પ્રચંડ પ્રપચીઓના મહા પ્રપચથી એકવાર તો જગત ઉધુ વળી જાય છે ભોળાંને ભલા માણસો કપટ કે કપટીને સમજી શકતા નથી. વિશ્વાસમાં ધાયલ પ્રધને પશ્ચાતાપ કરે છે, એવા નરવિરોને ભલા લેખવા કે મૂર્ખ ગણવા ? મનુષ્ય પારક્ષા કરવાતું 'તેતુ કતવ્ય છતાં, નીચ જનનાપર વિશ્વાસ મૂકી પોતે ઠગાય તેમાં ભલાઇ કે ભોળાઇ શેની ? !

ભોળાઇ એ એક જાતની નળજાઇ ને ખીજી જાતની મૂર્ખાઇ છે. કેટલાક ભોળાઓ જગતને ઠગવા માટે વેશધારી અને છે, ને જે ખરેખર ભોળા છે, તે એક પ્રકારના મૂર્ખ છે ।

કુસુમ વાવેલીનો વિનય થયો; શુન્દરાતના સુખાએ તેને માન આપ્યું; નંદરાજને મહા પ્રપચે અટકાવીને રાણી તથા મહાનરાજ પાછળથી પસ્તાવામાં પડ્યા; નંદરાજને પદભ્રષ્ટ કરવાની નીચ ધારણા નિષ્પૂજ

તીવડી; કુસુમનાં પરાક્રમો અસિદ્ધી પામ્યાં; અને ચાવડી રાણી તથા મલ્લરાજ, કુસુમના વિજયનો ભોગ થયા. નંદરાજની તેઓ બન્ને પર અવકૃપા ઉતરી, અને વિશ્વાસનું પાત્ર ફૂટી ગયું, જ્યારે પોતાને માટે કુસુમ તરફથીજ એટલું અપમાન થયેલું જોયું, ત્યારે ચાવડી રાણીએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ભોળા રાજાને ભોળવી, જે કુસુમનો વિનાશ ન કરું, તો ચાવડી માતાને પેટ પથરો પડેલી હતી, એમ મલ્લરાજની સમક્ષ પણ બાખ્યું.

પ્રપંચનો પોટો પુલે, રહે વિપળ પળ જેમ;

પ્રપંચીની એ ભિંમિયો, ટકે અકાળે તેમ.

કુસુમને ફસાવવાની, તેની પર કલંક મુકવાની, અને તેને રાજ બ્રહ્મ-દેશબ્રહ્મ કરવાની તક લેવામાં મલ્લરાજ, એક ખાતમીદાર થઈ ફરતો હતો. ચાવડી રાણીએ વચન આપ્યું હતું કે, 'કુસુમ પર અપવાદનું ચિન્હ મુકવાનો રજા કર માર્ગ કરી આપે, તો નંદનગરની રાજધાની પર મલ્લરાજ અધિપતી તરીકે ગિરાજમાન થાય.' પણ સત્યનો સહાયક રામ છે. મલ્લરાજના રાજ્ય લોભનું તાડન કરવાને ધૈર્યે, મલ્લરાજની ધર્મપત્નિ ગંગાને શૂર ચડાવ્યું હતું. મલ્લરાજ જેમ નંદરાજની છાંદગી નાશ કરવા યત્ન કરતો હતો; ત્યારે ગંગા તેનું ફૂળ ઉદ્ધારવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. અને તેમાં પેલો દ્રવ્ય લોભી પોણીયો પ્રેમસંગ ખારોટ પણ દુધ-દહીમાં પગ રાખતો, સોડાવાટરના ગોળવા પેઠેમ, હોમ અને કુશળ બન્નેને રાહ રાખી સ્વાથ સાધતો હતો—નારદ જેવો તેણે પાંચ ભજવવા માંડ્યો હતો; પણ છેવટે સાઈ ફળ મળતું હતું.

ચાવડી રાણીનાં આ અભય વચનોથી મલ્લરાજ મલકાતો હતો. ચાવડી સમજતી હતી, કે મલ્લરાજ જેવા આશાના વાંદરાને આપણી ચતુરાઈની ઢોલકીપર નચાવવામાં કામ કાઢી લેવું, અને પાછળથી ખરતો કરવો. મલ્લરાજના મનમાં તો રમણજી થતું હતું, કે કોઈ પણ દાવપેચ વડે, કંઈ પણ પ્રકારે નંદરાજને, કુસુમને અને ચાવડીને સપડાવી નંદનગરીનો પોતેજ સ્વતંત્ર અધિપતી થવું. એક ખીજના મનમાં આવો દગો હતો, ને તેનું ફળ પણ તેવુંજ હતું. કંઈ ખસખસનાં ફળ અમૃત તો હોયજ નહિ ! રાહુથી સૂર્ય તો સો ગાઉ દુરજ નાસે !

મલ્લરાજ ધણાં ફાંફાં મારતો હતો, પણ એકે દાવ મળતો નહોતો, કર્મસંયોગે, અને કાળગતીએ તેને પણ તક મળી ગઈ. ભૂડાં માણસો ખૂંસાં કામમાં તરત ફાવે છે ! મનુષ્ય માત્ર ભૂલથી ભરેલું છે. જલાઈમાં ને ભોળાઈમાં તે, કેમ ઠગાતો રહે છે, એ પોતાને જાન હોતું નથી. પ્રેમસંગ ખારો ભોળો ને લાલચુ હતો. ઠગારો હતો, પણ પ્રપંચી નહોતો. પ્રપંચ કરવામાં ઠગાઈનો પ્રથમ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ને ઠગાઈ કરનાર, ઠગારો ગણાવો જોઈએ, પણ પ્રેમસંગ, જે ઠગાઈ કરતો તે માત્ર કોઈ આશાવંતને આશાનાં શિખરપર ચડાવવાની વાતોથીજ ખનાવતો હતો. પ્રતિજ્ઞન જે તેની આતુર્યતા સમજી જાય, તો પ્રેમસંગ કોઈ ખટપટમાં ઉતરીને પ્રપંચ પરખાવતો નહિ, એટલે તે ઠગારો હતો; પણ પ્રપંચી નહોતો. પ્રપંચમાં મહાવિષયો જે સમાસ માય છે, એવા ગુણો કે શક્તિ તેનામાં નહોતી જાતે લાલચુ એટલે

સહજવૈરમા તે છિતરાષ્ટ્ર જતો હતો, મલ્લરાજ જેવા કૌશલ્ય શિયાળના
 સપાટામાં, પ્રેમસંગ ફેટલી ટક્કર ખીલી શકે! મેળાપમાં સપડાયો.
 વાતમાં ભેદ પડ્યો કે મલ્લરાજ સ્વાર થઈ ગયો. કુશળ ધારાશાસ્ત્રી
 પોતાના અસીલના બચાવનું સાધન મેળવતા જરા પણ સંકળતાનો
 માર્ગ નજરે પડ્યો, કે સઠિસામાં સાપ પકડે, તેમ શાક્ષીને પકડી
 પાડે છે, તેમ મલ્લરાજે પ્રેમસંગને જાપા-શક્તિથી-વૃકતૃત્વતાથી પકડી
 પાડ્યો.

પ્રેમસંગ આનંદમાં હતો. રમુજી મુખડાનો અને નિષ્કપટી
 હવડો હતો. ચક્કી જાચીવ બંધ પડ્યો હતો; અને હસતી ઘંટી
 હતી. એટલે તે અપવાસ પ્રદોષમુક્ત થયો હતો; નિર્ધીત થઈ ગયો
 હતો. જીનો સંતાપ ટળ્યો હતો. એ પણ દુઃખથી મુક્ત થયા પછી
 પ્રેમસંગ પોતાને ભાગ્યશાળી માનતો હતો.

ગરીબ માણસો પોતાને પેટ પુરતી રાજી મળવાથી આનંદમાં
 રહે છે. તેઓનો એક ટંક આનંદમાં ગુજર્યો, એટલે બીજા ટંકની
 ચિન્તા કરીને ઉદાસ થઈ બેસી વિચાર કર્યા કરતા નથી.
 આ સતોપ તેને ઇશ્વરેજ અર્પ્યો હોય છે.

માધવરાજને કુસુમના મહેલમાં મુકી આબ્યા પછી, સ્વારીનો
 તુરંગ પણ કુસુમની ઘોડાલમાં પહોંચ્યો, પણ ફરીને તેમના કશા
 ખબર ન મળ્યા, એમ ધારી એ વહેલો વહેલો કુસુમના મહેલ તરફ
 જતો હતો વ્યાજી વખત વીતી હતી. લોકોનો સોર બંધ પડ્યો
 નહોતો. કંદોઈ, પાન-ખીડીવાળા અને કાષ્ટક ગાંધીઓની દુકાન ઉઘાડી
 હતી શેઠ શાહુકારોના મહેતાઓ દુકાન વધાવી પાછા ફરતા હતા.

આ સમય પ્રમદ્ભગન, મલ્લરાજ દગ્ગારમઠથી થોડે દુર એક ખાનગી રસ્તાની ગલીને નાકે મળ્યો.

‘અલ્યા પ્રેમસંગ ? મુગો મુગો અંધળી દોડ મુકીને ક્યા નાહો જાય છે ? રસ્તામાં કોઈ દોર-જનાવર કે માણસને તો જો ?’

‘કોણ, મલ્લરાજલાલ ? રામ રામ બાપુ !’ પ્રેમસંગે દસીને હાથ મેળવ્યો.

‘ધણા દિવસથી પાછો છુપાઈ ગયો ?’

‘હજી તો બગીચામાં પરમ દિવસજ મલ્યો હતો ? પણ મોટા માણસોને કામ બહુ એટલે હમે ગણતીમાં નહિ. તમે તો હવે આજ કાલ મોટા મોટા થતા જાઓ છો. જેને ચાહતી મહેરબાની, તેને શું ? ગરીબપર ક્યા રાખજો ?’

‘મસ્કરી કરે છે, ભાઈ ? ઠીક છે, તને પણ જોઈ લખશું !’

‘તેમાં શું ! હાથીનાં પગલાં પડયે હજારો છવની હાણી થાય ! ઉંટ ઉંચી ડોક કરીને હાલે એટલે કીડિ મંકાડી જીવે છે ?’

‘અમને ઉંટ બનાવે છે, નહિ સાડીયા ? આજે બેવડાનો માવ કેમ છે ?’

‘પ્રભુએ રસ્તો પાધરો કીધો છે. આપના ભાવ જેવો !’

‘કંઈ નવી-જુની ! ક્યા જાય છે !’ મલ્લરાજે જાન ફેરવી સમય સલાવ્યો. દશાના દેખાવનાં વાદળાં જોઈને સમયસૂચકતા વાપરી.

‘ઉતાવળતું કામ છે, જરા બે કોરી દક્ષણા મળે તેમ છે.’

‘વળી કોઈ ખીસ્લું પકડ્યું છે કે ?’

‘એ તમને સોંપ્યું’ હમે બાદબાક, બીખીને ખાનારા.’

‘આ માર્ગે, આ વેળા બીખ કોણ આપે છે જે ?
આ રસ્તો પાધરોજ કુસુમખાના મહેલ - તરફ જાય છે.
વચમાં કોઇપણ રહેતું નથી વળી ત્યાંથી - જવાનો આગળ
રાહદારી રસ્તો નથી, પછી ક્યાં જઇશ ? સાચું કહે, તને રાત્રે
કુસુમખાએ ઘોડાઓ છે શું ? તારા જેવા ચાલાક માણસથીજ અધે
ખાણ જાતીએ ! તારા ગુણો અમારી નજર બહાર નથી. પ્રસંગ આવશે,
એટલે તને ભૂલવાના નથી.’

‘એ તો ગરજ સરી, કે વેદ વેરી ! મોટી બા જીવતા હતા, ત્યારે
મહારાજ નજર રાખતા હતા, હવે તો એ પણ દબ્યું શાહની સાથે
મુલાકાત કરાવી, તેમાં તમે પણ શું તોલ્યું ? એ તો ન ઘોડવામાં નવ
ગુણ ! અમે ગરીબ પડ્યા, એટલે ગરજને ખાતર અમારે બધું
વીસરી જવું જોઇએ. દરરોજનું કામ પડ્યું, અને અમે ગરીબ પડ્યા
એટલે યાદ કરવું શું કામનું ? જણે તેટલા જીવે નહિ. જેટલી જેટલી
આશા તમે આપો, તે બધી પાર પડે, તો અમારો બેડો પાર થઇ જાય,
પણ ઠીક છે, સમજ્યા !’

‘ત્યારે આણું આણવું નહિ, લે, આ હીરાકઠી !’ મહારાજે
હીરાકઠી કાઢીને પ્રેમસંગને આપી. આ વેળા પ્રેમસંગ ધવાયો ! જે
વાત નહોતી કહેતી, તે મોંપર આવી. કૂકડીનું મોત માટીએ ! મહારાજ
સમય વરતી ગયો. પ્રેમસંગના જોરબર પગલાં ને રૂવાળમર ઘોડવાથી ચેતી
ગયો. તેને લાગ્યું, કે હલકા માણસને મોઢે અપમાન થવા લાગ્યું, ત્યારે
નક્કી મોટાનો પ્રકોપ થયો. ચાલાક માણસની એજ ચતુરાઇ કે સામા

નાણસના જીવંત ઉપરથીજ નવીનતાનું અનુમાન કરી શકે ! પ્રેમસંગને બંધીવાન કરી દીધો. ખટકું રાટલી નાખીને કૂતરાને કારનો ખંધ ડીધો. પ્રેમસંગ પણ મંત્રોપ પામી ગયો. માધવરાજ કે કુસુમ અથવા મલ્લરાજ કે તાણી, અથવા ચાંદની કે કમાલ, અથવા માલહુ કે શાહનશ, હજી ઇનામ આપશે ત્યારે; હજી છતવાના દાવ પડે, અને પ્રેમસંગને ખંડે. મળે ત્યારે, પણ હજી તો અસી પાનસોનો દાગીનો મળ્યો. મલ્લરાજે કંઈનો હાર આપ્યો. પ્રેમસંગે ચોટાં મને લીધા. માત્ર શાચી ખોટી વાતનું ઇનામ પ્રેમસંગ પામ્યો; પણ મલ્લરાજ છવન હતો. હારેલી ત્યાજી હતી. જો કંઈ સાર ન હોત, ને પ્રેમસંગનો પ્રપંચ હોત, તો મલ્લરાજનો હાર, પ્રેમસંગને પચત નહિ; મલ્લરાજ પચવા-પણુ દેત નહિ, પણ ધારવા કરતાં જીવુ જ નીકળ્યું. મલ્લરાજ અને પ્રેમસંગ બન્ને સારા શુક્રને ઘેરથી નીકળ્યા. મલ્લરાજે રાજ્યનો રંચ મેલવ્યો. પ્રેમસંગે હીરાનો હાર મેળવ્યો.

“પ્રેમસંગ? ખરી વાત કહી દે! તારા ચેહરામાં ‘કંઈક નવિનતા લાગે છે! તું કુસુમખાને ત્યાં ગયો જણાય છે: કહે, કંઈ નવું છે?”

‘નવું છે, પણ માફ માત ઘટ જશે.’

‘વચન દઈ છું કે છવને જોખમે ગયાનીશ.’

‘શાહનશ સાથે જાવેલો એક તેનો મિત્ર માધવરાજ કરીને કુસુમખાના મહેલમાં ગયો છે, જે હજી સુધી જણાયો નથી, પછી પરસારો આપ્યો-ગયો હોય, તો દાગે નહિ.’

‘એ વળી કાણુ હશે? કુસુમે તેને જોલાવ્યો ક્યાંથી? તે આવ્યો શામાટે? ત્યાં બધું ગયું કાણુ? છુપાઈ કેમ રહ્યો? રંચે

આપણી વાત પકડાઈ જાય। રખે માલણુ શીટી ગંઢ હોય। એમ તો ન બને. હું આજેજ માલણુને મળ્યો છું. રખે શાહજાદાના એ મિત્રે વાત જાણી હોય, ને કુસુમને ઉડાવી જવાના હેતુથી કદાચ મોળી બાળાને લલચાવા આવ્યો હોય। એ છે કાણુ જાતનો ?”

‘મેવાડના રૂપનગરનો કોઈ કુંવરડો છે. ગુજરાતની સરહદ પર તેની જગીર છે।’

‘મેવાડી ! કહો છે ખરો ! તેનો કુમાર અહીં તો હોય નહિ।’

‘હું બપોલે પાંચે જાણું છું।’

‘બાગમાં તે હતો ?’

‘હા, પણ ખટપટમાં ભાગ લેતો નહોતો. સઘળું જોયાજ કરતો હતો।’

“શાહજાદાના મિત્ર તરીકે સાથે રહ્યો, ને પાછળથી છુટો પડીને કુસુમને ત્યાં આવી રહ્યો। પ્રેમસંગ કંઈ નવું જીવું થવાનું હો।”

‘‘અરે આપુ ! સુરજ સામે રજ ઉડાવવાથી શું થાય ? ગુજરાતના સુખાને એ ઠાકાયડો પહોંચવાનો હતો ?’’

‘શાહ તો, નંદરાજનો. મિત્ર છે. શાહજાદાએ ઉછૂંખલ પગલું ભર્યું છે. આપણે તેમાં ખટપટી ઠંયા છે. જો એ માધવરાજ આ હકિકત શાહને કહી દે, તો આપણી ગરદન ઉડી જાય. એક તો નંદરાજને શાહ પાસે જતો અટકાવેલો હતો એ ભેદ તો પુટી ગયો, ને ઉધાર પડી ગયા, પણ જો આ પ્રપંચ પકડાયો, તો જાણુજે પ્રેમસંગ ? કે વું, હું, માલણુ ને ચાવડી રાણી માયાં જઈશું. ગને રાન રવડી મરશું।’

“હિમત રાખો; એમ ક્ષત્રી બચ્યા થઇ હારી નહોતો છો શું ?
જે હોય તે હમણાં ખબર દઉં?”

‘એમસંગ? ખરી તક જળવવાંની છે હો! આ વેળા શું
મને ચેતાવ્યો નહિ!’

‘હું તો એ કુમારની વાટજ જોતો બેઠો હતો. તેની તરફથી
કંઈક સમાચાર સંભળું, તો આપને કહેવા આવું ફની?’

“કુસુમ અને માધવરાજનો સંબંધ શી રીતે થયો, જે વગર
હરકતે એ ત્યાં પહોંચી ગયો?”

‘શાહના તંબુમાં દ્રષ્ટિરાગ થયો. બગીચામાં એમરાંગ ઉભરાયો.
ને તેજ દિવસે પ્રભાતમાં તેઓ છુટા પડ્યા, કે માધવરાજ આ તરફ
પાછો ફર્યો. ધર્મશાળાના ચોધરી મારફત મને મળ્યો, અને મારી
જીને તેનો સંદેશો લઇ કુસુમના પાસે મોકલી. કુસુમે મુલાકાત
લેવાની ઇચ્છા બતાવી, અને હું તેમને મેહલ બતાવી આવ્યો. કુસુમે
માધવરાજને મળવા માટે સેવકજનોને આજ્ઞા કરેલી, એટલે માધવ-
રાજ દરવાજાપર જતાંજ તે માન પામ્યો, અને અંદર ગયો. હું મારે
ઘેર આવ્યો. માધવરાજને મને લાલચ આપેલી, ને મને મળીને જવા
કહેલું, એટલે વાટ જોતો આ વખત સુધી બેસી રહ્યો.”

‘વાર, ત્યારે કદાચ રાત તો રહેલો ન હશે?’

‘મને લાગે છે, કે એમમાં પડેલાં પંખીડાં બેદરકાર તો રહે નહિ.
તેને કય તો ખરોજ! પરત્વે આલ્યો ગયો હશે!’

“તુ તપાસ કર, હું અહીંજ બેઠો છું. બહુજ બારીક તપાસ
જે. વહેલો જા.”

પ્રેમસંગ હરખાતો હરખાતો કુસુમના મહેલ તરફ જવાને, મહેલરાજ્યથી
 વિખુટો પડ્યો. ક્ષેમને અને કુસુમને આશિર્વાદ દેનારો, જેની મારામારીમાં
 ત્રીજો પેટ ભરનારો દરિદ્ર સુણું થતાં આનંદના વર્ષાદંવરસાવતો ચાલ્યો.
 જેનાં નશીબ પ્રયાં, તેનો દહાડો પણ કર્યો; ઉંઘું ન નાખે તો સીધું
 થાય ધત્યાદિ લવતો-બકતો, પ્રેમસંગ કુસુમના મહેલ નજીક પહોંચ્યો.
 મહેલરાજ નાકું થોભીને ઉભો 'ગગ્ગ સાકગ્થી છે ગળી' તેમ કાનને
 નહિ ગાંઠનાર, ત્રિમુદ અને હલકા કુળનો મહેલરાજ, રાત્રી વેળાએ,
 પ્રેમસંગના હુકમને માન આપતો હોય, તેમ તેની આજ્ઞાથી આ
 રાજમાર્ગે ઉભો રાત્રી વીતતી હતી, અને રાજ્ય-નિગ્રા પીઠ ઠોકતી
 હતી; મુંદર ક્ષત્રીયાણી, રંગ મહેલમાં વાટ જોતી હતી, તોપણ તે
 વિસારીને મહેલરાજ રોકાણો આગણું વેર લેવા, હારેલી આજી શ્રેષ્ઠીને
 જય પામવા, અને જગતમાં પોતે બહાદુર ટહેવરાવવા, એટલુંજ નહિ
 પણ નંદરાજ કને સાચો ઠરવા, કુસુમને પાવમાલ કરવા, અને છેવટે
 પોતાના કુળનો ધ્વંસ કરીને દુર્યોધન પેઠે ચક્રવર્તી થવા માટેજ અનેક
 અપચત ધડતો માર્ગમાં ઉભો ! પુતળાં પેઠે ઉભો ! ચોકીદાર થઈ ઉભો !
 પ્રેમસંગના મોઢામાંથી વિજય શબ્દો સાંભળવાની વાટ જોતો,
 મહેલરાજ કુસુમના મહેલ પ્રત્યે દૃષ્ટી નાખી ઉભો હતો, ત્યારે
 પ્રેમસંગ, કુસુમના મહેલના પહેરેગીર સામંતની કનેથી ખાતમી
 મેળવતો હતો. માધવરાજને લઈને પ્રેમસંગ કુસુમના મહેલમાં ગયો,
 ત્યારે સામંતે તેને ખાનગી માણસ તરીકે વધારે પિછાડ્યો, અને
 તેથીજ આ વેળાએ પ્રેમસંગના અંત્રોનો ધરીત-ખરેખરો અત્યુત્તર
 આપવામાં સામંત અચકાયો નહિ. પ્રેમસંગે, સામંતને રામ રામ

હયો. પિછાણ કરાવનારી ગીઠણીની ડબ્બી કદાટી. સામંતે આપકાર દીધો. લુકેલા દાયમાં આપ્યો, અને વાતોએ ચડ્યા. અશીષીને અશીષી મળ્યા; તેમાં વળી આરોટની જાત-

ભાટ-આવાણનું લાકડું, પણ પેસાડયું પેસી;

કદીએ આવજો દેવડીએ, તો ઘેર આવીને બેસી.

તેવો પ્રેમસંગનો જાળ હયો.

‘સામંત આપુ દે કુમાર એકદમ પરભારાજ આલ્યા ગયા’ દે શું ! કહેતા હતા કે મગીને જમજ ને !’

“ના આરોટજી ? તેઓ હજી છે. મેમાન તે કંઈ ભુલ્યા આલ્યા જાય ?”

“દરબારે તાણુ કરી દરો !”

“તે દોણુ જાણે । કદાચ હોય ।” સામંતે બચાવ કર્યો.

નંદરાજને ખગર દરી નહોતી. સામંત સિવાય બહારનું કામ દોષને સોંપવામાં આવતું નહિ, તેથી બીજા મારફત કુસુમ નંદરાજને કહેવરાવે એમ નહોતી, ને તેથી સામંત ખુબ જાણતો હતો, કે કુસુમ એકાન્તમાં હતી, તોપણ આ નાદાન બાળનો બચાવ કર્યો આરોટને ભ્રમમાં નાખ્યો.

“ત્યારે હજી ગયા નથી ! ખરી વાત, સારાં માણસનાં છોકરના આરોજ સત્કાર થવો જોઈએ. મેવાડી રાણા કાચા નથી તો ? પણ સામંતભાઈ કુસુમજાનો તેની જોડે લગન સંબંધ જોડાશે !”

“પ્રભુ ધન્ય ! સગપણ થઈ જાય, તો બહુ સારું !” સામંતે હાથપણ વાપર્યું. પ્રેમસંગની સાથે માધવરાજ આવ્યો, એટલે સામંતે

જાણવું જોઈએ, કે પ્રેમસંગ આરોટની જાતનો હતો; એટલે દરેક દરેકે આરીકે આજત પુછી હશે; તોપણ તેને ગળે પડવા પોતે અંધનમાં ન રહ્યા. “આરોટજી ? તમે મને પુછો છો, ત્યારે હું તમને પુછું છું, કે પહેલી આગળ તમારી છે. તમે તેને અહીં લઈ આવ્યા, તે શુ અનુપયા માણસે તરીકે લાવ્યા ? કુવરીને અજાણ ને જીવાન કુંવરનો મેળાપ કરાવ્યો ?”

પ્રેમસંગ કસાઈ પડ્યો. વધારે બોલી શક્યો નહિ; સામંતનો ગુસ્સો નરમ પાડવા, -તેણે ઠંડો જવાબ વાળ્યો. ‘મેં જાણ્યું, તમે તેના ઢિંડા સંબંધને પિછાણતા હશો. મોટા માણસને આપણાથી પુછાય શું ? અહીં આવવું હતું, એટલે મારા બાવમાં માત્ર ઢિપર ટપકતો સંબંધ જણાવ્યો, પછી આપણે માગણુ જાતને વધારે પુછવાની જરૂર શી ? રાજવંશી લોક ધડીમાં છેડાઈ પડે, તો બે બદામના થઈ જાયે—ને બે પૈસાની આશા ધુળ મળે !”

“ખરી વાત આરોટ ? તમે પણ ઠરેલ લાગો છો. રાજના કામ એવાજ છે. રાજવંશી સાથે તમારો ચાલુ સંબંધ, એટલે તમે તેના સ્વભાવને પિછાણતા લાગો છો.” સામંતે શાન્તપણે પુરવણી કરી.

“ઠીક, રાત બહુ ગઈ છે. હું રજા લઉંશ. બાપુ તો હવે સવારે જશે, કેમ ?”

“તે હું જાણતો નથી. મેમાનનું કંઈ ઠહેવાય નહિ. કદી દરબાર સાહેબ પોતાને મહેલે પણ પાંચ દિવસ રાખે.” આરોટ કંઈ પણ પ્રત્યં કરી શકે નહિ, અથવા દુશ્મનોને મળીને

કંઈ ખોટી ગપ ક્રિડાવે નહિ, તેવી રીતે વધુ ખુલાસો કર્યો સામંત જાણતો હતો, કે કુંવર સાથે કુંવરીયે એકાન્ત મેલાપ કર્યો હતો, અને, નંદ વાંધેલાની ગેરહાજરી છતાં રાત રાખ્યો હતો, તથા સત્કાર કર્યો હતો, તો પણ પોતાની માલિકની એજ ઠાંકવાને, અને વૃદ્ધ અનુભવનુ શુભ પરિણામ મેળવવા પોતાથી અને તેટલું છુપાવતો હતો. પ્રેમસંગે રામ રામ કરીને પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યો, ને સામંતે દેવડીના દરવાજા બંધ કર્યા.

મલ્લરાજ અનેક તર્કો લડાવતો યમુના-નંદિના વેગ સમાન તરંગ ઉછાળતો, પ્રેમસંગની ખબર મેળવવા બેઠો હતો. એ ખબર ઉપરથી પોતાના વિષ પામેલા બાણને ફેંકવા માટે ધનુષ્યની કમાન કેમ ચડાવતી, તે ગોઠવણ કરવા ઉભો હતો. અનેક ઘાટ ઘડતો હતો. પ્રેમસંગ મનમાં વિચાર કરતો આવ્યો. કુસુમે પિતાની રાજ લીધી હશેજ, નહિ તો એકાન્તમાં તેને રાખે નહિ. કદાચ નંદરાજ ત્યાં હશે ને સામંતે માન્યું નહિ હોય ! નવી રાણી પાસે રાજ વધારે રહેતા નથી, એટલે ત્યાંથી ખરી ખબર મળે તેમ નથી, ઇત્યાદિ શોચતો હતો, ને ખરા ઠરાવપર આવી શકતો નહોતો. મલ્લરાજે, પ્રેમસંગને વિચારમાં આવતો જોઈ પ્રશ્ન કર્યો

‘રે, મુખ્ય ? એમ વાંદરાં પેઠું શું મનમાં તોફાન લડાવે છે ? બોલ, શી ખબર ?’

‘માધવરાજ હજી રાતવાસો ત્યાંજ રહેલા છે ?’

‘ત્યાં ! કુસુમે રાખ્યો ?’

‘ના. તે વિષે ભેદ માલમ પડતો નથી, સામંતના કહેવામાં તો નંદરાજની સંમાત હોવી જોઈએ !’

મદલરાજની સંમતિ હોય, તો રાત્રીએ તેને એકલો કુવરીના મેહલમાં રહેવા દે નહિ !

‘કદાચ રાજા ત્યાં હોય ! કંઈક ખબર પડી હોય તો ! સામંતની બોલવાની રીતમાં ફેર પડતો હતો. કંઈક દમ મારતો હોય, મને ખાતરીદાર લેખતો હોય, એવી રીતે મને ઉડતા જવાળ દેતો હતો.’

‘ઠીક, તું તારે જા, હવે હું શોધ કરી લઈશ’

‘પણ જો જોઈશ ! એકદમ ભૂસ્કો ખાશો નહિ !’

‘તારે ચિન્તા નહિ, તું તારે હાર પેહેરીને સુઈ રહે ન’

મદલરાજ ને પ્રેમસંગ છુટા પડ્યા. પ્રેમસંગને તો તુકસાન નહોતું, સ્નાન સૂતકે નહોતું. મીઠાં મુરે કે ખીખી મરે ! ખારોટજીને તો બેવડો લાલ હતો. ભોપાળું ખુલ્લું થય્યું, તો વધુ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય, એવું હતું, આ બનાવ તો જાણે કેમ પ્રેમસંગના લાજ માટેજ બનતો હોય ! બેઉ પક્ષધારોનો બચાવ માત્ર પ્રેમસંગની જુગાની હતી, કેમકે અથથી તે ધતિ સુધી પ્રેમસંગ માહિતગાર હતો. મદલરાજ પ્રપંચ ધડતો ચાવડી રાણીના મહેલ તરફ ગયો, અને પ્રેમસંગ પગાને ભેટી, હીરાકંઠી પહેરાવી, રાત્રીના આનંદ-ભૂવનમાં મોજ ઉડાવા લાગ્યો. કમાઉ અને ડાહ્યો પ્રેમસંગ, પગાને પ્રિય થઈ પડ્યો, ત્યારે મદલરાજ, ચાવડીને વહાલો થઈ પડ્યો. મદલરાજે, રાત્રીને નિદ્રામાંથી જગાડી ! મદલરાજને ગમે તે વેળા આવવાની રાણીએ છુટ આપી હતી. ધરના નોકરોને પણ તે માટે હુકમ કરેલો હતો કે મદલરાજ જ્યારે આવે, ને જો હુકમ કરે તે ઉઠાવવા. રાણીએ, મદલરાજને કવેળાએ આવવાના ખબર પુછ્યા. મદલરાજે પ્રત્યુત્તરમાં કુસુમની સઘળી કર્મ કયા કહી-જાણે ચાવડીનો ખરો દિનાર્થ ! !

‘મદ્દશરાજ? હુકું થયું. ત્રેમસંગ તરફથી જે હકિકત ‘મળી તે ઉપરથી-તો કંઈ દગો થયો જણાય છે. શાહનદાએ પોતાના મિત્ર માધવરાજને બધી વાત કહી દીધી હશે, અને જે તે પોકળ ઉધાકું કરશે, તો આ વેળાએ આપણે ઉગરવાનો આરો નથી. કાં ત્રો ગરદન ઉડશે, ને કાં તો દેશ પાર જવું પડશે.’

‘આયર્લા માણસ જેવી વાત શું કરે છે? ક્ષત્રીયાણીનું પાણી શુ ગુમાવે છે? આપણે હરેક યુક્તિએ બચી જઈશું. સુલતાનું ઉલટું કરવું, ને સીધાનું ઉધું કરવું, એ તો આપણા જેવા શૈતાનનું કામજ છે.’

‘આ બાબતમાં મને બે શંકા ઉભી થાય છે, મદ્દશરાજ? કાં તો શાહનદા માધવરાજ પ્રત્યે મળીને પરભારી કુસુમને મેળવવાની ગોઠવણ કરતો હોય, અને કતિ નંદરાજને મળીને આ ગોઠવણ ચતી હોય. આપણી સાથે કરાર કર્યા પછી, માધવરાજને તેણે બંધી હકિકત કહી હોય, અને માધવરાજે તેનું ચિત્ત બીજી રીતે પોતાના વિચાર તરફ ખેંચ્યું હોય તો વાત ઉલટાઈ જાય મને એમ પણ શંકા જાય છે કે રખે, માધવરાજ, કુસુમપર આશક થયો હોય, અને પોતે કુસુમનો હાથ મેલવવા, પ્રપંચી શાહનદાનો પ્રપંચ નંદરાજ મારફતે શાહને જાહેર કરીને, પોતે કુસુમનો વહાલો થાય, અને આપણને હાથ ધસતાં કરે! માધવરાજ, રાજ પ્રપંચ છે! જોજો હં! વીમાજ પઢવાં જતાં મસીદ કાટે ન વળગે?”

‘તમારી ત્રણે શંકાનો અત્યુત્તર ને અયુક્તિ મેં ઘડી રાખી છે. જે શાહનદાએ, માધવરાજને વાત કરીને પરભારી ગોઠવણ

પણ ઉતારી દશે, ને કુસુમને કબજામાં લેવા યત્ન થયો દશે, તો નંદરાજને આપણે પહેલાંથી ખબર કરીશું, કે કુસુમ વટલી જાય છે, શાહજાદો દુરણુ કરવાની તૈયારી કરે છે, એમ કહીને નંદરાજ મારફત શાહને ખબર અપાવીશું, એટલે મુજબશાહ, શાહજાદાનું અવધિત પગલું અટકાવશે. નંદરાજનો કુસુમપરથી ઇતખાર ઉઠી જશે, કુસુમ પરના અભાવે તેને વારસા બદલ કહીશું. ને નંદરાજને ભોળવતાં વાર શી ? એમ હશે તો પણ કાવીશું. ખીજી શંકામાં, નંદરાજની સંમતિથી કુસુમને શાહજાદા સાથે પરણાવવાની ગોઠવણુ થશે, તો તેમાં આપણે સામેલ થઈ જઈશું, અને શાહજાદાને ખાનગી ખબર દઈશું કે માથેલા રાજાને ગળે વાત ઉતારી છે. કુસુમ શાહજાદાની ખીખી થઈ પછી રાજાનો હક્ક તો આપણોજ છે. ત્રીજી શંકામાં, માધવગજ ખાનગી રીતે, શાહજાદાનો વિશ્વાસ ખાત કરી, કુસુમનો હાથ મેળવવા ઇચ્છતો હશે, અને તેમાં નંદરાજની સંમતિ હશે, તો શાહજાદાને ખબર દઈશું કે તમારા મિત્રે આપણી ઘડેલી યોજના તોડી પાડી છે. તેમ થવાથી માધવરાજને કેદ કરશે, નંદરાજને પકડશે, ને કુસુમને બળાતકારે વટલાવશે. કદાચ આ ત્રણુ યોજના તુટી જશે, એટલે શાહ મુજબરાખાનને મળીને નંદવાઘેલો બદોખસ્ત કરી દેશે, તે છેવટે તમારી બાપુડી લાક્ષી* મોટી થશે, ત્યારે જાહમદશાહને આપવાનો આજ્ઞાથી ફરાર કરીશું, અને અહમદશાહના સ્વંત્ર વ્યવસાય માટે વાટ જોઈશું, પણ નંદનગરની રાજધાની કુસુમના હાથમાં જવા નહિ દઈશું. હવે આ બાબતમાં ખરી શોધ થવી જોઈએ.

નંદરાજને તમે મળો. અનેક પ્રયુક્તિએ, તેમની કનેથી આ વાત કહડાવો. હજુરી તમારો ખાતગી માણસ થઈ પડ્યો છે. તેને મળો, હમણાં જ એ કામ હાથ ધરો; કેમકે પંક્ષી માધવરાજ, કુસુમના મહેલમાં છે. જો નંદરાજને એ વિષે ખબર ન હોય, અને ધારો કે કુસુમે માધવરાજ વિષે પ્રજ્ઞાતમાં નંદરાજને કંઈ કહેવા માટે મુદતવી રાખ્યું હોય, તો તે પહેલાં નંદરાજના કાન ભભેરી દઈએ, અને કુસુમે જો બૂલભરેલું પગલું ભર્યું છે તેનો લાલ લઈ, નંદરાજને ખતાવી દઈએ કે, કાંઈ પરપુરૂષનો હાથ મેળવતી, રાત્રીના એકાન્ત ભાગમાં કુસુમ કાળાં કામ કરે છે નંદરાજને ભંભેરીને જો આ ટાણે કુસુમના મહેલમાં માધવરાજને ખતાવી દઈએ, તો બેડોપાર થાય-નંદરાજને વહેમ પડ્યા પછી, કુસુમ કે માધવરાજ, ગમે તેવી રીતે સમજાવશે તો તે માનવાનો નથી. પછી આપણે કુસુમને કબજે કરાવવી, ને માધવરાજને હાંકી કહડાવીને, શાહજાદાને ખાતગી ખબર દેવી ફદાઈ જો નંદરાજની સંમતિ-જણાય, તો બીજો ધારેલો પ્રયત્ન સફળ કરવો. માટે તમે જાઓ, નંદરાજને કંઈક પ્રયુક્તિએ બોળાવો-ને મને જલદી બોલાવો.

“ઠીક છે. જા. પ્રભુ કરશે તો હમણાં જ તને બોલાવુ છું.”

થોડી વાતમાં સાર એ ચીને ચતુર ચાવડી છુટી પડી. મહારાજ પ્રપચની પથારીમાં પડ્યો. ચાવડી નંદરાજના અંતઃપુર તરફ ગઈ. વાદળાંમાંથી વીજળી ચમકી. ગગનમાં ગડગડાટ વર્ષા પડવાનો થયો !

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ભૂલો પડેલો નંદ વાઘેલો.

અપમાન પામીને વિખુટી પડેલી છતાં ગરજની મારી નષ્ટ નારીઓ, સ્વામીની સોડમાં સતાવાની બહુ પ્રયુક્તિ કરે છે. છછુંદરી પેઠે કુંક મારી કરડે છે, અને પાછળથી ઝેરી નાગણુનું રૂપ ધારણ કરીને ડંસે છે, તેમ કરતાં કદાચ તે પકડાય છે—સપડાય છે, ત્યારે અબળા થઈ ભૂલી રહે છે. દયાની યાચના કરે છે. કલા ને ભોળા, દયાળુ ને દાતાર સજ્જનો, કૃત્તજનનાં કૃતપણા તરફ જોતા નથી, અને તેને છોડી દે છે. પણ નીચજનો તે કૃપાનો દુરુપયોગ કરે છે, એજ છોડનારને ફરીને તે ડસે છે.

નંદરાજને ભોળવીને, પટાવીને, પ્રસાવીને શાહની મુલાકાત બંધ પાડી—તેને રોકી રાખ્યો; અને તે નંદરાજને ખબર પડી, ત્યારે થોડા દિવસ અણંગમાની નજરે જોઈ અબળાપર દયા ખાધી, ને અસલ સંબંધ ચાલુ કર્યો. સગર્ભા રાણીએ સ્ત્રી ચરિત્ર કયું, એટલે રાજાએ જાણ્યું કે ગર્ભને તુકસાન પહોંચશે, એમ ધારી રાણીના મનપર થયેલી માઠી અસર કહાડવાને પોતે ગ્રેમથી વર્તવા લાગ્યો. જોઈ એ ગર્ભથી ક્ષત્રીકુળને ને વાઘેલા કુળને એમ લાગવાની નહોતી, ગિરિનદના કહેવા મુજબ આ રાજાના લીલાદેવડી તો શાહજાદાને વરીને ધર્મબ્રષ્ટ થવાની હતી; તો પણ નંદરાજ એ સર્વ વાત વિસરીને રાણીને ત્યાં જતો આવતો થયો એકજ મહેલ છતાં.

તેમાં બે ભાગ કરાવી પોતે એકાન્તમાં રહેતો હતો, અને તે માત્ર કુસુમના માનને ખાતરજ હતું, પણ કુંવરી લાલાનો જન્મ થયા પછી તો રાજ નવી રાણીને ત્યાં આવતો જતો થયો જો કે તેનાં મનમાં ખિન્નતા હતીજ, તોપણ સ્ત્રીપદ તરીકે, ભલે રાજ માન આપવા લાગ્યો. આ નીચ સ્ત્રીને તેમણે અપવાદ—મુક્ત કરી—અંધનથી છોડી, તો તેજ ફરીને ડાંસવાની તક શોધવા બેઠી—નંદરાજને પાયમાલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી.

નીચ માણસો બીજાનું ભૂકું કરવા ધારે છે, પણ તેના પરિણામમાં પોતે કેટલું પોતાનું અરિષ્ટ કરી શકે છે, એ વિચાર કરતાં નથી. ભલાં માણસોનું તો છેવટું ભલુંજ થાય છે, પણ નીચજનોની નીચતાનો ભોગ થઇને અલગત તે દુઃખ તો પામે છે. સૂર્ય પોતાનાં શુદ્ધ કીર્ણથી વિશુદ્ધ છે, છતાં રાહુના સ્પર્શથી થોડો વાર કષ્ણરૂપે રહે છે. કાળની ગતીને વશ જગત છે, સુખ દુઃખનો સંબંધ સાથેજ છે. ભુંડાથી ભલાની ગણતરી છે, રાત્રીથી દિવસની પીછાણ થાય છે. ભલું ભૂકું થવું તો ઇશ્વર હાથ છે, પણ નીચજનો નિમિત્ત માત્ર તો છેજ !!

નંદ વાઘેલો સન્નગૃત હતો; બે દિવસથી એન પડયું નહોતું. મનપર કંઈ માઠી અસર થયેલી હોય, એવા ચિન્હ જણાતાં હતાં, રાત્રી બહુ વીતી ન હતી, તોપણ સંસાર-સાગર ઉછળતો અંધ પડ્યો. દીવા બળતો હતો, અને નંદરાજ તરેહવાર વિચારપર ચડ્યો હતો, એવામાં ચાવડી રાણીએ ધીમે ધીમે પ્રવેશ કર્યો. નંદરાજના પલંગ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કરી તેમને સન્નગૃત જોઇને બોલાવતી બોલાવતી પલંગ નજીક આવી. નંદરાજને આશ્ચર્ય લાગ્યું.

“આવડી ? આ વેળાએ ઉંઘમાંથી ઉઠી અકળાયલાં કેમ આવ્યાં ?”
નંદરાજે ઉઠીને કહ્યું.

“આપને જોવા માટે—આપ અમકી અમકીને જાગી ઉઠો છો, એમ ખચર મળતાં દોડી આવી; આજે આપની તખીયત એવી કેમ થઈ ગઈ ?” આવડી બોલતી બોલતી પહાંગપર બેસી ગઈ, ‘મને લાગે છે કે તમારા મનપર માઠી અસર થઈ છે. એમ શોચ ન કરશો, એ તો ખનવાતું હશે તે ખનશે ! છોડ ક છોડ ચાલ, તેમાં માઆપ શું કરે ? રહે તો આપથી, જાય તો સગા આપથી !’ આવડીએ નવો ધુટ્ટો ઉઠાવ્યો. નંદરાજના કાનપર કુસુમની વાત આવેલી છે, અને તેથીજ તે ભ્રમિત થયો છે, એવા નિશ્ચયપર આવડી રાણીએ, નંદરાજના નખળા મગજમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કર્યો—સૂચક સ્વાલ કર્યો. આપો આપ પ્રગ્ન ઉભો કર્યો.

“આવડી ? તમે શું બોલો છો ? છોડ ક છોડ શું ?”

“ના—કંઈ નહિ ! મેં જાણું કે કુસુમબા બે દિવસથી આવ્યાં નથી, તેથી અપના મનમાં બોટું લાગ્યું હોય !”

“તેમાં બોટું શું લાગે ? એ કુંવરી વળી અહીં આ આવે છેજ ક્યારે, જે ન આવી તેથી બોટું લાગ્યું હોય ! કદાચ મારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોય, અને અગત્ય હોય, તો તેડાવ્યાથી તુરત આવે ! પણ તમારા બોલવાનો ભેદ જુદોજ છે, તમે વાત ઉડાવી દીધી...”

“ના—ના—નાથ, તમે વાત ઉડાવી દીધી. તમારા મનમાં કંઈ પણ બે મત છે. મને ખાનગી વાત કરવાથી કદાચ તમને તુકસાન થાય, તે માટે તમે આટલી વખત સુધી વાત ન કરી. મને પક્કી ખાતરી છે કે તમારા મનમાં જે વાત છવાયેલી છે, તે વાતેજ તમારી

પ્રકૃતી બગાડી છે, પણ પ્રાણુનાથ, ખુલાસાથી મનનો સૌન્દર્ય ને મગજની ગરમી ઉતરી જાય છે, માટે તમે વાત ન હિડાવો, ખરું હોય તે કહો ! કુસુમ બહેને નાદાન પગલું ભર્યું છે, એ વાત આપથી અજાણી છે, પણ મારાથી નથી.” નંદરાજ તો વિસ્મય થઈ ગયો. કુસુમે કંઈક નાદાન પગલું ભર્યું છે. તેથી તો એ કેવળ અજાણ છે. છતાં નવી રાણી એ વાતનો અનુભવી હોય છે. આવડી જેમ જેમ વાત આગળ વધારતી ગઈ ગઈ પડતી ગઈ, તેમ તેમ નંદરાજ શકતો ગયો. આવડીની વાત જાણવા અભિલાષી બનતો ગયો; આવડીની ચતુરાઈ સમજી શક્યો નહિ. ભેદ પારખી શક્યો નહિ. ભોળા રાજનાભનમાં આવડી નાગણે એવું ધીમું ભવ મુકવા માંડ્યું, કે તે ધીમે ધીમે ઘેનમાં આવવા લાગ્યો.

‘રાણી ? તમે મને ખરો ખુલાસો કરો. પ્રતિજ્ઞાથી કહું છું કે તમે કહો છો, એવી બાબત વિષે મને કશીજ અજ્ઞતા નથી !”

“હોય નહિ ! હું કદી માતુંજ નહિ કુસુમ જે પગલું ભરે, તે આપની રજા વગર ન હોય; એ તો અમને સમજાવવાનું, ભોળી નારીઓને સમાડવાનું; ખરું છે કે દીકરીનું સગપણ તેટલું આછડીતું નહીં ! કળિયુગનો જ્ઞાનો તેમાં તમારો શો વાંક ! હશે ! જાણીને પેટ બાળવાનુંજ કેની ! ધારો કે તમે એ વાત જાણતા નથી, તો હવે જાણીને શું હવ બાળવાનો હોય ! એ તો તમારી પ્રકૃતી બગડેલી છે, તેમાં વધારો કરવો, એટલુંજ કેની ? નાથ ! તમે પોઢી જાઓ; હહો, હું પવન નાખું !” આવડીએ ઉશ્કેરણી કરી, તે પંખો હાથમાં લઈ પવન નાખવા મંડી.

“દેણી ? તમારા પવનથી હવે મને વધારે ટાઢ વાય છે; મને જે કેહવું હોય તે કહો, ઠપકો આપો, પણ જે નવી ખખર મળી હોય તે જણાવો. મારાથી હવે સાંભળ્યા વિના રહેવાતું નથી—માથું ફરે છે, જીવ ગભરાય છે; આજ સાંજથી મને એન પડતું નથી. દીલ અકળાય છે. કોણ જાણે વળી શા તોફાન મચેલાં છે ! અરેરે ગુજરાત ? તારી શી દશા થવા બેઠી છે ! વાઘેલખંડ દુકાળમાંથી મુક્ત થયો નથી ત્યાં તું કયા પરહસ્તમાં રજળવા ચાહે છે ? વાઘેલા કુળની આ શી હાલત થવા બેઠી હશે !” ભોળા વાઘેલાના મનપર આવડીએ સચોટ છાપ બેસાડી, એ માખીની જાત ઉડાડતાં છનાં હઠીલી યદ્ધ બેઠી, અને સાકરને ગાંગડો પાસેથી દૂર કર્યો; પણ હઠીલી જાત એટલે હઠ ન છોડી ! રાણીને જેમ જેમ અધીરાઈ લાગી, તેમ તેમ તે હઠીલી થતી ગઈ. નંદરાજ અકળાયો, ત્યારે તે બળવંત બનતી ગઈ.

“ગુજર રાજધાની ખિલી છે. શાહનો પાસો સવળો છે. ક્ષત્રીની પડતી છે. રજપૂતોના હાથ ભોંયપર છે. ક્ષત્રીયાણીઓનું મુખ ગુજરાતના સુખાની પગની પાનીયે છે, વાઘેલજી ? તમારી ટેક પણ જવા બેઠી છે

“પણ કંઈ સમજી શકાય, ખરૂં ! રાણી ? તમે બધાં સાથે કેમ મારો જીવ ફેરવો છો !”

“કહીશ, તો ખોટી કરીશ. હુન્નચી તરીકેનો શક તો હજી હીરાકંઠી પેઠું છાતી ઉપર ચોટેલો છે, તેમાં અદેખાઈનો આદ વધશે ને તેથી હું ખૂંચી ગયામશ. ”

“ના ના રાણી ? તમે મને ખુલાસાથી વાત કરો. ”

“વાઘેલા રાજની ટેક તૂટી જાય તેવો સમય છે, પણ મગજ શાન્ત રાખવું પડશે. હું કહું તેમ કરવું પડશે.”

“તું જેમ કહીશ તેમ કરીશ. મારા સુખ માટે તું જેમ દોરવશે તેમ દોરાવશ. !”

“મારી વાત તમારા મગજ પર તીવ્ર અસર થશે, કારણ કે તમે રાખેલી ટેક તૂટવાનો બનાવ તમે જાણુશો; હાલ તમારી પ્રકૃતિ નબળી છે, માટે જરા મગજ ઠંડાણે રહે, એવી તમારે દવા પીવી પડશે.”

“લાવ-દવા પા ! હવે તો હું સ્વર્ગસ્થ થાઉં, તેવી દવા આપ.”

“મારા પર વિશ્વાસ છે ? જો શંકા રાખીને કામ ન કરશો ! ડાક્ટર હાજર છે, કહો તો બોલાવું !”

“બોલાવ, ડાક્ટરને કહે કે ઝેર પાષ દે ! દુઃખ સહન નથી થતું, જો તેમાં વધારો થશે, તો હવે સહન નહિ થાય” નંદરાજ પલગપર પડી ગયો. ડાક્ટર સાથે પહેલાંથીજ રાણીએ ગોઠવણ કરી હતી. નંદરાજ પલગપર પડતાંજ રાણીએ ખૂંમ પાડી, કે ડાક્ટર દોડી આવ્યો. શાન્તિની દવા તૈયાર હતી, તે પાષ દીધી. નંદરાજ શુદ્ધિમાં આવ્યો. મદ્યપાનના ક્ષત્રથી તે રંગી બન્યો. વિષનો વાસ હતો, એટલે ભંગી જેવો બની ગયો. મગજમાં ગરમી એકદમ યડી ગઈ. અવિચારી થઈ ગયો. આવડીની ડાકલીપર આ ઉંદર નાચવા લાગ્યો; ખરી વાત છે કે-

લાવણી.

દશા સુગઠે દીન આવેલો જગમાં સૌ જનને,
અંતર અંદર એજ કલ્પના આવે બહુ મનને.
અવળુ થાવા બેસે ત્યારે સવળું સુખન પડે;
છતે દીને અધાર લાગે, અવિચારી તનને.

“રાણી ? હવે મને પેલી કથા સંભળાવ!”

• “પ્રતિજ્ઞા કરો કે વાત બહાર પાડવી નહિ ઉસ્કેરાયલા દીલે કંઈ અમલ કરવો નહિ!”

“પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. પણ મારી લાજ રાખવાની જરૂર પડશે. બાલ, બાલ, ચાવડી? બાલ, તું શું કહે છે?” વાઘેલો પલંગપર બેઠો થયો,

“સાબળો, • શાદને મળવા જતા અટકાવવામાં મેં ટોંગ કર્યો, અને કુસુમે તમારી લાજ રાખી, એથી તમને સંતોષ થયો, અને અમે દગાગાજ ઠર્યાં, એ વાત લક્ષમાં છે?”

“પણ તે વાત તો વિસરાઈ ગઈ. હવે તાણ કરવાનું કારણ ?”

“કારણ એજ કે અમારાપર કાળો ડાઘ બેઠો છે, અને તે ડાઘ હજી તમારા દીલમાં કાયમ છે.”

• “વારૂ, ધારો કે તેમ છે, તો તેનું શું છે ?”

“તેનું એજ કે કુસુમે તમને અમારા માટે શક બેસાડ્યો, અને પિતાની વદાલી દીકરી દાખલ તમારું કામ પાર પાડી આવી, પણ તેના તો દીલમાં કાળું હતું.”

“શું ?” નંદ વાઘેલો નિરાતે બધું સાંભળવા લાગ્યો.

“એ કુંવરી તમારી દાઝ જાણીને ગઈ નહોતી. માત્ર તકનો લાભ લઈને પ્રિયતમ શોધવા ગઈ હતી.”

“પ્રિયતમ શોધવા ? ત્યાં કોણ એવો રાજપુત હતો, જે મારી અટંકી તનયા છુપી રીતે તકનો લાભ લઈ પ્રિયતમ શોધવા ગય ?”

“સાલિળો, સાલિળો ! ત્યાં જે પ્રિયતમને પોતાનો પત્તિ ધાર્યો હતો, તે બગીચામાં આવી ઉતર્યો હતો, ને કુસુમ તેને મળવા ગઈ હતી. એમને તો હજી કુસુમે પોતાના મહેલમાં છુપાવ્યો છે, જેની આપને ખબર પશુ થઈ નથી”

“હોય નહિ ! કુસુમ એટલું બધું સ્વતંત્ર પગલુ ભરેજ નહિ”

“જેવું છે ? તપાસ કરવી છે ? શાહજાદા સાથે વટણી ગઈ, બાગમાં સાથે બેસીને ખાધું ! શાહને મળવા ગઈ, ત્યાંજ નિષ્ક્રિયોદ તે વાળુ. થોડાજ રોજમાં બીબીજન થવાની ! રમપુતાણી ટળવાની ! વાઘેલા રાજાનો ટેક જવાનો, અને દીકરીની જાતનાં લાડનું સ્વતંત્રપણું તથા એકાન્તવાસનું પરિણામ મળી નીકળવાનું ! માતા વગરની દીકરી, ને આપના લાડમાં વખણાયત્રી, તેના ભવાઈ જગત જેવાનું ! મહારાજ ? અમે તો બધું જાણીએ છીએ, પણ અકારાં ડર્યાં, એટલે કંઈ નથી કહેતાં ! ચાર દિવસથી રમત રમાય છે. બગીચામાં મોજ હોય છે; ગઈ કાલેજ શાહજાદો અહીંથી ગયો, પણ તેના એક જીવાન રજપૂત મિત્રને કુસુમના મહેલમાં મુકી ગયો છે, પછી જોઈએ તો પોતે કુસુમને ઉડાવી જવાનો હોય !”

“કુસુમના મહેલમાં હજી તે રહેલો છે ? શું શાહજાદા માટેજ કુસુમ સુખા કને ગઈ હશે ! શું બગીચામાં તે શાહજાદા સાથે જમી પશુ હતી ?”

“નજરે જોનાર કહે છે, હું ત્યાં હાજર નહોતી.”

“કાણે જોનાર ?”

“માળણ અને મલ્હારાજ બન્ને ! માળણે, મલ્હારાજને જણાવ્યું ને તેણે છુપી રીતે નજરેનજર જોયું.”—

“મને મલ્લરાજે વાત કેમ ન કરી ?”

“મલ્લરાજ તો તમારી નજરમાં નીચ દેખાય છે !”

“તે સાબીત કરી આપશે ?”

“હમણાજ નજરે નજર જોઈ ખાત્રી કરોની ? રાત્રીએ પોતાના મહેલમાં જીવાન પુરૂષ ગખીને, દાનિશમાં કુંવરી રમણુ કરે છે એટલુ જ જીવોની ?”

“ક્યાં છે મલ્લરાજ !”

“અરે કોઈ હાજર છે ? મલ્લરાજને જોલાવી લાવો !” રાણીએ હુકમ કર્યો. ગોઠવણુ પ્રમાણે, સર્વે હાજર હતાં. સિપાઈએ સલામ કરી, અને હુકમ બજવા આલ્યો. રાણીએ, ગમતે ધીમું ઝેર દેવું આણુ રાખ્યું !”

“આવડી ? કુસુમે જો આ કામ કરવાની દિમત કરી હોય, તો હું ઠગાયો, ભૂલ ખાધી—ને છેવટે છુદાપણે ધૂળ ખાધી ! મેં તેને બેહદ છુટું આપી, તેનું આ પરિણામ ?”

“બોળા રાજ ? તમે આજ્ઞા પડશે નહિ. હજી હુકમમાં મીઠું પડી ગયું નથી—હજી બાહ્ય સંકેલવી આપણા હાથમાં છે ધોધાટ કરવાથી નાગરિકોમાં અર્થા યશે. એ વાત દેશ પ્રદેશ ફેલાશે, તો રાજનું પાણી જશે, અને શાહને ખજાર થશે તો મદા પંચાત કુસુમ શાહબાદના પ્રેમપાશમાં પડી છે, એવું શાહને કાને નાખવામાં પણ જોખમ છે. કુસુમ, શાહને છેતરીને જીકું નામ આપી આવી છે એ વાત પ્રકટ થાય, તો તેમાં પણ નુકસાન છે ! સાચે છછુંદરી ગણી છે. હવે તો આપણે જો દેખ કરવાનું છે, તે એટલુ જ કે કુસુમને

કપળે રાખવી. માધવરાજ કરીને જે ક્ષત્રીકુમાર મહેલમાં પેઠાં છે, તેની કંઈપણ દલીલ સાંભળ્યા વગર ઠપકો દબને, દમ આપીને રવાના કરવો. શાહની કને કોઈ પણ રીતે વાત જાય, તેવો પ્રસંગ લાવવો નહિ. શાહજાદાને કે ખીજા કોઈ પણ અગવડાં માણસની સાથે કુસુમની ભેટ થવા દેવી નહિ. કદાચ શાહજાદાને, પેલો તેનો મિત્ર વાત જાહેર કરે, અને શાહજાદો ઉસ્કેરાઈને, શાહને ઠગાઈની વાત કદી જાહેર કરે, અને શાહ, કુસુમનું હરણ કરે, તો તે વેળા, તમારી મિત્રતાનો લાભ લઈને રોષ ઉતારવો. લલાભાઈની દોસ્તી તો એવીજ, આપના નહિ, તે ખીજાના હોય ! આપ પુખ્ત છો, ડહાપણદાર છો, અનુભવી છો, વિચાર કરજો. બ્યાજખી લાગે, તેમ કરજો. અમને જે બુદ્ધિ સુજી તેમ બોલ્યા. કાનપર વાત આવી તે કહી. જોઈએ તો ઉધાકું પાડો, જોઈએ તો ખાત્રી કરી વાત ખાનગી રાખો, જોઈએ તો બંદોબસ્ત કરો, ને જોઈએ તો કોઈ પ્રકટ કરો.”

“તાઈ કહેવું વાજખી છે, ચાવડી ? શાહને એકદમ આવી વાત કહે ને કદાચ નિમાજ પડવા જતાં મસીદ કોટે વળગે તો ! કુસુમની શુરવીરતા ને કાન્તિ પર શાહજાદો લલચાયો હોય, ને મારા મિત્રના કુમાર તરીકે કુસુમે સુઆને છેતર્યો છે, એમ ધારી પોતે કદી અપવાદમાં લાત્રી શિક્ષા કરવા તૈયાર થાય-ને મારી બદલ પોતાના શાહજાદા સાથે કુસુમને પરણાવાનું શ્રમાન કરે, યા ફર્જ પાડે, તો મુસલમાની દોરનો ભરસો ન કહેવાય ! ખરેખર હું સકડામણમાં આવ્યો. શાહજાદાને -છેડાય નહિ. કુસુમ સમજે તો ઠીક, નહિ તો મારી ટેક કુખી જશે ! લાજ ધુળમાં મળી જશે ને રાખ

યમ' જશે. હાય ! હાય ! અટકી નહાદુર પિતાની વિશ્વાસુ કુંવરીએ આ શું કર્યું હશે ? શું શાહને ત્યાં ગઇ હશે, ત્યાં શાહજાદાની પરોણાગતથી લલચાણી હશે ! ચાવડી ! બાળા નાદાન, ને શાહજાદો ઇશકી, એટલે પુરૂષ રૂપે સ્ત્રી પારખી ગયો હોય; એકાન્તમાં કુસુમ જાળખાઇ ગઇ હોય, અને પ્રેમ બાળ્યો હોય ; અથવા કુસુમે ખોટું જામ આપ્યું હોય, ને પાછળથી પકડાઇ ગઇ હોય, તો બચાવમાં શાહજાદાને પોતે વરવાની આજ્ઞા દીધી હોય ! આ બધું બનવા જોગ છે. હવે જો મલ્લરાજ આવે તો તેને પુછીને-કુસુમના મહેલમાં જવું, અને પેલો જે રજૂ થતો હોય તેને તપાસીને પછી યોગ્ય શાસન કરવું.”

“જે, જે, હાં ! ઉતાવળા ન થતાં કુસુમ નાદાન છે, કદાચ જીવાનીના જોરમાં, ને રાજમદના આવેશમાં, પરપુરૂષના પ્રેમથી અધળી થઇને હલકું પગલું ભર્યું હોય, તો તેને એકદમ શરમાવશે નહિ; સુઝાવશે નહિ. પ્રેમી ને કામી માણસો અધળાં હોય છે ! ખૂનપર ચડેલાં માણસને દયા નહિ, તેમ કામી માણસને શરમ નહિ ! પોતાના આવેશમાં આવ્યા પછી તે પોતાની ને પ્રતિજનની શરમ રાખતાં નથી. તેઓ અવિવેક કરવાને, અને મોટાની મર્યાદા તોડવાને અચકાતાં નથી. જોઈ તેઓને શુદ્ધિ આવ્યા પછી ઉતાવળમાં કરેલાં સાહસનો પસ્તાવો થાય છે, પણ આવેશના પ્રસંગે તેઓ અધળા બની જાય છે.”

“હું એવો મૂર્ખ નથી. મારી ખાત્રી કરીશ. કુસુમની નાદાની કયા પ્રકારની છે, એ તપાસીશ; અને પછીજ ઘટવું પગલું ભરીશ,

સાપ મરે, ને લાહી અનામત રહે ! કુસુમનો વાંકો વાળ થાય નહિ. તે કબજે થાય, અને માધવરાજ, શાહજાદો તથા સુલતાન અપમાન પામે નહિ, તેવું કરીશ ”

‘આપ હજી ભોળાઇમાં ડગાઓ છો. અને વધુ ડગાશે ! કરડવું નહિ, પણ પુઠ્ઠવાટો તો રાખવોજ ! તમારી નજરે ખરી વાત પડી, તો પછી મુગા મુગા આટ્યા ન જવું ! જરા કુસુમને પણ ગુસ્સો દેખાડવો, કે ફરી એવું પગલું ન ભરે ! પેલા રેઢીયાળ કુમારને પણ ઠપકો દઈ રમ આપવી, કે ફરીને તે હલકું પગલું ભરી ન શકે ! આપણો ટેક, ને ધર્મનાં સ્વરૂપ ખતાવી દેવાં વાઘેલા રાગતો રિવાજ અને ક્ષત્રીવટ જણાઈ આવે, અને આપણું ધારેલું થાય, એવું કયાં વિના પાછું આવવુંજ નહિ. ”

“મને ત્યાં કાણુ લાઇ જશે ? કુસુમના મહેલમાં પેલો રાજકુમાર પેઠો છે, એવું કેમ જણાશે ? ”

‘મલ્લરાજ ! એમને કાને ખધી ખાતમી આવી છે.’

‘મલ્લરાજ કયાં છે ?’

‘હાજર છે, નામવર ?’ મલ્લરાજ માત્ર પોતાના શબ્દ ધ્વનીની વાટજ ભ્રમેતો હતો, તેણે તુરત જવાબ દીધો. અને રાણી અંદર આવી, સ્વાર્થા-ભોળો શિયાળ નમી પડ્યો. કાગડાએ પુરી પડાવા જેવો ઢોંગ કર્યો હતો, તેવો ઢોંગ કર્યો સિંહના સપાટામાં આવીને શિયાળે પંજમાંથી છુટવાની જે યુક્તિ કરી હતી, તેવી યુક્તિ પણ લડાવી. નંદરાજે તેને ઘટતા પ્રશ્નો પુછ્યા તેના પ્રત્યુત્તર મલ્લરાજે એવા આપ્યા કે જાણે કુસુમની પ્રત્યે તેને કંઈ પણ દ્વેષભાવ ન હોય, અને માત્ર

તેના હિતાર્થી હોય, તથા તેનાં ભલાં માટેજ આ અપત્તન પ્રકટ કર્યો હોય, તેવો ડોળ દેખાડયો. ભોળો રાજા, કારસ્તાની કૂતરાઓનો ભોગ થઈ પડ્યો. અને સુડી વચ્ચે સોપારીની દશામાં આવી પડ્યો.

કુદરતની અજ્ઞા લીલા છે । જેને માટે તિરસ્કાર ઉભો થયેલો, જેનું મોં જોવાને હઠીલો થયેલો, જેનાં કૃર કામોર્માંથી બચી ગયેલો, એવાં માણુસોના ભભેરવાથી ભોળાઈને-ઠગાઈને, નદવાધેલો ઉશ્કેરાઈ ગયો તેમ ચાન્નડીની ચતુરાઈનો પુરાવો મલ્લરાજથી પુરો પડ્યો. કાવત્રાખોર અને નીચ માણુસોનો અતુલવ થયા છતાં નંદરાજને આ જનોપર વિશ્વાસ જોડો. જે પુત્રી. પોતાના પિતાનાં ભલાં માટે, તેનાં જીવનપર આવેલી આપત્તિ માટે, પોતાના જીવને જોખમે બચાવની યોજના કરે છે; પિતાના શત્રુનો નાશ કરવા મથન કરે છે, પોતાની પવિત્રતાને કલંક લાગે, એમ જાણ્યા છતાં પિતાના આયુષ્યપર થતો હુમલો હાકી કઢાડવા, પરપુરુષ સાથે પ્રેમ વધારી, તેને એકાન્ત મહેલમાં રાખીને રાત્રીના ઉજાગરા કરે છે, અને પ્રપચના મહા રણયુદ્ધમાં લડીને, પિતાને બચાવાની તૈયારી કરે છે; તેજ પુત્રીને, કાનનો કાચો ને આંખનો આધિજો વાધેલો કલંકીત કરવાની, દેશપાર કચવાની, વારસામાંથી ખાતલ કરવાની ને નાલાયક ઠરાવવાની તક મેળવે છે. માત્ર એક ઠગારા, હડહડતા વૈરી, પછાત પડેલા પાખડીઓના અપચંચથી ઠગાય છે । ખરી વાત છે કે સુર્ય જેવા અચડ તેજસ્વીને, એક નાનો ગણુગણુ સ્પર્શીને, ભલે થોડીક વારજ, પણ કૃષ્ણરૂપ કરી મુકે છે, તો નદ વાધેલાની પવિત્રતાને, મલ્લરાજ જેવો રાહુ અપવિત્ર કે કલંકિત, ડિવા પસ્તાવાભરી કે બૂલભરી રીતે મૂર્ખતા જગમાં

જાહેર કરાવે, તેમાં આશ્ચર્ય કહેવાય નહિ. હામાન જેવો શુદ્ધમનનો પાદશાહ, શેતાનના ભમાવવાથી ભમી જઇને, અંતે જીંદગી હાથે, તો વાઘેલ રાજા, થોડી જીંદગીનો ભોગ આપે તેમાં નવાઇ નથી. જગતનું એવું જ બંધારણ છે. સૂર્ય આથમે છે, ચંદ્ર ઉગે છે, અને વળી બંને અસ્ત થઇને તિમિરજગ થઇ જાય છે; ફરી ઉદય થાય છે, સર્વ પદાર્થ પોતાનો એક સમય લહે છે, પછી તેમાં સદગુણ હોવા દુર્ગુણ હોવા અનંત કાળની ગતિ વિચિત્ર છે ! અનેક પદાર્થો ઉદભવ થાય છે, અને લય પામે છે. તેમાં એકવાર પોતાનો સમય ભોગવીને તેજ ગુણના અંશોમાં તે મુકતી પામવા જાય છે. પ્રવેત વસ્ત્રને કાળા ડાઘનો લય છે, કાળા રંગને કશો લય નથી, તે તો સ્વજાતેય કૃષ્ણ છે ! પિત્તાઇ, પણ ખૂની ને કાવતરાળાજ પુષ્કરે, નજરાજને રાજસુખથી વિહીન કરવા માટે પ્રપંચ કર્યો હતો, તેવાજ મદલરાજના પ્રપંચ હતા. અંતે નંદરાજ તેની જાળમાં ફસી પડ્યો. મધ્યરાત્રે રાજ્યની તાર્કિક ઇચ્છાઓ અમલમાં મુકવા, મહાવ્યાધીકર અને પ્રપંચ જીવનનું સુખ મેળવવાને, ઉડતી આજ્ઞાના વૈભાનવાયુપર સ્વાર થઇ મદલરાજ સાથે કુસુમના મહેલ તરફ ચાલ્યો. નંદરાજે માથે હાથ દીધો. અપવિત્ર સાગરમાં ભાગિલી હોડીપર હાથ રખાવી, ભોળા નંદરાજને ખલાસી કરી હલેસાં મારતો કર્યો ખડકની ખખર નહતી, જળમાર્ગ જોયો ન હતો, નૌકા ભાગિલું હતું, છતાં મદલરાજે નદ વાઘેલાને પણ ડૂબાડ્યો, ને પોતે પણ અંતે ડૂબ્યો, ગરક ગયો; નાશ પામ્યો ! !

અંધારી રાત્રે નંદરાજ ભ્રમણે ચડેલા મદલરાજ સાથે કુસુમના દરવાજા પાસે આવ્યો. મદલરાજ જુદાજ પોશાકમાં હતો. મોંપર અર્ધ

શુકાની વાળી લીધી° હતી. પાયળમાં અને પેરણ પહેરવાની રીત બંદેલેલી હતી, એટલે વક્ષદાર વૃદ્ધ સામંતથી પરખાય તેમ નહતું. દરવાજા પાસે આવીને મહારાજાએ સામંતને ઘોલાવ્યો. અપ્રીણી સામંત હુકેડા તાળે કરતો હતો. નિદ્રા તણ બેઠો હતો, તેણે તુરત મહારાજાનો અવાજ પારખ્યો. સામંત, કુસુમના મહેલમાં બનેલા બનાવ જોતો હતો. તેની વૃદ્ધ-અનુભવી કલ્પના એમ કહેતી હતી, કે વૈરીઆ કંઈક તેજાન મચાવશે. કુસુમ જોકે નિર્દોષ ને પવિત્ર મુર્તિ છે, તો પણ તેના બાળક પગલાથી તે ઠપકાને પાત્ર થશે, ને બીજાને પણ કરશે. મહેલમાં કોઈ નીચબનનો હુમલો ન થાય, અથવા તાકીદનો હુકમ અમલમાં મુકતાં વાર લાગે, એમ સમજીને તે સભગૃત રહેલો હતો. સામંત નિમકહલાલ ને લાગણીદાર અનુચર હતો. કુસુમની અનેક આપત્તિઓ પોતે ઉઠાવી લેતો, જેની ખબર પાછળજ પડતી હતી છતાં સામંત મગફળ થતો નહિ, કે તેનો બદલો મેળવવાને લલચાતો નહોતો.

મહારાજાનો સ્વર સાંભળતાંજ તેના મનમાં શેરડો પડ્યો હતો. હુકેડા પડતો મુકીને તેણે દરવાજો ઉઘાડ્યો, તો નંદરાજ અને સાથે કોઈ ન જાણખાય તેવો શખ્સ દેખાયો. દીવો બારીક હતો, અંધારું હતું, એટલે તે જાણખી શક્યો નહિ રાજા સાહેબ સાથે તે હતો, એટલે વધારે પરપુછ કે આનાકાની કરી શક્યો નહિ. મહારાજા દરવાજામાં પેસતાંજ સામંતને સાથે લઈ, એક આટલાપર જઈ બેઠો.

“સામંત તમે મારા વિશ્વાસુ ખવાસ છે । મારી જીવાન કુંવરીને તમારા રક્ષણ તળે સોંપી છે એમ નથી, પણ નંદવાઘેલાની આગર

અને નદનગરીની કીર્તિ તમારા હાથમાં મુકી છે. તમે શાહને રીઝાવી આંચા છે, અને મારી જાત બચાવી આવેલા છે, એ વાત મારા મનમાંથી ખસી નથી, ને તેવીજ રીતે તમારાં ચાલુ ભલાં કામો તથા ફરજ બજાવતા હું તમને જોઉં છું, પણ જણાવવાને દિલગીર છું, કે આજે તમે લાલચથી અથવા શરમથી, પણ તમારી ફરજ બજાવવામાં કેમ ભૂલ કરી હશે, એ હું સમજી શકતો નથી.”

“મારા વડીલ સંરદાર ? આપણું કહેવું હું સમજી ગયો છું, પણ હું મારી દીકરી કુસુમ જે મારા પર હાલ સરદારી ભોગવે છે, તેણે અહીંથી ઉઠવાનો મનાઈ હુકમ કરેલો છે આપ સરદારને મારે ચેતવવાની જે જરૂર હતી, તે જરૂરનું પરિણામ સાફજ હોવાથી સવારપર મુદતવી રાખવામાં આવ્યું છે. કુસુમ બહેનને ત્યાં એક મેવાડી રાજકુવર મેહમાન છે તે રાતવાસો રહેલા છે. તેમની રાજભક્તિ અખડ નિર્મળ હોવાથીજ આતિથ્ય કરવામાં આવ્યું છે. કેટલાક અંદરના ભેદો છે કે જે ભેદ એકદમ પ્રકટ કરી શકાય તેમ નથી, એવા ગંભીર કારણોને લીધે, પ્રથમ તમારી મુલાકાત કરાવી નથી; તેમ આપની સંમતી લીધી નથી, પણ જ્યારે એ હકિકત આપ સાંભળશે, ત્યારે ખાતરીથી માનશે, વાંધેલા છું કે આપ ફરીને જીવનમાંથી બચેલા છે. તમારી રાંધ, પણ બહાદુર પુત્રી અધરિત પગલુ ભરવાનીજ નથી. એકાન્ત છતાં, રાત્રી છતાં, યુવાન કુમારી સાથે, કાંઈ અજાણ્ય કુમારનો પ્રસંગ થવા દેવામાં આવ્યો છે, પણ ધૈર્ય રાખજો કે તેમાં અમે અમારી ફરજ વિલય્યા નથી. ક્ષત્રી-કુળને ઝાંખ આવવા જેવું થવા દીધું નથી. મારી વૃદ્ધ આંખને

એક આવવા દીધી નથી. સુકુમારીકાએ પવિત્રપણુ તજ્યું નથી. તને તેમ નથી. કોઇ શત્રુએ તમને ઉશ્કેર્યા હોય તો, અથવા આપને કુસુમ્યાની અધરિત ચાલ માટે શક થયો હોય તો; અથવા શક માટેજ તપાસ સાર આવ્યા હોય, તો નિઃશંક થઇ, નિશ્ચીંત રહી, સર્વ વ્યાધી દૂરીને મહેલમાં જઇ પોઠી જાઓ. પ્રભાતમાં એ કુંવર આપને મળશે, અને કેટલીક ખાનગી વાત કરવાની છે એ કહેશે. શું મુજ વૃદ્ધપરથી પણ વિશ્વાસ ગયો, કે મધ્યરાત્રે આપ અહીં એવી ખબર લેવા આવ્યા? શું હું આપના હુકમનો ઉઠાવનાર નથી? હું ત્યાં આવીને ખુલાસો કરી ન જાત !”

રાજદરબારના પ્રપંચોને પારખનાર સામ તે, પોતાની અનુભવી અકલ્પથી ને વાક્યાતુર્યતાના પ્રયત્નથી, નંદરાજનો ઉશ્કેરાયેલો પિત્તા નરમ પાડી દીધો. પોતાની પુત્રીપર પ્રેમ છુટયો. કયકર ને ભેદભરી આપત્તિ તોડવાનો પ્રપંચ થાય છે, તેને કોઇ શત્રુએ નવું રૂપ આપ્યું છે, એવું જાણીને ચાવડી તથા મલ્લરાજપર શંકા લઇ ગયો. મલ્લરાજ તરફ નંદરાજે દ્રષ્ટિ કરી, મલ્લરાજ, અંખવાણો પડી ગયો. હાથ ચડેલી બાજુ દારી જવા ગેઠો. મલ્લરાજે ઇંશારો કરીને નંદ વાઘેલાને એકાન્તમાં બોલાવ્યો. સામંતે આ પ્રપંચની પરીક્ષા કરી લીધી, પણ તેને જાણખી શક્યો નહિ. નંદરાજે મલ્લરાજને કહ્યું.

‘મલ્લરાજ ? મારે પ્રભાત સુધી થોભવું જોઇએ સામંતના શબ્દોની પુખ્તાઇપર વિશ્વાસ મુકવો જોઇએ. જે ગજકુમાર આવ્યો છે, તેને માત્ર રોકી રાખવાની તજવીજ કરીને આપણે પાછા ફરવું જોઇએ !”

'ભોળા રાજા ! તમે ઠગાઓ છો. મુરખોં મામાજી ? તમે ક્ષત્રી લેણી
 દબાવી બેઠા છો ! તમારી પવિત્ર પુત્રી છતાં, તમારી રજની,
 બેપરવાઈથી, કોઈ પરપુરુષને રાત્રીના એકાન્તાવસ્થામાં રાખ્યો છે.
 બહે તે બહુ કરનારો છે, 'પણુ શું' તેના અધરીત પગલાંને જોઈને
 એક લાલચુ તોડરના કહેવાપર વિશ્વાસ મુકી આલ્યા જવા ધારો છો ?
 એક પે, તાની બુવાન પુત્રી સાથે, એકાન્ત કરનારા કોઈ અબળથુ
 શખસને, દેખતી આંખે, અચેરે ક્ષત્રીવટની નજરે જોઈ, આપણા પનીને
 પાછી પાની કરો છો ? ગુજરાનના સુખાનુ તેજ, અને તેની સત્તાની
 અસર સાગ તને કેટલી થઈ શકે, કે જે તમારો પણ સરદાર છે;
 એમનાં તરફથી અપાયલી આશામાં વિધાયક્ષો સામંત તમને શું
 ખરું કહેશે ? એમપુખ્તયી ગુંથાયલી કુસુમ પિતાની રંજમ દી સિવાય
 પરપુરુષ સાથે એકાન્ત કરે છે; અને ધારો કે તે તમારાં બહાં માટેજ
 કરે છે, તો પણ તેની બેપરવાઈ જોઈને કંઈ તપાસ કર્યા વગર
 આલ્યા જવું ? વાહરે, તમારો ટેક ! વાહરે તમારી ક્ષત્રીવટ ! વાહરે
 તમારી નેક ? આ નમને સુજાતું નથી, પણ વાઘેલા વંશની ને વંધારે
 કહું તો ક્ષત્રીવંશની પડાંનાં લક્ષણુ છે ! નહિ તો શું પોતાની ઝમે
 તેવી લાડકી પવિત્ર પુત્રી હોય, ને તે પિતાનું બહુ કરવા માટે
 પ્રયત્ન કરતી હોય, તોપણ શું પરપુરુષ સાથે એકાન્ત કરે, ને તે જોઈને
 પિતા પાછી પાની કરે, ત્યારે તો ક્ષત્રીયાણીને પેટે પથરો પડ્યો ન
 કહેવાય ! મહારાજા ? તમે આ નંદનગરના અધિપતિ છો, કુસુમના
 પિતા છો, કુસુમ પર તમારી સ્વતંત્ર સત્તા છે, તેના બહાં-મુરો

મુત્ર, તમારો તાબેદાર નોકર, પણ મારી ક્ષત્રીવટ માટે હું સ્વતંત્ર છું. મારો, કુસુમપર તમારી હૈયાની કે હાજરીમાં તમારી આપેલી સત્તા વગર કંઈપણ સત્તા વાપરવાનો હક્ક નથી, તોપણ વાઘેલ ખડની એખ - જળવવા, ક્ષત્રીવટપર પાણી ફરતું અટકાવવા અને વાઘેલા રાજપર એમ અપવાદ આવવા નહિ દષ્ટશ ? અરે શું એ મેવાડી કુવરડાને એમ બોલવા દષ્ટશ કે, આયલો નંદરાજ, પોતાની પુત્રીના એકાન્તાલયના બેઠેલા મેવાડી કુવરને જોઈને માત્ર તેનો દોર અને મલાજો જળવવા સારજ પાછો ચાલ્યો ગયો. ધિક્કાર છે એવી ક્ષત્રી જનેતાને, કે એવા આયલા નગરો ઉત્પન્ન થાય જે મેવાડી કુવર નિદોષ ને લલાષનો અંદ્ર હોત, તો ગમે તેવો ભેદિત બનાવ છતાં રાજનેજ ભેદત-નહિ કે પુત્રીને. અરે કુસુમ જેની સુદર સુગંધના એકાન્તાલયમાં જઈને-રાત્રીની રાત્રી ગુમરત ! અને જે કુસુમજ લલાં મનની-પવિત્ર અને પિતૃલક્ષિતની હોત તો માત્ર નામનીજ ખજર કરીને આવેલા પરોણાનું આતિથ્ય કરત ! ગમે તે હોય ! તમારાં લલાં માટે પશ્ચ પ્રયત્ન થતો હોય, તોપણ આ બનાવથી ક્ષત્રીવટને કલંક બેસે છે; માટે હું ઉદ્ધત થઈને-કહે કે ઉન્મત્ત થઈને પ્રતિજ્ઞા કર કે પેલો મેવાડી કુવર જે આપણી મર્યાદા તોડીને-અરે લાજ લુટીને લાલુ કરવીનો આડંબર ભરેલો પછેડો ઝોઢીને, કુસુમના એકાન્તાલયમાં ભોળી કુવરીનું જીવન દરવા, અરે તેને વટલાવવાં-દેહ પતન કરવા બેઠેલો છે, તેને હાકી કાઢ્યા વગર હું કદી જવાનો નથી, અને તેમ કરતાં કદી મારે મારું જીવન ખોલું પડશે, તો બેશક ગુમારી દઈને પણ નંદ વાઘેલાની કીર્તિ જળવીશ. પણ નંદરાજ જેવા દારવીરમાં

નામ ખપાવનાર છતાં ખાયલા બનેલા રજપૂત પેઠું પાછીપાતી તો.
 કદિ નહિ કરીશ ! ” મલ્લરાજ ઉશ્કેરાઇ ગયો. ખારીરૂર બન્યો.
 કેમ જાણે ભારતના ક્ષત્રી વંશજોનું સર્વત્ર શુરાતન એકત્ર થઇને
 મલ્લરાજના મગજમાં પ્રવેશિત થયું હોય ! સામંતના શબ્દે, નંદરાજને
 જે ઘાસર કરી, તેના કરતાં હજારગણી શબ્દવેધી અસર, મલ્લરાજના
 શુરાતનભરેલાં બાષણે કરી દીધી. મલ્લરાજના કેટલાક વિચારો
 માન્ય કરવાં જેવા લાગ્યા. કુસુમનું અધટિત પંગડું, અને માર્ધવરાજે,
 ક્ષત્રીરાજની તોડેલી મર્યાદા માટે નંદરાજને જહુ માહું લાગ્યું, તે
 કદ ખોલી શક્યો નહિ. મલ્લરાજના વેગને, રોકી શક્યો નહિ, કોઇ
 પણ પ્રકારનો અત્યુત્તર આપીને આગળ વાત વધારી શક્યો નહિ.
 ત્યારે હવે કેમ કરવું ? માત્ર આ વાક્યથી, મલ્લરાજની સલાહ
 ઉપર ચાલવાનો ઠરાવ કરી બોલ્યો

“પક્ષી શબ્દ જાણુ છે, એ અંદર શાં કામ કરે છે એ ગુપ્ત
 જોવાનું છે ”

“ શી રીતે ? ”

“અગાસી ઉપર ચડીને ! ”

“વાર-પછી ? ”

“પછી-તમે કહેશો તેમ ! ”

“હીક છે ચાલ-કયાં જઇ જાય છે ? ”—

મલ્લરાજ સાર્થે વાઘેલો ચાલવા તૈયાર થયો. સામંત દુર ઉભો
 જોઇ જ રહ્યો. નંદરાજને લઇને મલ્લરાજ મહેલના પાછલા ભાગ તરફ વળ્યો.
 સામંતને લાગ્યું, કે મહેલના પાછલા ભાગમાંથી બહાર જતા હશે !

રાગની મરણ કાંઈ મોઢરથી પુછાય । સામંત થાંભી ગયો, પણ પ્રપત્ની
 પુરૂષના ભમાવવાથી વાઘેલો ભમી ગયો છે, એવું તેને સ્મર્યું. મલ્લરાજ
 અગાસીપર ચડી ગયો અંતઃપુરની ખારીઓ તરફ નજર કરી, તો
 ખુલ્લી જોઈ. વાઘેલાને પકડીને ઉપર ખેંચ્યો અને જણ અગાસીમાં
 આવ્યા. કુસુમ માધવરાજના સ્વમાર્ગ થયેલા શૌરતો ભાલ લેવા અંતઃપુરમાં
 જ્યાં કુસુમ પલંગપર ખેડી હતી, ત્યાં ગયો તેના કાનમાં ધ્વની થયો તે હડીને
 ખારી તરફ આવે, તે પહેલાં તો મલ્લરાજે, નંદરાજને અંતઃપુરનો રમણીય
 દેખાવ દેખાડ્યો. કુસુમ અને માધવરાજનો અંધાન્ત લાગ તપાસ્યો.
 ત્યાંથી અને શખસ પાછા ફર્યા નંદરાજનું લોહી તપી ગયું, પણ મલ્લરાજ
 હાય ખેંચીને અગાસીમાં તેને ધસડી લાવ્યો. કુસુમ ફરીને અગાસીમાં
 નજર કરી, તો કોઈ અનુભવ જોવામાં ન આવ્યા નરતજ તે માધવરાજની
 સંગે વિનોદમાં પડી. કંઈક ભયમાં પડી ને દિવાનખાનામાં ગઈ.
 મલ્લરાજ અને નંદરાય ત્રીજે ઉતર્યા નંદરાજે તલવાર ખેંચી, અને
 પોતાનો ક્રોધ પ્રકટ કરવા મલ્લરાજને જાહેર કર્યું. મલ્લરાજે તેને
 તરત વેળા અટકાવી દીધી. પણ પ્રતિજ્ઞા કરાવી, કે અહીં ખાનગી
 ચોક્કી જોસાડવી. કુમારને જવા ન દેવો ને ‘પ્રભાતમાર્ગ કુસુમને કેદ
 કરવી, અને માધવરાજને હાકી કહાડવો’

મલ્લરાજનું કાવતરું ખરું હતું. તે આજી જીત્યો. નંદરાજ
 ઠગાયો ભોજો ગળ પુર્યું ફસાયો. મલ્લરાજે તેને ખીજે દરવાજેથી
 બહાર કાઢ્યો. સામંત તો વાત જોતોજ રહ્યો નંદરાજ અને
 મલ્લરાજનું આવાગમન કુસુમની વૃદ્ધ ખવાસણે જાણ્યું. તેનું દર્શન
 કર્યું. ને તે ચમકી । નવું જીવન ગવાનો સંભવ તરત લાગ્યો, પણ

બોલી શકી નહિ. કુસુમને મર્મમાં જલાવ્યું, પણ અનુચરોના બધારે હકક શી, જે કહી શકે ? કુસુમ ને માધવરાજ આનંદે વાતે વળગ્યાં. નંદરાજ અને મલ્લરાજ મહેલમાં ગયા. મલ્લરાજે નિરાંતે આવડીને મહેલના બનાવની વાત જાહેર કરી. નંદરાયના ઉશ્કેરાયના મગજને આવડીએ જાનત કયું. પોતાનું કાવતરું પાર પડવા માટે આવડીએ પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો. મલ્લરાજે પરાક્રમ કયું. તેનું વર્ણન મલ્લરાજે પોતેજ કયું નંદરાયના આયલાપણીની કથા મલ્લરાજે કહી ત્ર ભળાવી. છેવટે રાત્રીના છેલ્લા પહોરમાં તે પોતાની નીચ ધારણા પાર પાડીને, નંદરાયનાજ મહેલમાં સુતો. કદાચ નંદરાયની તખ્તીયત, બમડે, એવા બહાનાથી આવડીએ તેને ત્યાજ રાખ્યો. ખરી વાત તો એ હતી, કે નંદરાયને કુસુમ પા માધવરાજ કે સામંત આવી મભેરી જાય.

મલ્લરાજ ત્યાં રહ્યા દગ્ગાજપર ચોકીદાર જેસાડી દીધા નંદરાયને પલંગપર સુવાડયો આવડી તેને પવન નાખવા બેઠી. વળી વિશ્વાસુને હાંકક સમજી થઈ બાણે ધારણા દેવા બેઠી. નંદરાયનો ઉત્પાત, તેને અકળાવવા લાગ્યો. રાજાને એ રોગ લપકારી થઈ પડયો. આવડી ને મલ્લરાજ ખુશી થતાં ગયા. આવડીએ ખાનગીમાં મલ્લરાજની હકિકત સાંભળી, અને તેના પરાક્રમ વિષે તેને ધન્યવાદ આપ્યો. આ રીતે બોળો રાજા ઠગાયો, ને હાલ નીચનો પાસો સવળો પડ્યો.

મકરણ ર૧ મું.

શબ્દવેધી બાણથી વિધાયલો વાઘેલો.

મનુષ્યનું મન મીણુ જેવું નરમ છે. તેને દુનિયાનાં સુખ દુઃખ ખમવાને, લોખંડ જેવું કરવાને, બહુ ભક્તિ-રસાયણના પ્રયોગ કરવા પડે છે-જે મન ઝળમાં એક વિચાર કરે છે, તેજ પળે તે બીજા ઠરાવ પર હોય છે. મનની નબળાઈ, પોતાની દશાનો શ્રેષ્ઠાર કરાવાને વિલંબ લગાડતી નથી નિર્ભય પદાર્થ પર તે એક વેળા દૃઢ મનથી સમ્યાઈની કલગી પહેરાવે છે, અને તેજ પદાર્થ બીજી વેળા પર્યત્ કરતાં પણ નિરૂપયોગી લાગે છે. મનનું વળણ પૂરના વેગ કરતાં જોરાવર અને વિદ્યુત્તર્મી જ્યોત્ કરનાંથી ઉતાવળું જણાય છે. મનને ક્યજે કરવું, એ કઠણ કામ છે. અનુભવની કસોટી પર ચડીને, અને મહાત્મ દીલના બનીને, જ્યારે મનની નબળાઈ, ઘોડેસ્વાર પેઠે સ્વતંત્ર થઈ રહે છે, ત્યારેજ તે સુખી થાય છે. વૈભવી મનુષ્યોનું એ કર્તવ્ય તેના મનબાપારમાં નફા કરતાં ખોટમાં વધારે ખેંચાય છે; અને તે નિરૂપણ નીવડવાનાં ધણાં દારણો માં કનેજ દેખાતાં હોય છે.

નંદ વાઘેલા જેવા નબળા મગજના રાજાના મનમાં જે ગુલાબ, જમત-પુષ્પના મહિપતી તરીકે ઝડ ધાલી બેઠું હતું, તેજ પુષ્પ એક દુર્ગધથી પમરતું, ઝેરી કીડાની વાસનાથી મંધાયલું અને પુષ્પની નિદેષતાથી વેરાયલું જોવામાં આવે છે. એ દોષ માત્ર મગજની નબળાઈથી આખને પહોંચેલાં તુકસાનનુંજ કારણ છે. નંદરાજ

પાછળ પડેલાં બે શેતાન, જે આડે માર્ગે દોરાવાનું જ મથન કરે છે, અને જેની દોલકી પર, મર્કટ સમાન વાઘેલો, નાચતો થયો છે, તેનું રમકડું બનવાને તે લાચાર બની ગયો છે. નંદરાય જેવો પવિત્ર હૃદયનો માણસ, પરવશ થાય નહિ, પણ તેને પવિત્રાઈ પર ડાઘ લગાડેલો દેખાડામાં ચડાળ મદલરાજની ચતુરાઈએ પુરું બળ અજમાવ્યું હતું, ને તેથી તે માત્ર પોતાની પવિત્રાઈની ભૂલમાં-કહો કે આવેશમાં ધસડાતો હતો. તે એક પવિત્ર કેશના પ્યાલામાં મસ્તાન હતો આ ઝેરી થઇ પડેલા કેફથી તે સારાસાર જોઈ શકતો ન હતો. કેફની અશ્વરથી તે નખળો પડ્યો હતો; અને તે નખળાઈનો લાલ લાઇ, પેલી નીચ આવડી અને દુષ્ટ બક્ષરાજે તેને વધારે નખળો કરવા માટે પોતાની ચતુરાઈભરેલી કેરી દવા ચાલુ રાખી હતી.

રાત્રી વીતતી જતી હતી, તેમ નંદરાજના મનમાં દુષ્ટ વાસનાઓ પ્રબળ થઇ હતી. શ્રવણ, પાપી ભૂમિકામાં પ્રવેશ થયા, પછીજ તેની દુષ્ટ બુદ્ધિએ પ્રબળ ચલાવ્યું, અને પિતા માતાને ત્યજીને ચાલી જવા ધાર્યું હતું. મંથરાના નીચ પાશથીજ કેફેને દુષ્ટ બુદ્ધિ હિતપત્ર થઇ હતી. દુર્યોધનના દુઃસગથીજ ધૃતરષ્ટ બુદ્ધિભ્રષ્ટ થયો હતો નંદરાય જેવો પવિત્ર હૃદયનો રાજા, આવડીના કુટીલ પ્રેમથી, જે મદલરાજના પાશથી પિતકી, ને કુમતીવાન બન્યો હતો. કસ્તૂરીને લસણનો પાસ લાગ્યો હતો. કેતકી પુણ માત્ર સર્પનાજ સગથી અવગણના પામ્યું હતું. પવિત્ર કુમારિકાના અપવિત્રપણા પર શૂરી રજપૂતાણીની એળ પડે, ચાટકી વાઘેલાની આબરૂ પર, એક નીતિમાન વાઘેલાની નીતિ

ઉપર, 'ગાધ લગાડનાર કુવરીપર તેને તિરસ્કાર પેદા થયો હતો. શુદ્ધ અને પવિત્ર ક્રમજ, જે સંકરના સિરપર મિશ્રાજવાને લાયક, એવું પવિત્ર છતાં, તેને અપવિત્ર ગણવામાં, સામંતે ભૂલ દેખાડી હતી. સોનાને કસોટીપર લઇને તપાસવાની યાદદાસ્ત આપીને, સામંતે નંદરાજનો ભ્રમ દુર કરવાને વિનંતી કરી હતી. સુનડનો અગ્નિ-સંયોગ ફરીને તેની વાસના તપાસવાને સુચના કરી હતી, પણ નબળા મગજને જે સત્યતાથી વિરુદ્ધ લાગતી હતી. તેને ધૃષ્ટ પદાર્થ લાગવામાં પોતાની કુદરતી બુદ્ધિનું બળ નહોતું એમ નહિ, પણ તેનાપર જે રોગાન લાગતો હતો, તેનીજ શક્તિનો પ્રભાવ હતો.

રાજ્યમાં સુખ સમજનારા શોખીન રાજાઓ, પોતાનું જીવન પોતેજ પરવશ કરી નાખીને, અત્યાજી બંગારે છે. વિષયવાસનાના વળગેલા, વાદર કારભારીઓ, તેને એવા નવલ વનમાં મુકે છે, કે તેઓ ડાઘીએ ડાળીએ કુદતાં ચાકતા નથી; અને બપોરે થાકે છે, ત્યારે એજ નીચ કારભારીઓનો ભોગ થાય છે. રાજ્ય વૈભવ, એ પૂર્વદત્તનો પ્રભાવ છે, પણ તે સાથે તેના નવા જન્મનું સમય સુખને છોડતો નથી તેની નવલ જીંદગી, નવા પ્રયોગનાં તત્વપર આધાર રાખે છે. જે જન્મથીજ, તે વિશુદ્ધ હોય છે, તોજ તે રાજ વૈભવનો ખરો ભોક્તા થઈ પૂનર્જન્મનો સર્વ ધિકારી બને છે, પણ જે તે પરંપરાના નાવમાં સહેલ કરવા આદ્યો, તો અનેજ ખડકોમાં અથડાઈ તે અતે કુખી મરે છે. નીચ પાશવાનો, તેને યમદૂતની કલ્પિત કદાણુઓમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, દિગ્મંથ કરી દહે છે; જેકે તે ઉધાડી આંખે જોતાં શીખે છે, ત્યારે પોતાને

અંધાયણો જોઈ શકે છે; તોપણ જેમ 'ઝેરતા કીડા મરે છે' 'ઝરણાં આનંદથી.' તેમ તેઓ રહી જાય છે. રાજાઓ પોતાના વૈભવમાં વિષય સુખ સર્વોત્તમ સમજે છે. પોતે સમજતા નથી, પણ તેના અંગૂઠો તેને સમજાવતાં શીખવે છે જો તે રાજા, એવા તાનમાં મસ્તાન થાય, તોજ તે કારભારીઓ માનમાં ગુલતાન રહી શકે - અલખત અધાસી જીંદગીમાં સ્ત્રી સુખ મોડું આર્ષન છે. પરવારતા પ્રાણિયોને અંતભાવ, વિષય વાસનાની શીખ સીમા જોય છે, પણ તે જાની, અને વિદ્વાન પુરુષો માટે તેમ નથી પુરુષો, પોતાની પ્રકૃતિને, સદ્માર્ગે જઈ શકે છે. નિવૃત્તિમાં પણ ભવજલ તરવાને, જગતને ઉપયોગી થવાનો, સતુષ્યજીવનનું આર્થિક કરવાનો માર્ગ મેળવનારા મેળવી શકે છે. રાજયોગને માન્ય કરનારા બહા હુપતીઓ, પોતાના જીવનનું સાર્થિક સતત સફળ કરી શકે છે. પૂર્વના ઉચ્ચ સંસ્કાર સાથે, પ્રસ્તુત પ્રસંગે તેને દરેક અનુકૂળતા હોવાથી, તે દરેક પ્રકારે સાર્થિક કરી શકવાને શક્તિવાન હોય છે; પણ તેવા વીરલા કોઈક જ નીકળે છે. પરિપુના અંધાયણો જીવેને, અન્ય માર્ગની પ્રાપ્તિ સત્સંગ વગર થતી નથી. જીવનને ચાલુ પ્રસંગ, જીવમા ગુંથાયેલાં જીવડાં જેવો હોય છે, તેમાંથી વિમુક્ત થવાની ઇચ્છા રાખનારા મુમુક્ષો, પણ કાચને પાણી દેખીને જેમ લપટાય છે, તેમ તેઓ આશાના જળમાં તરવા બદલે ડૂબે છે. તેનું ધડ તે ઉપરજ તરવું હોય છે. તે ડૂબકી મારતાં ડરે છે ખરા, પણ નજરથી જોવા છતાં પૂરે વેગમાં ધસડાઈ જાય છે. પાર જવાની નખજાઈ વધતી જાય છે. તણાતા અમૃત ફળને પકડવાને ધસે છે, પણ થાકીને કંઈએ માર્ગ મેળવી શકતો નથી. દરેક

મનુષ્ય પોતાની સ્થિતીના પ્રમાણમાં જો એ પ્રકારે દિગ્મંધ થઈ જાય છે, તો રાજવૈભવ જેવા વૈભવમાં મહાન ગળજી કદાચ મોઢાય-અંતર ને ગુંથાય તેમાં નવાઈ નથી. એ તો યુદ્ધિષ્ઠર કે હરિશ્ચંદ્ર જેવા વીરપુરુષો કોઈકને નીકળે, કે તે રાજવૈભવને તુલ્યત્વ પ્રાપ્તિને, જીવન સાર્થક કરે !—

જન્મત સ્વાથથી ભરપૂર છે. સ્વાર્થ સાધ્ય કરવા માટે પ્રયત્નની જાળ પાંચરવામાં આવે છે અને તેથી જાળ, માત્ર નીચ જનોનીજ કારિગીરિથી બની હોય છે સદ્ભાવનાવાળા, સત્સંગી માનવો, સીધે માર્ગે ચાલે છે. તેઓ સદ્માર્ગે, સ્વાર્થ સાધ્ય કરે છે. અંતરે તેને એ જાળનો પ્રસંગ પ્રકટો નથી જાળમાં કંઈક ચમત્કાર રહેલો હોય છે. કંઈક તેજ રહેલું હોય છે. ખરા રત્નો કરતાં, કાચના જેવા ખોટા હીરાઓ વધારે ચળકે છે. તે વાસનાના લોભીઓને અંજલિવાને પુરતા છે. ભોળા જનો પણ ઠગાય છે. જેને પરીક્ષા કરવાની શક્તિ ગ્રાહી હોય છે, તેઓ તેમાં ઠગાય છે. એ જાળમાં જે ચમત્કાર છે, તે માત્ર આતુર્યતાનો કે, એ આતુર્યતા એવી સ્ખલિત માર્ગ દેખાડે છે કે, ડાહ્યા માણસ પાછળથી ચેતી ન જાય, તો તે પણ ગોથું ખાઈ જાય છે. નંદવાઘેલો ચતુર છતાં ચાવડી અને મલ્લરાજનો ભોગ થયો, તો અન્ય લાલચુ જનોની શી ગણના ?

નંદરાજ, પોતાની પુત્રીના દુરાચરણ જાણવાથી કંટાળેલી વાંગતો હતો, તોપણ ચાવડી અને મલ્લરાજ માટે સારા વિચાર ધરાવતો નહોતો. કુસુમપર સંપૂર્ણ બાવના હતી, પણ આંખે કરેલી બૂલની તે શોધ કરી શકવાને નબળો બની ગયો હતો વધારે તપાસ કરવાને તેની

બુદ્ધિ દાખામાં દબાઈ ગઈ હતી. ચાવડી પક્ષંગપર બેસીને પવન નાખતી હતી. પ્રસંગોવસાત્ કોયલનો ટહુકો કરતી હતી નંદરાજનું મન જીતી લીધું, દુષ્ટ તર્કમાં ચાવડી મલકાતી હતી, પણ નંદરાજને તેથી ઉલટી અસર થઈ હતી. અલખત લાલાં કુંવરી પછી ચાવડીને ગર્ભ રહેલો હતો, ને તેમા ગીરિનદના વાક્ય પ્રમાણે કુંવરની બક્ષિસ થવાની આશા હતી; તોપણ તેથી વાઘેલો ચાવડીને છાપરે ચડાવતે નહતો. તે જાણતો હતો કે એજ કુંવરો, પોતાનું કુળ કુળાડશે પણ સગર્ભાને સતાવવાથી નાહક સ્ત્રી હત્યા ને જાળ હત્યા વોરવી પડે, એમ સમજી, ગર્ભને વૃદ્ધી થવા દેવ, તે ચાવડીને રાજી રાખતો હતો. કુસુમ સવાય વાઘેલાનાં સર્વ શત્રુ થવાનાં છે, એ ગીરિનદે સ્પષ્ટ સૂચવ્યું હતું, પણ દશાના પ્રજાને તેને એ પ્રસંગ સ્મરણમાં આવતો નહતો.

“દશાની અજાણ ગતી છે સૂર્ય જાથમે છે. ચંદ્ર ઉદય પામે છે. રાત્રી ન હોય તો તિવસની ગણના ન થાય, કાચખ હોય તો હીરાની કિંમત ન અંકાય !”

રાત્રીના છેલ્લા પ્રહરમાં, ચોકીવાન મલ્લરાજના મગજમાં નવો જોમ પ્રકટ થયો. શબ્દજાણથી વિધાયલા વાઘેલાને વધારે જખમી કરવા, અને તેનું છેવટનું લૂટવા માટે આ લૂટારાએ નવો તર્ક ઉત્પન્ન કર્યો. તે કિંમતથી ચાવડી પાસે આવ્યો. લોહચુબકને આગળ રાખીને લોખંડ રૂપ ચાવડીને જેંચી લીધી. ચાવડી જેંચાય, તે પહેલાં જાદુ અંતરના ભાવે તેને જેંચી હોય, તેમ તેને ભણકાર લાગ્યો દરવાજા તરફ જોયું મલ્લરાજને નિહાળ્યો. બિલાડી જોમ.

શિકારને પકડવા તદ્દપે, તેમ આવડી, મદલરાજના મગજતંત્રમાંથી નીકળનાર ભેદી શિકારને ઝડપવાને પક્ષગપરથી કુદકો મારી ઉઠી એ રસીલી, એ પતિવ્રતા અનેલી રાણી આખી રાત્રી જાગતીજ દત્તી. તેને જગાડવી પડી નહિ. બહાર આવી મદલરાજે દુષ્ટ મંત્ર પુકંચો. “માધવરાજ, કુસુમને લઈ જાવ છે. માટે છેવટનો હુકમ અમલમાં લાવવા શેવક તૈયાર છે.”

મદલરાજે આવડીને પણ હગી શબ્દવેધી બાણ છાતીમાં ચોટાડ્યું.

‘ઝેરી બાણ ફાટ્યું, ને રંગે રંગમાં ઝેર પ્રવર્તાવ્યું’ આવડી બોલી.

‘હીક થાય છે, જવા દે. જ્યાં પછીજ મગ્ન પડશે. આપણા પ્રપત્નને બળ મળશે. આપણી ચતુરાઈને ઇનામ મળશે જવાદે’—

“પણ તેને જવા દેવાથી, પેલા શાહજાનને શું આપીશું ? એ તો પોતાનું કરશે. મેવાડની સરદદખાજાંગયા પછી, તું દ્રાણ ને હું દ્રાણ !”

‘વાઘેલા દને વીલ કરાવીશું. તેનો હક્ક નામંદુર કરાવીશું.’

“તેનો અમલ કોની પાસે કરાવશો ! શાહજાદો વીકરાપલા વાઘની પેઠે, તારા દગાના બદલામાં તને સુકું-લુખ્ય નાળીયેર નહિ આપે ? તેને વરાવવાની તક જવા દે છે, પછી તું વનમાં રજાશે નહિ ? કદાચ વાઘેલો ફરી બેઠો તો !”

“વાઘેલા દને બે પત્ર લખાવવા-કોરે કાગળે સહી કરાવવી એ પત્ર વડે માધવરાજને દમ મ્મને જતો કરવો; અને કુસુમને કબજે કરવી. વાઘેલાને કુસુમ નાશી જવાની ખબર કરવી, અને તેને અટકાવવા માટે, મને મોકલવાનો હુકમ કરવો. તે હુકમ અમલમાં

લાવવા માટે એક ચીઠી કુસુમપર ને પીછ ચીઠી માધવરાજના પિતાપર લખવાને વિનવતી કરવી. આ ચીઠીએ કોરે કામજો સહી કરાવીને મને દેવી.”

“હીક છે. હું પણ મપર જાઉં છું. તું જરા રહીને આવજો.”

આવડી ઠગાણી. મલ્લરાજનો નવો ભુટો, નવા રંગમાં કુખ્યો, હાથો દાંતનો દેખાવ કરીને પોતાની નીચ ધારણા પાર પાડવા બેઠો. આવડીને એક સમજાવ્યું, પોતાની મનેચ્છાને બીજો માર્ગ દોરી. આવડી પણ મપર જઈને બેઠી, કે મલ્લરાજ હાકિતો હાકિતો પણ મ પાસે આવ્યો.

“રાણીબાઈ? મળ્યું ના. આય છે. કુસુમ નહાસવાની તૈયારીમાં છે.”

“હે! ક્યાં! કોણ?” વાઘેલો ચમક્યો.

“ચૂપ! ચૂપ! મૂખ, જોતો નથી? શું બકે છે! મને કહે! બૂમ શેની પાડે છે!” આવડીએ ડહાપણ કર્યું.

“બાલ! મને કહે! તરવાર ક્યાં છે!” બેભાનમાં વાઘેલો મક્યો!

“કંઈ નહિ, નાથ! તમે જાણો!” આવડીએ શાન્તવન કર્યું.

“બાઈ, મહારાજને કહેવા દો! તેની સંમતિ લેવા દો!” મલ્લરાજે ડહાપણ કર્યું.

“શુ છે, મને કહેની?” વાઘેલો બોલ્યો.

“આયુ! તમે ઉરકેરાશો નહિ મરમં થશો નહિ. હું હાજર છું મરવાને તૈયાર છું. શાય-દામ બેદવી સમજાવવાને શક્તિવાન છું.

કુસુમ એન ન્હાથી જવા ધારે છે, તેને અટકાવવાને અને તેના હિંગીરોને ન્હસાડી દેવાને બળવંત છું. માત્ર આખો સિખિત હુકમ જોઈએ જે હુકમ બતાવીને હું મારૂ મળ અજમાવીશ, બુદ્ધિ બળ અને બાહુબળ દેખાડી દર્શાવ. આપની ઇચ્છા, ને વાઘેલા વંશની કીર્તિ, કાયમ રાખી દર્શાવ.”

“તેમાં પુછે છે શું ? જા, જલદી લાવ કામલ પેન ! જે તારાથી ન અને, તો મને હુકમ લેવા દે ! શુરી ક્ષત્રિયાણી, એવાં બાયલાં કામથી ડરવાની નહીં.” ચાવડીએ બળ બતાવ્યું ! —

‘લાવ કામલ પેન’ કહેતાજ મલ્લરાજે હાજર કર્યો.

“માત્ર સહી કરાવી લે મારા પ્રાણને તરદી ના દર્શાવ” ચાવડીએ ભૂલ કરી. ડહાપણ ડોગાઈ ગયું —

“બાપુ સહીજ કરો” અંધ વાઘેલાએ સહી કરી. મલ્લરાજ શુરવીર થયો. ચાવડીને અધિગી કરી, અને સ્વનંત્ર હક્કદાર થયો. બે ચીડીપર ફારે કાગળે, વાઘેલાની સહી લીધી, અને કાળું કામ કરવા આદ્યો પોતાની રાજ સકિતનો દોહ કરવા નીકળ્યો. કુસુમને રંજાડવા, તેના મહેલ તરફ જવા નીકળ્યો. ચીડીનો વિચિત્ર ઉપયોગ કર્યો. વાઘેલાના મગજ પર વધારે દબાણ થવાથી, પક્ષગત્ર પડી ગયો. ચાવડીએ, મલ્લરાજને ધન્યવાદ આપ્યો, અને હુકમ બજાવવા માટે હુકમ કર્યો. મલ્લરાજે, ચાવડીને આશિર્વાદ આપ્યો કે, “તું પણ ગોર્યા ખા.” — મલ્લરાજ, કુસુમના મહેલ ભણી જવાને, કેટલાક સિપાઈ-એને તૈયાર થવા હુકમ કર્યો. સિપાઈઓ દંથિયારાંધ તૈયાર થાય, તે

પહેલાં પોતે એ ચીઠીમાં લેખ લખી કહાડ્યા. સુવર્ણ યાળમાં લેખડની ખીલી મારી પોતાનો દક્ષ સાખીત કરી દીધા. નંદરાજ અને ચાવડીને અંજનીને આ પ્રપત્ય અને કાવત્રાખોર મદલરાજે ખરે રાજપ્રપત્ય અજમાવી લીધા.

મનુષ્ય માત્ર જીવનના સુખ ત્રાસ શાં શાં ફાફાં મારે છે ? તેને જાણે મરણનું નથી તેને દશાનો રંગ-લાગવાનોજ નથી, શું ? નીચ સ્વાર્થ, અજીત લાભ, અનિત સુખ, અકળિત વાસના, અને પલજીવન માટે, કેવા ગીરિવરો ખોદે છે ! શું ગીતિશિખરપર ચડેલા જીવને, ભૂમિનળપર પડવાનો ભય નથી ? શું જમીનપર ચાલતા જીવને, ઠોકર ખાવાનો ભય નથી ! શું સફળ થતાં હાર્યો, સભ્નેગ વચ્ચે જ્યમ ક્ષેત્ર પામ્યાં, તેમ તે તેરીજ હાલતમાં પવન સાથે મળી જવાનાં નથી ? ખીલતી કળીનો પમરાટ પ્રસરવોજ જોઈએ ? શું તે કળી, જોમની જોમ ચીમળાવાની નથી ? મનુષ્યે કરેલો ઉદ્યોગ, સુખની અણીપર ગાળ્યા છતાં ઉડી જતો નથી ? આશાનું નાવ અમ્મર છે, પણ તેનું જીવન પલપલવારે બદલાય છે-!!

પ્રકરણ ૨૨ મું.

ત્રિમ પુણ્ય ચર ભમતો ભમરો.

ધ્રંગ-પતંગ જીવંગ કોરી ગમ, કુંજ શિખા સૂર પુતી લહેરે,
ચાતક મોર ચક્રાર સુપંકજ, ધોર વૃષા શશિ સુર સહેરે,
હારલ મીન મરાલ ઝરાહી, કાષ્ટ સુલંછન ઝુરી ઝરેરે,
દેહકુ છેદ દીયે ધતને સળ, નેહકું છેદ કળે ન દીયેરે.

ભક્તીરૂપી પ્રેમના ભાવમાં ઘેરી ગોપિયનોએ મજ-વંદાવનને
પ્રેમમયી બતાવ્યું, રસિક કાનુડાની મુરલીના નાદે, રસિકી મજવનિ-
તાઓને બહાવરી બનાવી દીધી. આહા ! નિર્દોષ ગોપીઓની કૃષ્ણ
પ્રત્યે સત્યમયી પ્રેમ ભક્તિ તો બુલે—

કાનુડો હૈયાનો દાર છે રસિકી મારો—કાનુડો

... ..

વળી—નયનૈવના—નવોઢયાની મુખત્રાણી તો સાંભળો!—

ઘેત્રી બની બાળારે—વિરહની જવાલ લાગેરે.

પ્રીતિ પતિ આપે મને—ટેક.

મૃગલી નિખુડી, સ્વામીને શોધે—

મુઝામ મંદ હૃદય જાગેરે—પ્રભુ-ઘેડી

રઘુવર સીતા—મુખ રટે જોમ;

રસનાએ હું રહું ત્યમ રાગેરે.—વિરહ—પ્રભુ.

આ પ્રેમ—વાતચ્છયતાનો ભાવ માત્ર ભક્તિ રાગમાં તસિન્ન છે,
જ્યારે સ્વકીયા, પોતાના પતિની આરાધનામાં મસ્ત થઈ, મન
પ્રેક્ષકને નાટારંભ કરે છે, તેની તો ખરે બીજીદારીજ છે—

રઘુવર—સીતા, સુમદ્રા—અર્જુન, નળ—દમયંતી, વિક્રમ ને ઉર્વશી,
શકુન્તલા ને દુષ્યંત, અનિરુદ્ધ ને ઉપા, હસ્તિવ્ર ને તારામતી, સાંવિત્રી
ને સત્યવાન, આ મનોહર જોડાંની પ્રેમ વાસના સ્વર્ગ સુધી પહોંચી
છે. ત્રિભુવનમાં ગનાય છે. અમ્મર છે. સાતિસતાનો બંડાર છે. કુન્દરતનો
અંશ છે. તે દમયંતીના અચલ પ્રેમમાં ભક્તિનો રસસ્વાદ છે; નિર્દોષ
અને નીતિમાન, કુત્રીન કુળવધુના પતિ પ્રેમમયી દશનનું તત્વ છે.

પ્રેમ મંદીરની મુર્તિઓમાં તેજનો અંબાર છે. ધધરી નિર્માણનો ભાગ છે, એટલે આ વીરલ જોડીઓ પુજ્ય છે. ભાવનાથી ભગ્ય છે, ગણુનામાં ગણાય છે. જો પેલી વેલીઓ નિર્દોષ પ્રેમ વેલી બની છે. કાંટાપર ચડાવો તો ગમાર જુગ્ધા પેઠું ચડી જશે. વૃદ્ધિ પામશે— હીમમાં પડેલા કમળની ગણુના તો પ્રેમભોગી ભ્રમરોજ કરી શકે! પ્રેમને કીચડની ગણુના નથી. મૃતિકાદારી જીવડાં, માટીમાજ વસે છે, ન્દાય છે—ખાય છે, ને જીવન ગાળે છે. પ્રેમનાં જીવડાં, પ્રેમને પ્યાલો પીનેજ મસ્ત રહે છે. પ્રેમની કંને વિપત્તી તૃણવતૂ છે. પ્રેમની કંને રણસંગ્રામ, બાળબેલ જેવું છે, પ્રેમમાં જો શોયે છે, તે બળવાન યોદ્ધામાં નથી. પ્રેમ દરેક વસ્તુમાં છે. પણ પ્રિયા—ને પ્રિય—તમનો પ્રેમ, અલૌકિક પદાર્થ છે. એ પ્રેમની ગણુના, ભોગીયોથી થતી નથી કામ અને પ્રેમ પદાર્થમાં પાપાણુ અને રતન સમાન સિન્નતાં છે. નરીન પ્રેમનો આવેશ, પ્રેમીઓજ જાણી શકે છે સાકરના સ્વાદીનેજ મધુરતાની ખજૂર હોય છે. રસ ગળવાને સાકર ખાવી, એ સ્વાદમાં, અને સ્વાદને માટેજ સાકર ખાવી, એ સ્વાદમાં બહુ સિન્નતા છે. વિષય દ્રષ્ટિએ રમાને રીઝાવવામાં, ને પ્રેમ લાક્ત એ રમાને રમાડવામાં રસિયાઓના રસ જુદાજ હોય છે, ને તે પ્રેમીઓ માટેજ પ્રભુએ પ્રસાદી તરીકે અલગ રાખ્યા છે. માહિતી રૂપ રમાનો પુષ્પ સમાન કોમળ ને પરાગવાળા અવયવોથી લુખ્ધાંતે અનેક ભોગી ભ્રમરો દેહ પછાડે છે, પણ 'ગુણને રાય માર' એ વાક્યવાદીઓનો તો જગમાં તોટોજ છે. નેવા તો વીરનારીએ વીરલાજ જણે છે, જ્યા પ્રેમની વાસના નથી, ત્યાં સ્વર્ગજ નથી. જ્યાં પ્રેમની પરિમા નથી

ત્યાં મોતી ચરનાર હાજર નથી. પ્રેમ પ્રસાદી, પૂર્વ સંસ્કારીનેજ મળે છે. પ્રેમની તુલના તેનાથીજ થઈ શકે છે. પ્રેમની કિંમત કોઈથી અંકાયલી નથી. પ્રેમનો કિનારો કોઈએ જોયો નથી. પ્રેમનો માર્ગ જોય છે, તેની મજા મેળવે છે, પણ પ્રેમ મગીયાનો અંતરપટ કોઈ આજખી શક્યું નથી. કાડિયા ગળપણમાંજ લીન થઈ દેહ છોડે છે. પ્રેમીઓ પણ તે માધુર્યતામાંજ પ્રાણ પતન કરે છે. પ્રેમ સિધુનો કિનારો, કે પ્રેમ બાગનો છોડો કોઈ લઈ શક્યું નથી. વિલાસી જનોનો માર્ગ જુદો, તેની દેહેરો જુદી, અને તેનું સ્થાન જુદું ! પ્રેમ વિલાસીઓ તો કેવળ આત્મસુખથી છવાયલા; તેનો રસજ નિરાળો, તેની કલ્પનાજ જુદી, તેની હુન્નરી દૃષ્ટિજ વિચિત્ર ! કુલીનતા અને કુટીલતામાં ફેર, તેટલોજ પ્રેમી અને વિપરીતમાં અંતર રહેલો છે, રજની-અને ચંદ્ર ઉદ્યોતમાં સિત્તા, સાકર અને મીઠામાં સિત્તા, સરિતા ને સિધુ જળમાં સિત્તા તેજ તેમાં રહેલી છે. ક્યાં પ્રેમી ! ક્યાં પ્રેમ ! ક્યાં જગત ! ક્યાં સ્વર્ગ ! ક્યાં સુધ. અને ક્યાં વિપ ! ! !

જુડા બ્રમર આ કમળ જે સૂર્યાસ્ત જેમ તરફડે,
કરમાય જયમજયમ કરીશું, ત્યમ પંકજ ગિચાઈ તન બળે;
જા-તું ઉડી ઝટ જીવન જોગવ, જીવ મુંઝાઈ મરે-

... ..

બ્રમર, - કમળમાં લપટાઈ ગયો. ગાયનની છેલ્લી કડી અપુર્ણ રહી ગઈ, નિર્દોષ, સત્ય-પ્રેમી, અને મોહક બ્રમર, તિરસ્કારથી પ્રત્યુત્તર દઈ ખરા પ્રેમનું રહસ્ય સમજાવવા જતો હતો ત્યાં તો રાત્રી

પડી ગઇ, સૂર્યાસ્ત થયો. કમળ ખીડાઇ ગયું. પ્રેમી જીવડો, પ્રેમમાં
 ઝુઝાઇ મુઝ્યા પણ કમળ ન તજ્યું ! વાહરે ભ્રમર ! વાહરે પ્રેમીઓ,
 વાહ ! ધન્ય છે જીવતર તારે ! ભ્રમર ! ધન્ય છે જીવતર તારે ! ! !
 લોહસુંબઠ બનીને, લોખંડ જેવા હૃદયને પણ ખેચે છે, પાતાળ કે
 આકાશમાં તું પ્રસરી જાય છે, નહિતો-ભૂપર પડેલું કુમુંદ, આકાશ-
 માર્ગ વાસી ઉડગણપતીને જોઇને કેમ નિડસે ! ગરીબ મિચ્છારો ચક્રાર,
 રસીલી ચક્રારીને કેમ તજે ! કુદરતનીજ બલિદારી છે ! પ્રેમ ! તુજ
 જગતમાં તારનાર, ને ઉગારનાર છે, તારામાં પ્રસૂતા છે, ઐશ્વર્યતા છે, સાદ્-
 દયતા છે, સાત્ત્વિકતા છે. શુદ્ધ જીવના છે, મુક્તિ છે, અને સ્વર્ગ છે....

નિર્દોષ કુમારિકા ગ્લાની પામી ગઇ બહાદુર કુસુમ રજપૂત તનયા
 ભર જંગલનાં ધાતકી પ્રાણીથી ન ડરે, કે શુરા રણધીરાની સામે
 રણમાં કુઠીને ધાયલ ચર્તા પણ ન હઠે, તે માત્ર કિન્ચિત અપરાધમાં
 આવી જવાથી ભય પામી. શુન્દો રાંક છે; મન ખીજે માર્ગે ચડ્યું,
 વાતમાં ખામી પડવા લાગી, વિચારનો વહેજો આડો વહેવા લાગ્યો,
 પ્રેમનું પઝરણુ ડખવા લાગ્યું, પ્રેમી કને વાત કરતાં સકાચાવા લાગી.
 માધવરાજની કને, પિતાના લાડની કથા કહીને, પોતે માનીતિ રાણી થવાનો
 ભાવ પ્રકટ કરેલો હતો, તે ભાવના વિરુદ્ધ ભાસ થવાથી તેનાં અધીરાં
 દીલમાં શરમનો શેરડો પડ્યો. બહાદુર છર્તા સાહસથી અંજાઇ ગઇ
 ચતુર માધવરાજ ચેતી ગયો. બાળાની માધુર્ય કાન્તિપર, ગુપ્ત ભયનાં
 બિંદુ ઝળપતાં જોયાં. આ મૃગજળમાં નિશ્ચયતા નહતી, પણ કામળતા
 હતી, ક્ષણિકજીવનના ભયનું ભયકારી તોડાન હતું, તે પણ મૃગજળના
 ક્ષિયિલ થઇ ગઇ હતી. તે માત્ર દટાર હતી, તે માધવરાજના પ્રેમનું જ

ખેંચાણુ હતું, અને વિશેષ દહિયે તો તેનાં ચુદ્ધ અને પવિત્ર અંતઃકર્ણમાં વસી રહેલી દિમ્બત, ને સ્નાતિકતાનો અંશ હતો.

“નિર્દોષતા તથા પવિત્રતા, સદાને માટે પ્રતેહ પામતી નથી.” આ કવિ શેઠશ્રીપિયરના મુખ શબ્દોમાં સ્નાતિકતા છે. પ્રસંગોવસાત્, દુષ્ટ દવાના પ્રબળે, સુગંધી પુષ્પ, વિપ્રભય બની ગય છે. કામળ વૃક્ષને દવાની ઝડપથી અસર થાય છે. દૂર પ્રદેશની દવા ફેલાતી ફેલાતી દૂર રહેલી છતાં, નજદીકમાં ભય પ્રાપ્ત કરે છે—કુસુમખાના મનમાં ખીન્ને કશો ભય ન હતો, પણ પ્રિયતમનું દીલ દુખાવાનોજ ભય લાગતો હતો. પ્રેમી પ્રદેશી, નીચ કાવત્રાખોરનો ભોગ થવાથી, પોતાનું જીવન સુખ વિલંબમાં પડી જવાની ધારતી હતી. જૂઠ્ઠા આરોપમાંથી બચી શકવાનું સાધન છતાં, તપાસ થતાં સુધી જે ન્યાય મળતાં સુધી તો અપરાધી ઠરવું પડે, એ તેને મદા રોગ ઉભો થઈ ગયો હતો. કુસુમ જેવી દિમ્બતવંત બાળાના મગજમાં, જે રોગનો રોગાન લાગેલો હતો, તેથી જો કે કંઈક વિકૃતી પામી હતી, તોપણ ‘આથમ્યા પછી અંસર થુ, લૂટાયા પછી ભય થુ’ તેમ પોતાની છુપી ગોઠવણ આડકતરી રીતે જાહેરમાં આવી ગઈ, તો પછી હવે નકાસું ડરવાનું થું, ને ડરાવવાનું થું? એમ ગણીને માધવરાજની પાસે જઈ બેઠી. અલબત્ત તેની મુખમુદ્રાનું તેજ સદૃજ દંકાયું ખરૂં, કામળ શબ્દોમાં કંઈક ફાટ પડી ખરી, તોપણ પ્રસન્નમાં પડીને બાહોશ બની. પતિના પડખાનો પ્રસ્વેદ લાગવાથી તટસ્થ થઈ. પ્રિયાનાં સૌંદર્ય પર સ્નેહના શેરડાએ નવો રંગ લીધો.

“કુમારિકા? પ્રભાત થવા આજુ છે, હવે મને રળ છે?”

માધવરાજના ઝોળામાં માથું નાખી દીધું. માધવરાજનું હૃદય પીગળી ગયું. પોલાદને અગ્નિપાશ થયો, પછી ગળતાં વાર શી ! ધૂતને તાપ-લાગતાં પીગળતાં વાર શી ! પ્રેમ હૃદયે ઊભી ચર્તાજ માધવરાજે કુસુમના દોમળ ગાલપર એક આંગળી ફેરવી. ખિસોરી કાચના જેવી દોમળતા તપાસી, પથુ તરત તે આંગળીપર માતીડાં જેવું ખરું અશ્રુમિંદુ પડ્યું. માધવરાજનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. વિચારવંત કુમાર, જરા, મર્યાદામાં રહીને, કંઈક શુભ હૃદય રાખીને જવા ધારતો હતો, તેનું મન નરમ થઈ ગયું. કુસુમનું દોમળ શીર જે હાથે દાબ્યું, અને ગોરા ગાલપર અને હાથ મુકી, પોતાની શરમાળ ડોક નીચી નમાવીને, આં મધુરી બાળાનું અધરપાન લીધું મુખ સુળન કીધું. ખરી પ્રેમભાવના પ્રકટાવી. કુસુમના અંતઃકર્ણમાં પ્રેમની સચોટ છાપ પડી. કુસુમ કોચપર લાખા પગ કરીને, પોતાની દોમળ ગરદન, માધવરાજના ઝોળામાં નાખી નિર્ભય થઈને પડી, ત્યારે તે કંઈ જાણતી ન હતી કે હડીલો માધવરાજ, તરત પીગળી જઈને, પોતાને સુળન કરશે. હવે તો આ અટકી નરની સિદ્ધતા થઈ કે કુદૃગનો ભરથાર માધવરાજ થવાનો તેનો જન્મ-સાથી મેવાડી કુંવરજ થવાનો આ આવેશે, માધવરાજની ગરદન, કુસુમે જે હાથે પકડીને પોતાના મોઢે લીધી. માધવરાજે, કુસુમનું મુન સુળન કર્યું. ને કુસુમે માધવરાજનું સુળન કરી લીધું એટલામાં દુબ્યંત સાથે રમણ કરતી શકુન્તલાને, ગૌતમી સળોધે તેમ શબ્દ થયો

‘ચક્રવાકી ? સંજ પડવા આવી. તારા. પ્રિયતમને છોડ.....

આ શબ્દોચાર વચ્ચે ખવાસણના મુખમાંથી નીકળતા સંભળીને, ચક્રર ચક્રોરી ચમક્યા. કુસુમ કોચપરથી ઉઠી અને માધવરાજ એકદમ

આજીવન ખસી ગયો. કુસુમ દરવાજા પાસે બહાવરી બનેલી આવી પ્રસાદ
 ચવા આબુ હતું, અને વૃદ્ધ ખવાસણના અવાજમાં ગદગદિત તાર
 વાગતો જણાતો હતો. ભયનો પવન તો નસોમાં પ્રસરેલો હતો, તેમાં
 વધારો થયો, અને હિભ્ય જોડાંએ જાણ્યું, કે કોઈ મલ્લગજ જેવા
 કુદરતો નીચ સંકેત હશે—

પ્રકરણ ૨૩ મું.

મલ્લરાજનો દુષ્ટ સંકેત.

જેમ દુનિયાના વિચિત્ર રંગોમાં પણ મિશ્રિત હોય જોઈએ;
 તેમ નીચજનોનાં કર્તવ્યની સાપ્રત્યક્તામાં પણ રસાયણી પ્રયોગ હોયો.
 જોઈએ નગને ઘૂત રમવાની ઇચ્છા થઈ, કેકેને, ભરત રાજને રાજ્યા-
 ભિષેક કરવાની ઇચ્છા થઈ, અને વિશ્વમિત્રને, હરિશ્ચન્દ્ર સત્ય
 ચરખાવવાની ઇચ્છા થઈ, એ અંતરભેદનું તત્ત્વ દર્શાવવાનો કુદરતી
 હેતુ પ્રત્યક્ષ જણાઈ ગયો છે, તેમ જ આ દુષ્ટ મલ્લરાજ પોતાનાં
 કાવત્રામાં કાવતો જાય છે, એ પરિણામે, સત્યાસત્યનું સંશોધન—
 કહો કે મથન કરાવી, કુદરતી કાયદો પ્રત્યક્ષ દેખાડવાનોજ હેતુ હોવો
 જોઈએ—જ્યાં સુધી મલ્લરાજ, આ પ્રયોગ ભજવે નહિ, ત્યાં સુધી
 કુસુમની પિતૃભક્તિ, અને નંદરાયની કુલીનતા દૃષ્ટે મહે નહિ મલ્લરાજના
 દુષ્ટ સંકેતમાં સામેલ થયેલી અવિચારણીયાવડી હાય ધસતી થાય, તે

તોજ અખજાના નીચ સાદસનો દાખલો મળી શકે ! કુદરતનો કાયદો
તો મૂળ-તત્ત્વનું દર્શન દેખાડવાનો હોય છે, પછી પ્રસંગ ક્યાં ધસડાય
છે, એ સમયની અલિદ્ધાગી છે. પરિણામનું ફળ પગિણામે મળે એ
વાસ્તવિક છે, પણ રાત્રીનો સમય વીતે, ત્યારેજ સૂર્ય પ્રકાશ
પામે, એ કુદરતનો રસાયણ પ્રયોગ આપણે વિસરવો જોઈએ નહિ.
અલખત ન્યાયાન્યાયનો આધાર બંને વસ્તુના સમીક્ષનપર રાખે
છે, એ સત્ય છે. કેમકે ચક્રમક સાથે ચક્રમક, દે અરણી સાથે
અરણી ધરાય, ત્યારે અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ મદ્દરાજનાં
કાવત્રાંપર નદગય મેળે, તોજ કથા રસ-તત્ત્વનાં કમલિયાં પ્રપ્તલી
શકે છે. પિતલના ગંગ જેવું, કમળાની આખે પીળું ભાસતું-ધાતુનું
તત્ત્વ, જો અગ્નિમાં નવાય, તોજ સુવર્ણનું પારખુ પડી શકે જ્યાં
સુધી કસોટી પર કંચન ચડ્યું નથી, જ્યાં સુધી લવત્તી પર પ્રારબ્ધ
ધસાયું નથી, ત્યાં સુધી ઉચ્ચતા પામતું નથી, જગ વિખ્યાત થતું
નથી. જો કે લાલચુઓ ધણી વખત સોનું જાણી, સ્વાર્થ સાધ્ય
કરવા પિતલને લઇને, તેને સુવર્ણમાં ચલાવવા ઇચ્છે છે, અને ધણી
વખતે અદેખાઓ સુવર્ણને પીતલ ઝાણાવા નીકળે છે, પણ સુવર્ણ તે
આખર સુવર્ણજ નીવડવાનું ! ખરે ! કાળજના સ્પર્શથી શુદ્ધ વસ્ત્રમાં કંઈક
ડાઘ બેસે છે, પણ તેનો સમય જાય છે, ત્યારે તે માંહેનાં ખરા તત્ત્વો
પ્રકાશી અસત્ય પદાર્થો ઉડી જાય છે. અને નીચ પદાર્થો, પેતાનો ભાવ
ભજવે છે. કુદરતે તેને માટે પણ માયાવી માર્ગ બતાવ્યો છે, ભવાઈ-
વીના ભૂલાવાનું એ સુખ્ય હથિયાર છે ભૂલભૂલામણીમાં ભૂલ્યો, તે
ખાઈમાં પડ્યો, અને તર્કથી ખરા માર્ગને પકડી લીધો, તે તરી

ગયો પદાર્થોનું પરસ્પર સમીક્ષન થવાથીજ ખીજી વસ્તુ ઉદ્ભવે છે સ્ત્રી
• અને પુરૂષ, ઈજ રસાયણી પ્રયોગનું ખીજું દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ ગણીશુ —

મલ્લરાજની રાજ્ય લેવાની ધારણાઓ, અઘાઉદીન ખુતીના મલેક
કાફૂરને વિસરાવે તેવી છે; મદાધી મલ્લરાજ, જેમ જેમ પોતાન
તરફને માર્ગ આપે છે, તેમ તેમ કુદરત તેને પોતાનો હાથ દે છે.
મલ્લરાજનો નીચ અને કૃત્રિમ પાસો સવળો પડતો જાય છે, તેમ
તેમ તે પાપી કાચમાં જાનને ઝપલાવતો જાય છે નંદરાયની પાસેથી
કારે કાગળે સહી લેવાવવામાં આવડીને છેતરી, અને પોતાની મહદ
આશા પાર પાડવાના શિખરપૂર ચડ્યો, તે જોઈને તેણે તો સમુદ્ર
મુથન કરીને જાણે ચાદ રતો પોતેજ કાઢેલાં માનવા લાગ્યો પણ
એ મૂર્ખ ક્યાં સમજે છે કે, પગે ચાલનારા પડિતો જેમ-મૂર્ખજનોની
કુંજર-સ્વારીથી નિરાશ થતા નથી, અને હસી, ગિરિવર પર જોઢેલા
પેલા કાઢિ કાઢિ કરતા કાગડાની ગણના કરતા નથી, તેમ ગુણીજનો આત્મા
દ્વારા તેમને ઉચ્ચ ન ગણુકારતા, અંદર હાંમીજ કરે છે

આવડીને હાથ ચોળતી કરી, ચોરને પોટલે ધગતી ધૂગ દેખાડી
સ્ત્રીને ઠગવામાં પુરૂષ બળવાન છે, એ મલ્લે દેખાડવા માંડ્યું, વિશ્વાશઘાતના
પાતકોનું બખતર પહેર્યું, ને દગલઆજીની કલગી માથે ધરી. હાથમ
ભક્તિની માળા લીધી, અને બગભક્ત બનીને સમુદ્ર કાંઠે સાધુરૂપ
બની જોઢો કુલીન ક્ષત્રિવટ જાળવવાને દેહપતન થતાં સુધી માત્ર
સંગ્રામ કરવાનું ડોળ દેખાડ્યું, પણ સ્વાર્થની તો રજ ઉડવા ન દીધી
આ પ્રપંચી એમજ સમજ્યો, કે જગતમાં અધારજ પ્રસરેલું
છે. સૂર્ય-ચંદ્ર ચળિત થયા છે. સગવરનાં દેડકાં શુ જાણે કે વળી

સાગરની લહેરો નેવી હોય છે એ મુખ મચ્છ કયા જાણે છે કે
 માછલાંના પેટમાં જ માતી પાકે છે. મદલરાજ કયા જાણે છે કે,
 પુરુષોમાં પોતાના કરતાં પણ અવિક પરાક્રમ રહેલાં છે. એ અધિજો
 એમ કયા સમજી શકે છે કે પોતાને હાથે પોતે કાપવા માંડેલી જળ,
 પોતાનોજ ગ્રાણુ હરવાની છે ! નંદરાયનાં પવિત્ર અંતઃકર્ણમાં
 મધરાજે, તિમિરનો ગોજો પ્રવેશ કરાવ્યો, એ સાબિત થયું, ને તેથીજ
 તે, મધરાજ જેવા મદારીની ઢેલકી પર નાચવા લાગ્યો. પણ ચાવડીના
 ઇચ્છમાં તો તે કાપટયઈપેજ રમણ થતું જણાયું છે. ચાવડી માત્ર
 એકજ વાતે ઠગાણી છે, ને તેણે મધરાજને વિશ્વાસનું પાત્ર ગણવાથીજ
 બોલિપર હાથ રાખી મુકવામાં પાછળ પડી છે. મુખ ચાવડી પણ
 ઠયા સમજે છે કે વળી જેણે પોતાના માલેકનું અન્ન ખાઈને તેનું
 નખોદ વાળવા માંડ્યું, તે જીજ્ઞસુ સહુ કરવામાં પોતાની જાદગી,
 નીચ કીચડમાં ઝપલાવે ! એવા તો થોડાજ વીરલા સૂત માતાએ
 જણ્યા છે કે વગર સ્વાર્થે, પેરદુઃખલજન જનીને, આં મીં દાદાભાઈ
 નવરોજ પેઠે, હિંદમાતાનું રક્ષણ કરવાને દેશવટો લઈ દે
 પતન કરે !

જુગારીનો વિશ્વાસ શો ? કંટકમાં કોમળતા શી ? ઘાતકીને દયા
 શી ? સ્વાર્થાંતે શરમ શી ? વેરીને વહાલ શું ? લાલચુને લુણ્ણલાલ
 શેનું ? કૌવચમાં મધુરતા કયાંથી ! અકલહીણને મોટાઈ શી ? કૃપાત્રને
 પાત્ર-જ્ઞાન કયાંથી ? સમુદ્રજળમાં મધુરતા શી ? માટીમાં સુગંધ શેની ?
 લોખંડને કદાચ પારસમણીનો સંજ લાગવાથી સુવર્ણ બને, પણ પથ્થરને
 લખાડીશું, તો શું તે સુવર્ણ થશે ? બાળકને રમકડું આપ્યાથી, કે કિમતી

પદાર્થ આપ્યાથી ફળ શું? મલ્લરાજ જેવા પ્રપંચીને હવે ચાવડી શું લાલચ આપીને ચળશે! સધુ, ઇંદ્રાસનની અશા રાખે નહિ, યોગી, માયાના ફળને વળગે નહિ, તો તેને લલચાવવાનું સાધન શું? ઇંદ્રને ઇંદ્રસ્થાન કરતાં વધારે શું જોઈશે? જેને જે જોઈએ તે પદાર્થ હાથ આવી ગયો, અને તે પણ મદા પ્રપત્તને સ્વાધીન કર્યો તો ચાવડી, તે કેવી રીતે છોડાવશે! હવે તો તેનાં પરાક્રમ પુરાં થયાં. માત્ર મલ્લરાજ મનમાં આં સાર સમજાયો, પણ ચાવડી તો આશાના પતંગપર ચડીને, ગગન ગમત કરે છે. મૂર્ખ આ, ભૂપર પડતો લય ધરતી નથી, આનાં કરતાં અધિક મૂર્ખતા શી? દેહાને વાવડી જતાની, ભોળાં વટેમાગુએ, સ્વાર્થાં સારને ડિમતી પદાર્થ સીપીને પાછળથી લેવા માટે પુઠે પડ્યો. પછી તેનું શું ખિલામ! ... ..

સુરંગ ફેડી ભૂમિને ખોદીબનાખે, કે દરિયો ડોળીને તેનો ત્યાગ લહે, પણ ક્ષાર તો જ્યાં હશે, ત્યાંથીજ મળશે. સત્ય પદાર્થ જ્ઞાની વિનાં પરખાતો નથી. વાંદરને કંઠે કકણ બંધાય, તો પણ તેની જાણના નથી. ચાવડીની ચતુર્તા અપણ છે મલ્લરાજનો પ્રપત્ત, કાચા સુત્રના તંત્ર જેવો છે; આખર તો હીરા તેજ હીરા, અને કાચ તેજ કાચ! ગમે તેટલું સનુખા મથન કરે, પરંતુ રેતીમાંથી અર્ક નીકળવાનો હતો? બૂઝા ઝાંડમાંથી સારનો રસ નીકળવાનો હતો? મનુષ્ય જીવંતો એક આ ઉદોગ છે, એટલે તે પુણ્ય થતાં સુત્રી પ્રપત્ત વડે પોપટો; પછી ફળની આશા, તેનાં કર્મપર રહેતી છે. અને તેજ પ્રમાણે મળશે. ખસખસનાં ખીજમાંથી ગુલાબ થવાનું નથી પાપણ રજમાંથી આરનો સ્નાદ મગવાનો નથી. મલ્લરાજ,

કુસુમખાને શરમ-દામ—ભેદથી કબજે કરીને, શાહનશાહી કૃપાનું પાત્ર થવાની ઇચ્છા રાખે છે, એ પ્રસંગ તાજેજ છે. આ કૃપાપાત્રમાં રાજ્ય-સુધાનું પાન કરી શકાય છે, એમ પણ તે મૂર્ખ માને છે. રસભોતમાંથી રૂધિરપાન થાય, એ તે ભ્રષ્ટ શકતોજ નહોતો; એટલે રક્ત-સરિતાને, સુધા નદી માને છે, લલે-મલ્લરાજ તેમણે સુરજતાનું માધુર્ય બિંદુ ચાખી લહે !—

કુસુમખા કેમ કબજે કરવી ? આ ધવરાજને કેમ છુટો પાડવો ! કાઠી ભાગે નહિ ને સાપ મરે, તેવાં યુક્તિના કામપર કેવી છુદ્ધિ ચલાવવી ! આ તર્ક કરવામાં મલ્લરાજ ગુધાયો—કુદરતનો માર્ગ કુદરતજ બતાવે છે, કંઈ સત્ય કલ્પના માટેજ કુદરત સહાય છે, એમ નથી. સ્વેત ને કૃષ્ણ બેઉ પક્ષ રહેલો છે. ને તે બન્નેમાં કુદરતનો નિવાસ છે. મલ્લરાજને મહાભારત તર્ક ઉત્પન્ન થયો નંદરાય કનેથી કારે કાગળે સહી કરાવી લીધેલા બે કાગળોપર મનેચ્છિત લેખ લખી કહાડયા. મલ્લરાજનું મન કુદરત પ્રત્યે નમવા લાગ્યું. પ્રભુએ તેની ધારણા પ્રમાણેજ સરજતા કરી, અને તેમાંજ પોતાની ફતેહ થઇ તો તેને પણ પુલ નહિ, પરંતુ પુલની પાંખડીજ ચડાવવાની, આ મદદી મગતરાંએ આશા આપી પ્રભુને પણ ડગનારા—હાથમાં રમાડનારા, કેવળ એ દેવનીજ પ્રસાદી માહેના અણઠા ભાગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, તેનેજ બનાવવા નીકળ્યા ! દુનિયાં તો જુગ્યા ! કલ્પના તો જુગ્યા ! છુદ્ધિ બળ તો જુગ્યા ! માંસાહારી પશુને, ઘાતકીપણીનીજ ખબર ! દુષ્ટાચારીને દુર્ગુણનો અનુભવ ! ભૂડ વળી મિષ્ટાનનો સ્વાદ શું જાણે ! ખાખરની ખીલોડીને સાકરના સ્વાદની શી ખબર ! કવિયોજ કવિતાના રસભેદને પિછાણે ! ગ્રેમીજ, પ્રમદા ગ્રીતની પરિક્ષા કરી શકે !

મહારાજનો દુષ્ટ સજેત તેને ક્યા ગારમાં ધસડી મયો દશે! કુદરતે તેને કેવી કલ્પનામાં સાધતા આપી દશે! નનામી, પશુ સહીવાળી ચીઠીમાં કુસમને કળજે કરવાનું, માવવરાજને દાંડી કાઢવાનું, ગાદબદલને દાંધનું મ્મદ્દુનું બનાવવાનું, નંદરાયને નદાનો દેશપાર કરવાનું, અને આવડીને શરણાગત બનાવવાનું શું લખેલું દશે! મહારાજ જેવા પ્રપચીએ, અલગત પોતાના મગજ તંત્રીએ અને સરખા ઉદ્યોગે લગાડ્યા દશે. કુદરતે સાદ્યતા આપેલી તે માનતો દશે, પરંતુ તેમણે પડેલો કાળો ડાઘ તે જોઈ શક્યો નહિ હોય!

ખરેખર! મગનંદ આકાશમાં ઉડે, તે અમુકબળ મુઢીજ જઈ શકે! મહારાજની સુદ્ધિ તો મહારાજના સ્વાર્થ મુઢીજ પડેલી શકે! તેણે જે ચીઠીમાં જે લેખો લખ્યા, પશુ તેમાંયે તેણે ગોધું ખાધું. નંદરાયને આવડીએ છેતર્યો. આવડીને મહારાજે છેતરી. તે મહારાજને કુદરતે બૂલ ખવરાવી. લેખમાં લખેલી વાત, અધિગા-બહેરાની કહાણી જેવી લગ્યાણી. સમગ્રજી તેમાં મર્મ જોયો ભેદ પારખતા પોતે પકડાઈ ગયો, ભેસ બદલે પાડો લાગ્યો, અને ઘોડા બદલે ખચ્ચરને ખેંચ્યો. બૂલમાં બૂલ પડી. દુષ્ટ સજેતનું દુષ્ટ કાળ મળ્યું, અને પગિણામ-નિષ્કળ નીવડ્યું.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

ભૂલમાં ભૂલ—કાંદામાં ફૂલ.

અધિજોગમે તો નળીતા માર્ગે ગય, તોપણ દોર તો ખાચજ! દરાર્યા દોરને ગળે દેડ નાખ્યા, તોપણ આખર કરવા જતું હોય તો ને

જાવજા! જેલને આંખે પાટા બાંધી, ને ઘાણીએ ફેરવો, તોપણ તે પોતાને ઠેકાણેજ આવી ઉભો। તેમ મદ્દરાજ ગમે તે કાવાદવાએ ફાંવી જાય, તોપણ અંતે તો મૂળ ફળનો ભાગ મેળવે। અલગત આ ચીઠીની ભૂતભૂત્તામણીમાં દુષ્ટ સંકેત સમાપ્ત જવાથી જોનાર મનુષ્યની આંખમાં, મદ્દરાજની કલ્પનાનું અંજન અંજાઈ ગયું, પણ જ્યારે તે પ્રયોગ, રસાયણ ક્રીવાએ તત્ત્વ પામ્યો, ત્યારે તેમાંથી સત્યતા પ્રકટ થઈ ગઈ-જે ભૂતથી મદ્દરાજ કુસુમને કબજે કરી શક્યો, એ ભૂત કઈ હતી? કેરી હતી? કયા પ્રકારે થયેલી હતી? એ જાણવું જોઈએ ?

મદ્દરાજે, એક ચીઠીમાં આ પ્રમાણે લેખ લખ્યો હતો. નીચે નંદરાયની સંપુર્ણ અક્ષરે સહી હતી. લેખ ખરો ફરે, તેવી રીતે સહીવાળો હતો-પણ તેમાં માત્ર એક કાળો ડાઘ પેઠા હતો. ને તે સમજી વાંચકનેજ શંકા ઉપજાવનારો હતો. મદ્દરાજને તો તે દોષરૂપ લાગતોજ ન હતો. જો લાગે તો લખે શા માટે! આ લેખ, એક દસ્તાવેજના રૂપમાં-કહો કે વસીયતનામાના રૂપમાં હતો.

“હું, નંદરાય વાઘેલો, નિઃસંતાન રહી, વૃદ્ધોવયને શરણ થયો છું. હિંદુ ધર્મ પંથના નિયમ પ્રમાણે, પિતૃશ્રદ્ધની વાંસના મેળવની માટે શ્રાદ્ધકર્મ કરનારા નિત્રીઓના પિંડની આશામાં હું મહારા વિશ્વાસુ બાણેજ મદ્દરાજને દત્તક કરી લઉં છું, પુત્રી, પરગોત્રની વાંસનાભૂત છે. દુષ્ટ સ્ત્રીના હાંથનો પિંડ, પ્રેતને અનિવાર્ય છે, આ રાંકલ જન્મ પછીનો છે, પણ મુમુક્ષાએ તેનો પ્રથમથીજ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ છે. મેં, મારં રાજપાટ-વૈઞવ, સુખ,

સર્ગા સહોદર, સ્ત્રી બાળક, સર્વની વ્યવસ્થા કરવાનું, મારા ભાણેજ મહારાજ, કે જેના હસ્તપિંડથી હું સ્વર્ગસ્મૃદ્ધિને પાત્ર થનાર છું, તે જેના શ્રાદ્ધકર્મથી હું સુકૃતીવદ ગેળવનાર છું, તેને સ્વાધીન કરી બાંધે છે. મારી પત્નિપર મને પવિત્રતા સંબંધી શક છે. વિવેકી કુસુમ, પુત્રના તુલ્યની પુત્રી, મારા જીવનને કલંકના સાગરમાં ઝળેળવાનો પ્રયત્ન આદરી બેઠી છે. ક્ષત્રીવદ છોડી, વધુન કુળમાં વાસો કરવાને ઉન્મત્ત થઈ છે, તો તે ઉભય સંબંધીને મારી રાજ્ય સત્તા અને સરદૈ શાન્તિના હક્કમાંથી રદ કરે છે. આ લેખ મારી પ્રકૃતિને દૃઢ કરીને લખવામાં હું સ્વસ્થતાને વિસરતો નથી. વૈરાગ્ય પામેલા ચિત્તને, સંબંધીનો શોચ નથી. કર્મની ગઢન ગતી છે. વહેળો, પોતાના સત્યમાર્ગ શોધી લહે છે. કુદરતે મને સત્ય સુચવ્યું, તે મેં વિસ્તર્યું છે, અને તે સર્વસ્વ આર્ય ધર્મના પંથને અનુસરીને, કુટુંબીજનો કબૂલ કરશેજ:-

લી૦ નંદનગરીનો મહારાજ નંદરાય,
ડાક્ટરની સહી કરાવી-ચાવડીની સમંતિ રૂપ સાક્ષી કરાવી લખતે, પછીજ આ મહા જેવા બહાદુર મહારાજે, રાજ્ય પ્રકરણી અભ્યાસનો નમુનેદાર લેખ ચિતર્યો, આ લેખની સિદ્ધતા, શુભરાતના સહેનશાહ પાસે કરાવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. નંદ વાઘેલાના કુટુંબને મારે, પાડીને પછીજ, રાણીને બળવંત કાયદો બતાવવાની ધારણા રાખી, સાક્ષીઓતો કબૂલમાંજ હતો, તેની પરવા કરી નહિ. આ લેખ તો ઠીક લખ્યો. શાહને તેમાં રનાવ સૂતક ન આવ્યું, પણ બીજને લેખ, બહુ વિચિત્ર રીતે લખ્યો-આ લેખ, કુસુમના ભાગ્યોદયનો હતો । :-

તેક નામદાર-ગરીબ નિવાળ, શેહેનશાહે આદીલ નામવર, ગુજ રાતના સ્વતંત્ર સુખા સાહેબ બખ્તાવર મુજપરખાનની બનાબમાં—
આપના ગરીબ ગુલામની અદના અરજ છે કે—

મારી વફાદાર કુંવરી કુસુમ આપના સ્નેહના રમણીયે, હું આપના પાટવી શાહગઢા અદમદશાહની સાથે જીંદગીનું સુખ મેળવવાને વરાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું, અને તે સ્વિકારશો, એવી ઉમેદ છે. આ લગ્ન, એવી સરતે કરવામાં આવે છે કે, મેં મારો સધળો રાજ હક્ક, મારા મૃતદેહને મુક્ત કરવા અર્થે, પુત્ર આધનો પિંડ મેળવવા સાડ, મારા ભાણેજને આપ્યો છે. ને તેથી તેમાં કુસુમ વગેરેનો કંઈ પણ હક્ક રાખ્યો નથી. પણ તેમાં બે મતલબ છે. એક મારો દેહ મુક્તી પામશે, ને કુસુમ આપના આશરામાં રહી મારા સ્નેહનું સ્મરણ આપશે.

લાં આપનો વફાદાર દોસ્ત નંદરાય વાઘેલો.

આ લેખમાં શી ભૂલ થઈ હશે ? આ ભૂલનું નકાશું પરિણામ કેવું આવશે ! સમજી વાંચક કદાચ કળી શકશે, પણ સ્વાધી મલ્લરાજથી કળી શકાશે નહિ. નામદાર શાહના હાથમાં બન્ને લેખ મુકાશે, એ વાત સિદ્ધ છે. કુસુમ જેવી કળાકૌશલ્ય શસ્ત્રધારી ને બહાદુર રજપૂતાણી, પોતાની પુત્ર વધુ ધાય, અને તે માટે, તેનો પિતા એક લેખમાં નાલાયક અને બીજા લેખમાં લાયક કન્યા બતાવે, તેનો શાહને શક ન બન્ય, પણ માનથી સ્વિકાર કરે, એ પણ મલ્લરાજે માન્યું જ હશે ? મલ્લરાજનું મન ન માને તો આ ભૂલભરેલું લખેજ શા માટે ! મલ્લરાજને માનવાનાં-મનાવવાનાં બે કારણો હતાં-પ્રથમના લેખમાં,

કુસુમ અને ચાવડીને નાલાયક ચિતરે નાહ, તો દીકરીએ ગરાસ જવાનો ક્ષત્રીય રિવાજ અનુસરતો થઈ ન પડે. લાણેજને એકદમ વારસો દઈ, દીકરીનો હક ડૂંઝાડી ન શકાય. બીજા લેખમાં પુત્રીને વધાદાર ન ગણે, તો શાહ તેનો સ્વિકાર કરે નહિ. આ ભૂલ, ઉતાવળમાં-આકળાપણમાં, મલ્લરાજથી ભેદ શકાય નહિ. જે મલ્લરાજ, તેના પર પુખ્ત વિચાર કરે, તો સુધારીને, ખરા બનાવ તરીકેના માર્ગ પર સુકી શકે, પણ રાત થોડી ને વેશ ધણા, તેમ જ કલાકના અરસામાં, વાઘેલખડાધિપતી થવાનું મલ્લરાજના નશીબમાં સરજેલું તે માનવો હતો; એટલે બુદ્ધિબળની વધુ અજમાયશ કેવી રીતે કરી શકે! અંતે, આ લેખોથીજ સિદ્ધ કરી દઈને, શાહ અને શાહજાદાનું વિશ્વાસુ-કૃપાપાત્ર ઠરવું, અને એજ લેખથી કમળ પુખ્તને કાંટામાં નાખીને પોતાની ચાતુર્યતાનો ચાંદ પોતેજ ધારણ કરવો એ નિશ્ચય પર આવ્યો.

અકર્મી આઘળાઓ એવાજ મૂર્ખ હોય છે. કુદરત તેને એજ માર્ગે ભૂલાવે છે. કર્મ પ્રમાણે બુદ્ધિ પેદા થાય છે, તેજ બુદ્ધિ વડે બધનમાં પડે છે, ને તેજ બધનથી તેઓ પરિણામનાં ફળ ચાખે છે. ઝરમાં ઝેરજ છે, છતાં તેને અપીણીઓ પ્રિય ગણે છે ! આ મહાન ઝેરી ભૂલ, મલ્લરાજ જેવા અપીણીને પ્રિય લાગે છે. ગરવી ગુજરાત એમજ ગાંડી ઠરી છે! વાઘેલા વંશના ઘેલા રાજાઓ, આ પ્રકારેજ ઘેલા ઠયા છે ભૂલ માત્ર પ્રારબ્ધની છે. મનુષ્ય તો માત્ર નિામ-ત છે.

પાપી કીડો, આ લેખ વડે, હાવ પાર તરવાને, આશાના વૈમાનપર ઉડવાને, બલવંત બનીને, પાવત્ર કુસુમબાના મહેલ-તરફ કુચ કરી

જાય છે, એવામાં અકળાયેલો પ્રેમસંગ ખારોટ મલ્યો. અકસ્માત્ મલ્યો. અંધારું તો ન હતું. પ્રહર રાત્રી ન હતી, તોપણ પ્રેમસંગ નિશામાં-કહો કે, દેશના નિશામાં નહિ, પણ નિમકહલાલીએ ડાંખ મારવાથી એ વેદનાના નિશામાં અજવાળાને અંધારું ગણીને પ્રાટલી પુકે, ને દમભર જવાસે દોડતો જતો હતો. માધવરાજને, આ કાવત્રોની ખબર કરી, તેને ખસેડવા જતો હતો; પ્રેમસંગ ક્યાં જાયતો હતો, કે મલ્લરાજને નગી-દ્વાર લઈ વિદાય થયા પછી, મહાભારત યુદ્ધના કોઠા જાણવાનો અભ્યાસ થયો છે, અને તેજ કોઠા હસ્તગત કરવા મલ્લરાજ આવ્યો જાય છે—

‘ખારોટ, ઉતાવળા ક્યાં?’—દુરથી ધીમે સ્વરે બોલાવતું કોઈ માણસ પ્રેમસંગને લાગ્યું. ઉભો રહી જોયું. “મલ્લરાજ સિપાઈની ટુકડી સાથે માધવરાજને પકડવાજ આવ્યો! નખખોદ ગયું! હું લૂણ હરામી થયો. કુસુમને આરોપમાં ધસડી, માધવરાજને તોપને ગોળે ઉડાવશે. ખારોટાણીના વિનોદમાં ધર ગયું. ભુરી થઈ, બાપા! ભુરી થઈ. પ્રેમસંગ? પાતકી થયો. નીચ થયો!” તે પૂતળાં પેઠે ઉભો થઈ રહ્યો. મલ્લરાજ જાણી ગયો, કે પ્રેમસંગ કુસુમને ત્યાં જાય છે, કંઈક નવિનતા છે, કંઈક લાલચ છે, કંઈક ભેદ છે.

“ક્યાં આવ્યા-ખારોટજી?”—

“આપના કામ સારું. પેલો ન્હાસી ગયો છે કે નહિ તે જોવા”—

“આલો મારી સાથે—

“હવે મારું કામ નહિ-રજા લઈશ.” ખારોટ છટકે—મલ્લરાજ કુસુમને મહેલે પહોંચ્યો.

કુસુમના મહેલ તરફ જવાનો એકજ માર્ગ હતો. તોપણ મહેલની પછવાડે, બગીચાનો દરવાજો હતો. જો કે તે ઉઘાડો હોવાનો સંભવજ ન હતો, તોપણ બારીવાટે માત્ર મુખ દર્શન કરી, કંઈક ખજર દેવાય, તો દેવાની મિષે પ્રેમસંગ આપ્યો. ભલી લાગણીથી તેને કુદરતે સદમાર્ગ દેખાડ્યો. મહલરાજ અને નંદરાય, પાછળને દરવાજેથી નીકળ્યા હતા. એટલે એ દરવાજો ઉઘાડો રહી ગયો હતો. આ માર્ગ કોઈના જાણવામાં ન હતો. પ્રેમસંગને દુધમાં અને દહીંમાં પગ રાખવાનું બની આવ્યું, અને તે મહલરાજના પહેલાંજ કુસુમજાના મહેલમાં પ્રવેશી ગયો.

ભોળાં માણસો ભડભડીયાં હોય છે. પણ તે દીક્ષા સાધ, અને નીતિનાં એકાં હોય છે. લાલચુ લોકોથી લોભને વશ થઈ અરિષ્ટ સત્વર થઈ શકે છે. તેને પશ્ચાતાપ થતાં વારલાગતી નથી. જ્યારે તે લોભમાં અંજન જાય છે, ત્યારે તે જોઈ શકતો નથી, પણ તેની આંખનું પડ ઉઘડી, પ્રભાતના સૂર્ય પેઠે ઝગઝગતું જણાય છે, ત્યારે ખરી વસ્તુ જોઈ શકે છે. અને જ્યારે તે સારા સારના વિચાર કરી શકે છે, ત્યારે તે ખરો લાભ જળવવાને તરત તૈયાર થાય છે. જો કે જોવા અશક્તિયોનો એક દુર્ગુણ, તેના બધા સદગુણને ઢાંકે છે. કેમકે મુવા પછી અમૃત નકામું છે, તો પણ તે નીચ-પાપીયોના હૃદય કરતાં ભલું છે. કારણ કે પાછળનો પશ્ચાતાપ ગણ્ય કોઈ પ્રસંગે, પરમનને પરદુઃખ લાજન થઈ પડે છે.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ભૂસનો ભોગ.

મૂર્ખના મોઢાંમાં વાત, કાગડાના પેટમાં ખીર, અને કમળપત્રપર પિંદુ રહી શકતું નથી. તેમ પ્રેમસંગના પેટમાં, મલ્લરાજની ધનામી વાત રહી શકી નહિ. તેણે તરત ઘેર જઈને તેની સ્ત્રીને કહ્યું, અને પાછળથી પોતાનેજ પસ્તાવો થયો. ખરી વાત છે, કે કસ્ટુખી રંગને જેમ જેમ કુટે, તેમ તેમ રંગ ચડે છે, પણ પતંગને જેમ જેમ ચડાવે, તેમ તેમ ચોટતો જાય છે. પ્રેમસંગ તેવી જાતનો મૂર્ખ છે. તેનું હૃદય દેવળ એરંડાના મૂળ જેવું નિર્બળ છે. પ્રેમસંગને ગમે તેવું સમજાવવામાં આવ્યું હોય, પણ તેના પેટમાં ટકવાનું જ નથી. ધણી માણસો જગતમાં એવી પ્રકૃતિ રાખે છે, કે તેના કાને એક વાત આવી, પછી તે ખરી હોય या ખોટી, પણ જે ત્રણ સ્થળે પુંકયા પછીજ તેને જંપ વળે છે. જેમ જુગારીના હાથમાં ધન, ઘેલીને માથે બેડું, વાદર કંઠે હાર, પથ્થરપર પાણી, મૂર્ખને ઉપદેશ, અને સરિતા જળપર વ્રજ ટકતું નથી, તેમ એવા માણસોનાં અધિરાં, અદૃઢ અને અવિચારી હૃદયમાં, ગંભીર જેખમભરેલી અને ઉપયોગી વાતો પણ ટકતી નથી. પ્રેમસંગને હમેશાં વાત કરીનેજ પસ્તાવો થતો, અને તે પ્રમાણે આ પ્રસંગે પણ તેવું થયું. મલ્લરાજને વાત કરી દીધી. સદાનો આશીર્વાળ હોવાથી, લાલચુ હોવાથી, ખુદી વગરનો અને સાહસકર્મી હોવાથી સપડાઈ ગયો. વાતનો ભેદ ખુલ્લો થઈ

ગયો. અંતે પણ તેમનાં છુદ્દીયજે કામ ન કર્યું, અને
 મલ્લરાજને શંકામાં નાખીને પાછી પાની કરી નાસી ગયો.
 કુસુમબાના મહેલમાં આવ્યો. પાછળ ઉધાડે દરવાજેથી ને
 અંદર પેટા કાપડે તેને અટકાવ્યો નહિ. બગીચામાંથી પસાર થઈને
 દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરના ગયો, કે વૃદ્ધ ખવાસણની દૃષ્ટે પડ્યો.
 પ્રભાત થવા પહેલાં, અકળાયલો અને દમભર હાકિતો ખારોટ, કોઈની
 અટકાયત વગર સુમંતની બીમ જેવી ચોટીમાંથી પસાર થઈને આવે
 છે, એ ઉપરથી તે વિશ્વાસુ વાત લાવેલો હોવો જોઈએ, આની
 કલ્પનાએ, વૃદ્ધ ખવાસણે તેને ઉપર આવવાનો માર્ગ દેખાડ્યો.
 પ્રેમસંગનાં શુકન સારાં નીવડ્યાં-વગર શ્રમે, મલ્લરાજની જાળમાં
 સપડાયલો છતાં, ધરેલી આશામાં સફળ થવા મૂળ સ્થળે પહોંચી
 ગયો, એ પણ અહોભાગ્ય ગણાયું. વૃદ્ધ ડોશી, તેનાં આવાગમન વિષે
 પ્રશ્ન કરે, તે પહેલાંજ પ્રેમસંગ જોલી ઉઠ્યો ! “ખા ? દુષ્ટ મલ્લરાજ
 એક ટુકડી લઈને આવે છે. મહેલને ઘેરો ઘાલશે, અને માધવરાજ
 તથા કુસુમ બંદેનને દેદ કરશે.” પ્રેમસંગના આવા શબ્દો સાંભળીને
 ડોશી ગભરાઈ ગઈ પોતાના વૃદ્ધ અનુભવનો ઉપદેશ બાળક કુસુમને
 અયોગ્ય લાગ્યો; પણ પાછળથી પરતાવાનો વખત આવ્યો. ક્યેથી તેને
 પાણી તો આવ્યું. પણ તેવું થયેલું જોવાને તે રાજી થઈ નહિ.
 પ્રેમસંગનો ઉપકાર માની, તેને એક તરફ બેસાડીને ડોશી, કુસુમ-
 બાના શયનગૃહ તરફ ગઈ. દરવાજા દીધા હતા. ડોશીને લાગ્યું કે
 કદાચ રાતના જાગ્રણથી બંને પોઢી ગયાં હશે. તેણે દરવાજાનાં
 એક છિદ્રમાંથી જોયું. તેની વૃદ્ધ આંખને, અંદરનો

દેખાવ અળખામણો થઈ પડ્યો. કુસુમની કેવળ નાદની રીતને તેણે
 બજોડી-ઠાઠી. પુન્ય પિતાની કૃપાનું અપાત્ર થવા માટે કુસુમ લાયક
 લાગી. કુસુમ નવલપતિના પ્રેમપાશમાં દિગ્મંથ થયેલી જોઈ, છતાં
 તેમને અકસ્માત ઉઠાડવાની પ્રજ્ઞ પડી. વૃદ્ધ ડોશીએ ધીમે સાદે
 કહ્યું-“બા ? પ્રભાત થઈ જવા આંખું છે !” આ ગંભીર શબ્દો
 સાંભળીને દમ્પતી ચોંકી ઉઠ્યા-દુબ્બંત અને શકુન્તલા, પ્રેમચુંબનમાંથી
 નિવૃત્ત થયાં-વૃદ્ધ ડોશી બહાર ગઈ, તેની નજરે ઉભી રહીને, તેઓને
 શરમાવવાનું તેણે યોગ્ય વિચાર્યું નહિ. માધવરાજ હથિપારખંધ
 પોશાક સહિત બહાર માર્ગે પડવાની ઉતાવળમાં હતો તે એક તરફ
 માગની ખારી વાટે ઉભો હતો, અને કુસુમે દરવાજો ઉઘાડ્યો.
 કુસુમની નજર પેલા પ્રેમસગ ખારોટ ઉપર પડી, અને માધવરાજની
 નજર મહેલના દરવાજા પાસે ઉભેલા સિપાઈઓ પાછળ પડી. માધ-
 વરાજના મનમાં ગજરાટે દમ વધાર્યો-તેમ કુસુમના શબ્દો અંદર
 દૃષ્ટી જેવી લીધી. ‘રાજ ? અહીં પધારો !’ આ ગંભીર શબ્દોન્યાર
 કરનારી નિર્દોષ હંસણીનું હૃદય ધડકવા લાગ્યું, આંખમાં આંસુ આંખ્યાં
 હોય, તેમ માધવરાજને લાગ્યું, તે કુસુમની તરફ પાછળા ભાગમાં
 ગયો, તો સામંત અને ખારોટ બંનેની વિનતી સાથની સલામને
 પાત્ર થયો-માધવરાજે તરતજ પ્રશ્ન કર્યો, “સામંત ? બહાર સિપાઈઓ
 કાણ ?” “મહારાજ, મહારાજ સાથે આવેલા હશે.” સામ તેનંત્ર ઉતર
 દીધો. “રાજ ? ચિન્તા ન કરશો. સામંતના કહેવા પ્રમાણે જો પ્રયુક્તિ
 થશે, તો આપણે પવિત્ર લાવના સિદ્ધ કરી શકીશું !” કુસુમે ધિરજ
 દીધી. કુસુમ અને સામંત વચ્ચે માત્ર થોડીજ પળ વાત થઈ હતી.

તોપણ દુઃકર્મા તેણે ગભરાટ નરમ પાડી દીધો હતો. પ્રેમસંગ રાંભણીને
 'દંગ થઈ ગયો હતો. મહારાજે, જામતના હૃદયપટપર એવો વિઝળીક
 ડહામ દઈ દીધો હતો, કે તેના ઉન્મત્ત વાયુરોગને દગાવી દીધો હતો.
 મહારાજને જોઈને સામંત ઉરકેરાય, એ જનવાળેગ હતું, પણ આ
 , અપંચી વેદ તેની નાડી પારખી શક્યો હતો; ને તેવી મહારાજે
 ધણીજ સીંદ્રતથી સામંતને સમજાવ્યું હતું. આ વૃત્તાત પુરેપુરું
 કુસુમને સમજાવ્યું નહોતું, તોપણ કંઈક સૂચવ્યું હતું. મહારાજને
 દરવાજે બેસાડ્યો હતો, અને પોતે ઉપર આવ્યો હતો. મહારાજના
 નીચ હૃદયે, સામંતનો વિશ્વશ માન્યો નહોતો. તેના પાપી મનમાં
 એવી પણ વાસના ઉભી થઈ હતી, કે કદાચ સામંત, માધવરાજને
 હઠાવી દે! સાદાસામા સપડાયલો સાપ છટકી જાય, અને જાળમાં
 ચુંથાયલી કાવલડી ઉડી જાય, સાટે તેણે કેટલાક સિપાઈઓને પાછલે
 દરવાજે, ને કેટલાકને ફરતા રાખ્યા હતા. સામંતને જોઈ એ જાણ
 નહોતી. સિપાઈઓના આવાગમનની વાત પણ જાણવાને તે ઘેનશીય
 હતો, તોપણ માધવરાજના પ્રશ્નોત્તરમાં 'હશે' શબ્દ વાપરીને પોતાનો
 અનુભવ દેખાડ્યો હતો. તેણે પુખ્તપણું બતાવી દીધું હતું. માધવરાજ
 આ હકિકત જાણવા પ્રગ્ન કર્યો.

“સામંત, શી ગડબડ છે? આ બધું તોફાન શું છે? મને,
 મહારાજ નંદરાજને અળવું છે.”

“બાપુ! નંદરાયજીનું ચિત્ત બ્રમિત થઈ ગયું છે. પેલા મહારાજનું
 હૃદય કોણ જાણે કેવું કઠોર થઈ ગયેલું છે કે પરખાતું જ નથી.

રાત્રીના પાર વાગે, મહારાજને લઇને મહારાજ અહીં આવેલો હતો, પ્રભુ જાણે તેને કોણે પત્તા આવેલો હશે” —

“બાપુ ? મારી બૂન થઇ છે. અહીંથી જતા હું માગ મા સપડાઈ ગયો—મહારાજે મને જોયો હતો.” પ્રેમસગે પોતાની મૂખ ધને પડદો વાત વચ્ચેજ પ્રકટ કર્યો—

“ત્યારેજ મહારાજ કાવ્યો. જોકે નંદરાયને મે સમજાવ્યા, ત્યારે તો તેમણે જતુ કર્યું, પણ મહારાજે મધું ફેરવ્યું, ને અંદર મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો મને લાગે છે કે તેમણે છુપી રીતે નજર કરી હશે. તેઓ ક્યે માર્ગે ગયા, એ મને લાગે, વખતેજ કલ્પનાથી જણાયું, ને તપાસ કર્યો તો પાછાગેનો દરવાજો ઉઘાડો હતો.”

“હા—હુ તેજ માર્ગે અંદર આવ્યો” પ્રેમસગે વચ્ચે સાક્ષી લીધી.

“ત્યારે તમે અમને ખબર કાં ન કરી ! બહુ યોગ્ય પ્રસંગ હતો.”

“મેં ધાયું કે તેઓ તમને મળશેજ; હું તો વાત જોતોજ રહ્યો”

“કીક, હવે શું છે ?”

“નંદરાયનું ચિત્ત ફરી ગયું છે નંદરાયની સહી સાથના બે દસ્તાવેજ છે. સહી ખરી છે, એટલે દસ્તાવેજ ખરા માનવા જોઈએ. તેમાં એક દસ્તાવેજ એવો છે કે, નંદનગરનું રાજ, મહારાજને દેવું. રાણી અને કુસુમનો હકક છીનવી લેવો. ખીજો લેખ, કુસુમને, શાહનંદા સાથે—

“પરણાવી દેવી ? હાય !” કુસુમ સુહર્ષિત થઇ, માધવરાજે પકડી લીધી.

“સાધ્વી ? સાવધ ! સાધવરાજનાં પ્રાણુ હશે, ત્યાંસુધી શુદ્ધ અને પવિત્ર ક્ષત્રી તન્યા, કદીપણુ યવન હાથ નહિ જશે.”

“આ લેખ વડે મલ્લરાજ શું કરવા ઇચ્છે છે !”

“તે જે માર્ગ ખતાવે છે, તે તો મને વ્યાજ્ઞી લાગે છે. મલ્લરાજ કહે છે કે નંદરાયનુ ચિત્ત હાલ ભ્રમિત છે. તેણે કુસુમને કબજ કરવાનો હુકમ આપ્યો છે, તે આપને ઇપક્ષ સાથે રળ દેવા કરમાવ્યું છે. પણ મલ્લરાજ કહે છે કે, હું ખરો ક્ષત્રી બન્યો છું. વાઘેલ કન્યાને લાછન આવવા દેવાને હું ખુશી નથી. મેવાહ કુંવર આગરદાર છે. માત્ર તેમણે પ્રથમ કુસુમને મળવાનીજ નાદાની કરી છે. અલગન હું શાશ્વત્વનો એક પક્ષનો હિમાયતી છું, તોપણ કહી શકું છું કે, નંદરાજનુ ભ્રમિત મન ઠેકાણે આવે ને તે શુદ્ધિમાં આવીને પરતાવો કરે તેટલાં કુસુમે અને સાધવરાજે આ નગરથી દુર થવું. પાછળથી સૌ ડીક થઈ રહેશે. કુસુમને સાધવરાજના આશરા નીચેજ રાખવી, પણ પ્રથમ સાધવરાજ પોતાને ત્યાં જઈ બહોળસ્ત કરે, અને પાછળથી કુસુમ તેમને મળે. કેમકે આ વાત પ્રકટ થવાનીજ, શાદને ખબર પડવાનીજ, અને પાછળથી તકરાર ઉઠવાનીજ. પણ પોતાની ભરદ્વજમાં પોતાનું જીવ વધે તેમ રૂપનગરના કિલ્લામાં પેઠા પછી હરકત નથી.”

“સામંત ? આ પ્રપત્તી સલ્લાહમાં મને કંઈક ભેદ માલમ પડે છે. મલ્લરાજ સાથેના મારા છુપા અનુભવમાં, અને તમારી સાથે તેમણે લીધેલા પ્રસંગની વાતોમાં સ્પષ્ટ જણાઈ ગયું છે, કે તે એક પાકો બદમાશ અને નંદરાયનો છુપો શત્રુ છે. તોપણ તે

આ ઠરાવપર આવવામાં શું શુભ વિચારે છે, એ કહી શકાતું નથી. નંદરાયને ગળી ન શકાય, અને મલ્લરાજના કાવતરાંના લેખો જે મારી પાસે પુરાવા સાથે હાજર છે, તે ઉધાડા મુકી ન શકાય તો, હાલની તેની સલ્લહ લક્ષમાં લેવા જેવી લાગે છે.”

“હું પણ તેમજ ધારું છું. તમારી પાસે જે પુરાવા હોય, તે નંદરાજની શુદ્ધિ ધર્માં સુધી શુભ રાખવા. અને આપે રૂપનગર તરફ રવાના થઈ જવું. હું કુસુમબાને લઈને પાછળથી આવું છું.”

“સામંત? તમે સમજી ચતુર વૃદ્ધ ને રાજ્યના છળભેદથી ભણીતા છો. રાપ સાંઠિમાં વીંટળાઈ ગયો, પણ એમ ન સમજવું, કે તે ઝેરથી છુટો થયો છે. તે આપણે વશ થઈ ગયો છે. ભૂમિપર પડેલો ઉદર મૃતવત્ લાગે, પણ નજર ટળી, કે પાછો જીવતોજ ભણુવો. હું જાણ અને પાછળથી કપટ થશે તો?”

“તો તમે ક્યાં દુર છો? સામંત કાચો નથી. મલ્લરાજ જેવા સંકટોને ઠગી લહેશે. વળી આપણે એવો આડો માર્ગ લેવો, કે મલ્લરાજ પોતાની બાજુમાં ગોથુજ ખાય.”

“હા તમે ક્યાંથી આવશો? રૂપનગરનો માર્ગ કયો લેશો?”

“અમે સમપૂટ પર્વતની કંઠશૃંગાથી પસાર થઈ સાબરમતી આજીંગીને, પાછલે રસ્તે રૂપનગર આવીશું. આ માર્ગ કોઈના ભણુવામાં નહિ હોય, એટલે કે આપણે આ આડે માર્ગે જઈશું, તે કોઈ નહિ જાણે.”

“મલ્લરાજને એક માર્ગ બતાવીને તમે બીજે માર્ગે આવજો. આ કામમાં વીલંબ કરવી નહિ. હું રજા લઉં.”

“તમારે કુસુમખાની ચિન્તા ન કરવી. તે મારે જીવને જોખમે છે. તમે પધારે-અમે તમારી પાછગજ, રસ્તે પડીશું.” સામંત ધિરજ દબને નીચે ઉતર્યો. ખારોટને સાથે લેતો ગયો. ખારોટ પાછગને દરવાજેથી પસાર થઇ ગયો; અને સામંત મલ્લરાજને જઇને મળ્યો. સામંતે, માધવરાજને વિદાય કરવાની ખબર આપી; અને પોતે કુસુમ સાથે અરવલ્લીના પહાડી જંગલમાંથી રૂપનગર જવાનું કહીને મલ્લરાજને સંતોષ આપ્યો. મલ્લરાજે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો, અને તાકીદે નીકળી જવાનું કહીને તે રસ્તે પડ્યો. મલ્લરાજ કેવળ સામંતના ભરસાપર જોસી રહ્યો નહિ તેણે કેટલાક છુપા ખાતમીદારો ફરતા રાખ્યા, તે ખીજા સિપાઇઓને લઇને રાજગઢ તરફ રવાના થયો.

હથ્થરની અકળ માયા છે. ભૂંડા જનો ભૂંડાઇ કરતાં ભૂલે છે, તે ભલાને રંજડવાના પ્રયત્નમાં જો તે ભૂલ ખાય છે, તો એવા નીચ કામમાં પણ પ્રભુ સાલ થાય છે. આ અજળ ચમત્કાર આશ્ચર્ય કારક નથી. કેમકે ભલા માણસનું અતે પરિણામ ભલું લાવવા માટે જ નીચજને પ્રપંચી પારશ્રમ કર્યો હોય તે તેમાં અપુર્ણતા રહેવાથી ભલા જનોને પધારે વખત ગુમાવી વ્યર્થ વિપત્તિમાં ધસડાવું પડતું હોય, તો પેલા ભૂંડાને તત્કાળ સ્મરણ કરાવી, તેના નીચ આર્ગો પ્રભુ તેને નજરે ખતાવી આપે છે; એમ થવાથી ભૂંડા માણસો પ્રભુનો પાડ માને, અને પોતાને દ્વેષમંદ થયેલા જાણે, પણ હથ્થર તો તેની મુખાંધપર દસે. એ નીચને નીચો પાડવાનો આ પ્રભુનો પ્રપંચ છે, એ તો તે સમજે નહિ. પછી પાછગથીજ તે પસ્તાય-મલ્લરાજ, પોતાના પ્રપંચમાં કાવેલો માનતો હતો-પણ સામંત અને માધવરાજના વિચારમાં તે.

નિષ્કળ થયેલો હતો-કેમકે કુસુમ તો સપ્તપૂટ પર્વતને પાછલે માર્ગે જનાર હતી, અને મલ્લરાજના સ્મરણમાં અરવલ્લીનો માર્ગ ધુમી રહેલો હતો. એટલે મલ્લરાજનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડવાનો હતો. ધૈર્યે એમ ધાર્યું કે માધવરાજ સફળ થવો જોઈએ. ત્યારે હવે માર્ગ શું ? મલ્લરાજને એ છુપી આતમી ક્યાંથી મળે ? કંઈ પ્રભુ તેના કાનમાં કહેવા આવશે ! કંઈપણ નિમિત્ત શોધીને લાકડે ગાકડું વળગાડશે ! પ્રભુ, પળમાં આહે તે કરે ! અભાગી માતાનું નિર્દોષ આળક, તૃક્ષ્ણની ધટા નીચે પડ્યું, ત્યાં કાણુ પોષણુ કરે ? પ્રારબ્ધ તો માયા વગરનું હતું. માત પીતા તો તજી ગયેલાં હતાં. જીવને માતા સાથે, આત્માને દેહ સાથે સંબંધ હતો. આળકને જીવાડવાની પ્રભુને ઇચ્છા હતી, એટલે ડાળીપર મધપુડો બન્યો; તેમાંથી મધનું પિંદુ, આળકના મોંમાં પડવા લાગ્યું, ને તે આળક ઉછર્યું, એ રીતે પણ પ્રભુની માયા પ્રણી ! મલ્લરાજને તેવીજ રીતે ધૈર્યે માર્ગ આપ્યો ધૈર્યની ગતિનો બીજો દાખલો જુઓ. સામ તે, પાછળનો દરવાજો ઉઘાડો જોયા છતાં, ઉતાવળમાં બંધ કરવાનું ભૂતી જવાથી, પ્રેમસંગે મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પેલા પ્રેમસંગના છાલકા પેટમાં એમ ઉતર્યું, કે મલ્લરાજને ચીરવાનો બીજો દાવ આવ્યો છે. માટે તેને ગળીને, માર્ગની વાત વિદીત કરવી. આ વિચાર કરતો એકદમ મલ્લરાજને મધ્ય માર્ગમાં પકડી પાડ્યો અને હાંપતો હાંપતો સલામ કરી ઉભો.

“ કેમ, પ્રેમસંગ ? ક્યાં હતો, ઉતાવળો ક્યાં ? ”

“ આપુ ? હું તો તમારી પાસેથી નીકળી પાછલે દરવાજેથી આના મહેલમાં ગયો હતો. માધવરાજ રૂપનગર ગયો છે, તેને મળવા

ને દક્ષિણા લેવા ગયો હતો. તમને જોઈને સરમાયો, ચેટલે નાહો.
 , હુઃખ ન લગાડશો, હં ! ”

“ કુસુમ પણ જાય છે ની ! ”

“ તે તમને ખબર તથી શું ? ”

“ અધ્યા ક્યાંથી જાય છે ? સાચું કહેજે ! ”

“ તે ન કહેવાય. તેની તો કિંમત આકરી છે, ખાપુ ? ”

“ ખરું કહે, તો જે માગે તે દઉં . ”

“ તમને ક્યા માગીની ખબર છે ? ”

“ અરવલ્લી પર્વતના— ”

“ ના; તે સપ્તપૂરના પાછલા ભાગમાંથી સાબરમતી માર્ગે
 જનાર છે જે-જે ભૂલ થતી. હું ત્યાં હાજર હતો. તે લોહિયે
 તમને આહું સમજાવ્યું છે. એમ કહેવા માટે ત્યાંજ પ્રપંચ
 ઘડાયો છે. ”

“ ત્યારે તું શાહજાદાને રાજનગર જઈ મળીશ ? ”

“ બંદો-હાજર છે. પણ— ”

“ પણ શું ! લે આ હીરાનો હાટ-હું તને ચીડી દઉં, તે લઈને
 શાહજાદાની મુલાકાત લે, અને તેની સાથે તું પેલાં જે માર્ગે જાય,
 તે માર્ગે તેને લઈ જા. હું પણ તે લોહિયની પાછળ પડવા તૈયાર
 થાઉં છું— ” ચેટલું કહી મધરાત્રે હીરાનો હાર ગ્રેમસંગના ગળામાં
 નાખ્યો. અને તેને સાથે લઈને પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાં જઈ એક
 ચીડી શાહજાદાપર લખી તેમાં બે મુદ્દા હતા. એક મુદ્દો પેલા બે
 નંદરાયના લેખો, શાહની સંમતિ માટે આપવાના હતા તેનો, તે

નિષ્કૂળ થયેલો હતો-કેમકે કુસુમ તો સ્વપ્નપૂર પર્વતને પાછલે માગ
જનાર હતી, અને મહારાજના સ્મરણમાં અરવલ્લીનો માર્ગ ધુમી રહેલો
હતો. એટલે મહારાજનો પ્રયત્ન નિષ્કૂળ નીવડવાનો હતો. ઇશ્વરે એમ
ધાર્યું કે માધવરાજ સફળ થવો જોઈએ. ત્યારે હવે માર્ગ શું ? મહારાજને
એ છુપી ખાતમી કર્યાથી મળે ? કંઈ પ્રભુ તેના કાનમાં કહેવા આવશે !
કંઈપણ નિમિત્ત શોધીને લાકડે ગાકડું વળગાડશે ! પ્રભુ, પળમાં
આહે તે કરે ! અભાગી માતાનું નિર્દોષ બાળક, નૃક્ષની ઘટા નીચે
પડ્યું, ત્યાં કોણ પોષણ કરે ? પ્રારબ્ધ તો માયા વગરનું હતું. માત
પીતા તો તજી ગયેલાં હતાં. જીવને મામા સાથે, આત્માને દેહ સાથે
સંબંધ હતો બાળકને જીવાડવાની પ્રભુને ઇચ્છા હતી, એટલે
ડાળીપર મધપુડો બન્યો; તેમાંથી મધનું મિંદુ, બાળકના મોંમાં પડવા
લાગ્યું, ને તે બાળક ઉછર્યું; એ રીતે પણ પ્રભુની માયા રૂળી ! મહારાજને
તેવીજ રીતે ઇશ્વરે માર્ગ આપ્યો. ઇશ્વરની ગતિનો ખીન્ને દાખલો
જીએ સામંતે, પાછળનો દરવાજો ઉઘાડો જોયા છતાં, ઉતાવળમાં
બંધ કરવાનું ભૂલી જવાથી, પ્રેમસંગે મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો, અને પેલા
પ્રેમસંગના છાલકા પેટમાં એમ ઉતર્યું, કે મહારાજને ચીરવાનો ખીન્ને
દાવ આપ્યો છે. માટે તેને મળીને, માર્ગની વાત વિદીત કરવી. આ
વિચાર કરતો એકદમ મહારાજને મધ્ય માર્ગમાં પકડી પાડ્યો અને
હાંપતો હાંકતો સલામ કરી ઉભો.

“ કેમ, પ્રેમસંગ ? ક્યાં હતો, ઉતાવળો ક્યાં ? ”

“ બાપુ ? હું તો તમારી પાસેથી નીકળી પાછલે દરવાજેથી
જાના મહેલમાં ગયો હતો. માધવરાજ રૂપનગર જાય છે, તેને મળવા

ને દક્ષણા લેવા ગયો હતો. તમને જોઈને શરમાયો, ઐટલે નાહો.
 , કુઃખ ન લગાડશો, હં ! ”

“ કુસુમ પણ જાય છે ની ! ”

“ તે તમને ખબર નથી શું ? ”

“ અધ્યા ક્યાંથી જાય છે ? સાચું કહેજો ! ”

“ તે ન કહેવાય. તેની તો કિંમત આકરી છે, ખાપુ ? ”

“ ખરું કહે, તો જે માગે તે દઉં. ”

“ તમને ક્યાં માર્ગની ખબર છે ? ”

“ અરવલ્લી પર્વતના— ”

“ ના; તે સપ્તપૂરના પાછલા ભાગમાંથી સાબરમતી માર્ગે જનાર છે. જો-જો ભૂલ થતી હું ત્યાં હાજર હતો. તે લોહિયે તમને આડું સમજાવ્યું છે એમ કહેવા માટે ત્યાંજ પ્રયત્ન લગાવ્યો છે ”

“ ત્યારે તું શાહજહાને રાજનગર જઈ મળીશ ? ”

“ બંદો-હાજર છે. પણ— ”

“ પણ શું! લે આ હીરાનો હાર-હું તને ચીડી દઉં, તે લઈને શાહજહાની મુલાકાત લે, અને તેની સાથે તું પેલાં જે માર્ગે જાય, તે માર્ગે તેને લઈ જા. હું પણ તે લોહાની પાછળ પડવા તૈયાર થાઉ છું— ” ઐટલું કહી મહારાજે હીરાનો હાર ગ્રેમસંગના ગળામાં નાખ્યો. અને તેને સાથે લઈને પોતાને ઘેર ગયો. ત્યાં જઈ એક ચીડી શાહજહાનપર લખી તેમાં બે મુદ્દા હતા એક મુદ્દો પેલા બે નંદરાયના લેખો, શાહની સંમતિ માટે આપવાના હતા તેનો, તે

સ્વતંત્રતાનીએ હદ હોવી જોઈએ. અગ્રેજી પ્રેમ ભલે સ્વતંત્ર હોય, તોપણ હી હી-અને ખાસ હીંદુ સંસારમાં જે જે વ્યવહારિક નિયમ રાખ્યો છે તેવો હોવો જોઈએ. સ્ત્રી, છુટા છેડા કરે, પુનર્લગ્ન કરે, તેવી વનિતાઓ, પોતાની નખખાઈ પ્રકટાવીને, કે લગાર સંસારનો ઘોળ પડવા માંડતાં, તેમાંથી છુટા થવાની મતલબે, અથવા ખરાબ સોખતમાં પડી, સ્વતંત્ર થવાને માટે, જૂઠ્ઠા પ્રેમનો ઉપયોગ કરી લહે છે. તેવો કાયદો ન જોઈએ એ કાયદાથી જે છુટ મળે છે, તેનો સ્ત્રી-પુરુષ ગેરઉપયોગ કરે છે. જગતમાં મોહિની છે, ને તેથી આ લોખંડ જેવું, પણ પારસમણીથી સુવર્ણ ખતેલું, છતાં લોહચુબકથી આકર્ષાતું હોય, ઝડપથી ખીજી વસ્તુ પર મોહી જાય છે. ને તે વેળા સ્વતંત્ર કાયદાનો ગેરઉપયોગ કરી, પવિત્ર પ્રેમની સત્વિકતાનો લગ્ન કરીને, મોહન પ્રિયાથી વિમૂખ થાય છે. અલખત પ્રેમની સ્વતંત્રતા, સરસ્વતીમાં જળવાય, તે વાસ્તવિક ગણાય. હિંદુની જે જ્ઞાતિઓમાં બાળલગ્ન થાય છે, અને માત્ર કુળનીજ મોટાઈ જોઈ, માખાપનાં સદશુરુપર પારણામાં બ્રુહતા બાળકોને વરાવવાની અધટિત છુટ લેવામાં આવે છે, ત્યાં પ્રેમનાં સત્વતુ ખરૂં રહસ્ય જળવાતું નથી. માત્ર પરણનારનાંજ મનની સ્વતંત્રતા કાયમ રાખીને, કે માત્ર માખાપનીજ ઇચ્છા પ્રમાણે જ્યાં લગ્નગાંઠ બંધાય છે, ત્યાં લાકડે માકડું જોડાવાનો લંભવ રહે છે. પણ તે જેમ પસંદ કરવા જેવું નથી, તેમ એકદમ છુટાપણું પણ યોગ્ય નથી. પવિત્ર જોડાં, અગ્નિ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઈ, સાત્વિક ભાવનાએ અન્યોઅન્યને આહવાનો કરાર કરે છે, તે ખરો ધર્મ છે. એ ધર્મ, જળવવા માટે આ પ્રેમ સાગરમાં ઉડતાં કલ્લોલકીરિયે, પ્રેમને પોપવો

જોઈએ છે. હવે આ પ્રેમ પોષવામાં જે બંધન રહે છે, તેપર દમ્પતીના દૃઢ વિચાર બધાય છે. અને જો તેમાંથી વિભિન્ન થવાનો માર્ગ મળે છે, તો તેથી અખડ જગત, છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે. સ્ત્રી અને પુરૂષ સંસારમાં પડ્યા પછી, એક બીજાના પર એવી જાતની કડબા પ્રરત્ને રહેલી છે, કે જે તેના પ્રેમનું બંધન ન હોય, તો તેઓ સહજવારમાં લડીને છુટાં પડે છે, ને તેથી પરિણામ એ પામે છે કે તેઓની સ્વતંત્રતા, વર્ણુશંકર પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે. પણ જ્યાં સ્ત્રી પુરૂષના પ્રેમનું બંધન છે, ત્યાં તેઓને સ્વતંત્રતા મળતી નથી. એટલે ભેવડો પ્રાયદો થાય છે. મૂળથી પ્રેમ લાવનાર વરે છે, ને પછી તેમાંથી છુટું ન થઈ શકાશે, એમ સમજીને તે પ્રેમને પોષે. પોષતા પોષતા દૃઢ થઈ જાય, અને કુદરતનો દોષ ઉતરવાથી, કે સંસ્કાર પુર્ણ થવાથી ઉભય જોડાતું બંડન થાય, તોપણ પેલા પ્રેમ બંધનના સાત્વિકપણાથી તેઓ અન્ય સ્ત્રી કે અન્ય પુરૂષની વાંચ્છના કરી શકેજ નહિ, કેમકે મૂળ પ્રેમનો કારી ધા એટલો ડંખતો હોય છે, કે તેને બીજા વસ્તુપર કદીયે ચિત્ત ચોંટતું નથી. આ પ્રેમ તે ખરો પ્રેમ છે. આ પ્રેમનું જગત સૂખી છે. આર્ય ધર્મમાં પ્રાચીન સતીઓ, પતિ પાછળ બળી મરતી હતી, તે પ્રેમ બંધનને લીધેજ. પ્રાચીન કાળમાં વીર-પ્રતાપી પુરૂષો પેલા થતા હતા, તે એજ બંધનને લીધે. અને હવે પછી પણ આ બંધન જારી રહેશે તો ભરતખંડ એક કાળે મૂળ સ્થિતિ પામશે. પ્રાચીન કાળમાં પણ કન્યાનું લગ્ન, યોગ્ય ઉમ્મરેજ થતું હતું. પ્રાચીન સતિયોના ચરિત્રો, કે મહાન પુરૂષોના ઇતિહાસોમાં પણ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે, કે તેઓ ગુરુકુળમાં જન્મ,

સંસાર ધર્મ ને નીનિની કેળવણી લઈ, ઉચ્ચ સંસ્કારવાળાં થઈને, પછીજ પરચુર્તા હતા. તેમાં પણ ગુરુ કે માયાપની સમતિ વગર કંઈ થતું ન હતું. ગુરુ કુળની શાળાઓમાં કન્યા અને પુત્રો બન્ને શીખતા. કન્યાને ગુરુ પત્નિ શીખવતી, અને પુત્રને ગુરુ શીખવતા. આ બાળકોનાં મનનાં વલણ, તેની કેળવણી અને તેનો સદાચાર જાણવા પછી, તે ઉચ્ચ બાળકો, કોના કોના સદ્ગુણને એકત્ર થઈ શકે છે, કોણ કોણ દમ્પતી થવાને લાયક છે, એ ગુરુજનને પુછવામાં આવતું, ને તેપરથી જે પવિત્ર પ્રેમી લગ્ન થતા હતા, તે સદાય સુખી નીકળતા હતા મનની મરદાનગીથી, કે પ્રેમની પ્રાપ્ત્યતામાં સમાયલા મનમથના મદાંધથી, દમ્પતી વરતા નહોતા, ને તે જો વરતા હશે, તો તે અપુણું જીવન ભોગવી, પ્રેમખંડનનો ભોગ થઈને બહુજ આપત્તિ વેડતા હશે. ખરો પ્રેમ, વિવેકી દમ્પતીમાં રહે છે દમ્પતી, પ્રેમના અંધનમાં અને ધર્મના કાયદામાં રહેવા જોઈએ છે જે પદાર્થ પર કાયદો લાગુ પડ્યો નથી. તેનું પરિણામ સારૂ આવતુંજ નથી હાથીને અકુશની જરૂર નહોત, કે સિંહને પિંજરની પરવા ન હોત તો જગતકુખી જાત-મોહની સર્વને છે. પણ સ્વતંત્રતા તેમ અંધન પણ જરૂરનું છે. કુસુમ વાઘેલીએ, પોતાની પ્રેમદોરી, એવા પદાર્થ સાથે બાંધી છે, કે તે તાણી તુટવાની નથી, વળી તે હીરની દોરી છે, તોપણ સાથે કાચા સુત્રનો તત્ર નથી તે પણ હીરાગળજ છે.

અનેક બાળાઓ, રૂપાળા, જીવાન અને ઉપરના આડખર ગાખનારા ફાકડાઓપર મોહી પડીને, અજાણપણામાં, કામને વશ થઈ, મનની તૃપ્તિને અર્થે, એકદમ આકળી પડીને, પોતાનું જીવન સુખ

અર્પી, પાછળથી પોકળ બાણીને, જીવ બાણી મરે છે, તેવી આ
 વાંધેલી કન્યા નથી. એક વિરલ વિચારની, વિદ્વાન, ખરી ગૃહિણી અને
 ચતુર રાણીના પેટમાં પાકેલું આ રતન છે. વળી માતા મરી ગયા
 છતાં પિતાના લાડનો ગેરઉપયોગ કરીને અધદિત સ્વતંત્રતાનો ભોગ
 થઈ નથી, પણ પરિપક્વ ક્ષણ જોઈનેજ હાથ લોખા કર્યો છે. મેવાડી
 રજપૂતથી હિંદના યવનો ત્રાસભેર ભાગતા ફરે, અને જેની સતા,
 બહાદુરી અને વૈભવ આગળ, ગુજરાત-કહો કે ગાંડી ગુજરાતની
 નારીઓ, મેવાડી દાસીનાં રૂપ લેવા તપશ્ચર્યા કરે, તેવા મહા
 બળવાન કુમારને પસંદ કર્યો છે. અને મેવાડી કુંવરે પણ એક
 અસદ્ય રાજ રતનને બોળી કહાડવામાં પોતાનું પ્રારબ્ધ
 ફતેહમંદ બનાવેલું છે. જ્યારે દુષમાં માકર મળે છે, ત્યારે તેની
 યોધુર્યતામાં કયાશ રહેતી નથી. પુનેમનો ચંદ્ર, કુમુદિનીને પુણું
 ખિલાવે છે તેમાં કુદરતની પસંદગી છે. તેમાં પ્રેમનું અર્થ તત્વ છે
 ચંદ્રનાં કીર્ણ જરા ઝાંખા. પડ્યાં, કે કોમળ કુમુદિની કરમાવાનીજ.
 જો કે તે ચંદ્ર પુનઃકેદય પામી-કુમુદ પ્રકુલિત પણ થવાની છે,
 તોપણ અબળા-કોમળ જત-પ્રેમનું કમળિયું, માત્ર એક પુષ્પ સરખું
 કોમળ, કરમાઈ બળ-તેમાં નવાઈ નથી. માધવરાજના વિયોગ માટે
 કુસુમ પણ આ પ્રસંગે કંઈક કરમાયતી જણાય છે, જો કે તે
 રૂપનગરના કિલ્લામાં, છ કલાકને અંતરે મળવાની લાલસામાં છે,
 તોપણ કોણ બાળે સાત્વિક ભાવનાએ, કે પવિત્ર અંતઃકર્ણે નિષેધનું
 ચિન્હ દેખાડ્યું છે; ગમે નેમ-પણ તેઓ ઝાંખાં પડી ગયેલાં
 જણાય છે ખરાં !-

સામંત, ધિરજ ધારણા આપી અને કુસુમ ફરીને મુર્છિત થઈ ગઈ. માધવરાજના પવિત્ર હૃદય પર, પોતાનું નાણું બદલ નાખી દીધું. માધવરાજે, ભવેકથી ઝાલીને અંદર લીધી. કાચ પર પોતે બેઠા, ને તેમને પોતાના બોળામાં માથું મુકીને પવન નાખવા માડ્યો. જરા વારે કુસુમને શાન્તિ થઈ, પણ ઉઠીને માધવરાજના મુખ, પ્રત્યે જોયું કે, શ્રાવણ અને ભાદ્રપદના અશ્રુજળ વહેતાં કરી દીધા—

“બાળા ? તમારા જેવી સમજી અને સદ્ગુણી ક્ષત્રિ કન્યાએ આમ કરવું ઘટે ? હવે મને હેતથી રજા આપો. અને શુરવીર થઈને આગળ પડો. એમ બાળક બનીને, આર્યલાં બનીને બેસી રહેવું, એ શું ક્ષત્રીયાણીનો ધર્મ છે !”

“ના—પણ—” બાળા બોલી શકી નહિ તેવું હેયું ભરાઈ આવ્યું. માતાની પ્રેમ વાતસલ્યતા, તેનો આશરો, તેનો છાંયડો, તેનો બળવત્તર હુકમ, અને તેની સત્તા સમિંચી આવી. આજ સુધી રમરણમાં કદિ આવી નહોતી, કમકે પિતાએ તેવો જરાપણ સંભેગ આવવા દીધો નહતો, પણ આ પ્રસંગે તો ખુદ પિતા—અજાણબાળાએ તો પિતાનેજ નિમિત્ત આપ્યું હતું, કે તે નિર્દય થયા છે, અને જ્યારે પોતાનું આ જગતમાં કોઈજ નથી, એમ જાણ્યું, ત્યારે સંસારની અનુભવહીણ બાળાથી રડી જવાયું.

“મારું આ જગતમાં કોઈજ નહિ, કુમાર ?” માત્ર, આ વાક્ય બોલીને, તેનાં મોતીડાં સમ અશ્રુમિંદુ, ગોરા ગાલપરથી સરી પડીને, માધવરાજના હાથ પર પડવા લાગ્યા—

“આ જીવન તારે માટેજ છે. હું અતીજ્ઞા કઈ છું કે તારા જીવન સુખ માટે મારો દેહ અને લોહી માંસ હું અર્પણ કરવા તૈયાર છું. તારાપર કુરતનો હાથ છે, તેના કરતાં વધારે બળવાન આ જગતમાં કોઈ નથી. સંસારમાં સુખ દુઃખ, તાપ છાંયડી વારાફરતી આવ્યાજ કરે છે. જે કળી પ્રભાતમાં ખીસે છે, તે સાંજ પડ્યે કરમાય છે, તેમાં ગભરાય છે શું! સમય સરખો નથી. કાલે વાત વીતી જશે, ને તેજ તું, તારા પિતાની પવિત્ર પ્રેમ ભક્તિમાં પડીને તેની શુદ્ધ સેવના કરીશ.” માધવરાજ, કુસુમને પોતાના જમણા હાથના ખભાપર ગરદન લઈ, આંસુ લુંછતો બોલ્યો. કુસુમને કગાર ધિરજ મળી. “માધવરાજ ? હું નિર્દોષ છું. પવિત્ર છું. પિતાની ભક્તિની છું. પણ હું અનાધાર અટુલી થઈ પડી છું. નમાયી થઈ ગઈ છું. હું લાડકડી છું, પણ આ વેળા અટુલી બને પ્રેમ વાત્સલ્યતાથી વિહિન થઈ ગઈ છું. મને કશી ખબર નથી. દુઃખનું નામ સાંભળ્યું નથી. દુઃખ અને વિપત્તી, મનુષ્યને આવર્યા બનાવી દે છે, તેનો મને પ્રથમજ આ અનુભવ છે, અને તેથી હું નમ્ર વિનતી કરી કહું છું, કે મને સંભાળજો. મારા પવિત્ર પિતાની શુદ્ધ ઠેઠાણે લાવીને, હું નિર્દોષ છું, એમ પ્રસિદ્ધ કરવાનું તમે કબૂલ કરજો. હું હવે તદ્દન નબળી પડી જાઉં છું. મારો વેગ, મને નબળો પાડે છે. કુમાર ? હું તમારી છું. જીવન, મરણ અને પુનર્જીવનમાં પણ તમારીજ સાથી છું. જો હું મરી—

“બાળા ! આવા વિચારો તમારા મનમાં પ્રવેશ કેમ થવા પામે છે ? ભલે, તમે નર્વા દુઃખ દર્શન જોવા લાગ્યા, તોપણ તમને

કેટલો મોઠો ટેકો છે. પિતાએજ કહ્યું, એવું શું સિદ્ધ છે । કાં તેમા કાપટય નહિ હોય । કાં પિતા પાછળથી પરતાવાના નહિ હોય । તમે એક વેળા, મારા આશરામાં સ્વતંત્ર થઈ રહો. પછી જીવો કે હું શું કરી બતાવું છું. ઉઠો, હવે મને રજા દો. પ્રહર દિવસ ચડ્યો છે. તમે પણ તૈયારી કરો. વૃદ્ધ ડોશીને મહેલની સભાગ માટે રહેવા દો, અને સામંતને લખને, નિમેશે માર્ગે નીકળી પડો.”

“પણ કદાચ તેમથી કપટનો ભોગ થાડ, ને તમને ન મળી શકું તો ।—” ફરીને બાળા રડી પડી. માધવરાજને કંઈ વગચી પડી

“પ્રભુ સાલ કરશે. હવે મારું દીલ પણ ગમરાય છે. હવે મને રજા આપો, પ્રાણુ ? આ પ્રાણુ આપવા છતાંયે તમને કિરજ નથી । બાગક બનીને મને છેવટની રજા આપતાં પણ હસ્ત વદન બતાવવાના નથી ।”

“ના—મારે માટે તમે બહુ વેઠો છો ને તેથી હું તમને મારી છેલ્લી ભેટ આપું છું ” એટલું બોલી, માધવરાજની અંતે હસી પડી, અને છુપી રીતે છગથી સુંબન કર્યું. માધવરાજનું મન પ્રકુલિત થયું, અને તેમણે પણ ખોલાર મેનાના મધુર ગાલપર ફરી સુંબન કર્યું એક બીજા રનેહથી જ્યાં અને ઉમાં થયા—

“કુમાર ? નાસ્તો કર્યા કરશે ?”

“હાલ કંઈ કહેશે નહિ મને જવા દો. પ્રેમસગરને ત્યાંથી થોડો પણ આવી ગયેલો લાગે છે. તેનો ખખાર આવે છે. હું થોડાજ વખતમાં રૂપનગર પહોંચી જઈશ મારી લાડકડી લલના માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરી રાખીશ, ને વાટ જોઈને, મુખદર્શન કરવા તડપતોજ રહીશ—”

“વિજય કરો-મને પાછા મળો” વળી ફરીને બન્ને ભેટયાં અને પ્રેમ સહિત પરીત્ર દ્વષ્ટિ રાગે છુટા પડ્યાં માધવરાજ, ઘોડાપર સ્વાર થયો. કુસુમ ખારીમાં હિલી ને જ્યાં સુધી બન્નેની દૃષ્ટિ પહોંચી, ત્યાં સુધી ઇશ્વરત કરતાં નમતાં નમતાં છુટાં પડ્યાં પાછાં જલદી મળવાનાં એવડા વડે છુટાં પડ્યાં, અને છેલ્લાં છુટાં થયાં.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

સંસાર સાગરમાં ઉઠેલી અગ્નિ.

સંસાર, એ સુખનું સ્થાન છે. સંસારમાં એક સુખ વડેજ સુખ નથી, પણ દુઃખ પણ તેની ભેડી છે. દુઃખથી સુખની ગણના થઈ શકે છે, જગતમાં કોઈ પણ જન-પ્રાણી સુખી છેજ નહિ! ખરા રાજવંશીઓ પોતાને સુખી માનતા નથી મૂર્ખ હુન્નને તો સર્વ સુખમયજ લાગે છે, પણ તેજ સુખને સજ્જનો તિગ્ધારે છે અહોનિશ આપત્તીમાજ પોતાનું જીવન ગાળવાનું પસંદ કરી, રાજવંશી ઘેર જન્મ લેવા કરતા, એક ગરીબ ગામડીયાની નિશ્ચીંત, અને નિર્દોષ જીવગી બહુ સુખદારક ગણવામાં આવે છે. શ્રીમાન-તવંગરો, દ્રવ્યથી સુખ માને છે તો, તેઓને તનની ને મનની વ્યાધિએ ઘેરેલા હોય છે. તેઓ દિવસે નિરાતે બેસતા નથી, ને રાત્રે નિરાતે ઝપતા નથી-એ ભાગ્યશાળીને ત્યાં દ્રવ્યની રેલછેલ છતા, સંસારનું બાળસુખ હોતું નથી-અને સુખવાસી પ્રમદાઓ, નિવૃત્તીમાં બાળ-

કોની લાલસાથી ઝુરે છે આ ઝુરાપો તેને કેટલો આકરે। થઈ પડે છે, એ તેમનાંજ-તેમના જેવાંજ દમ્ભતી જાણી શકતાં હશે. માર્ગમા રૂઝળતાં કંગાળ લિખારીઓ જ્યારે એ બાળક આંગળીપર, એક બાળક ધાવતું, ને એક બાળક ઝોળીમાં બરાડા પાડતું જોવામાં આવે છે, ત્યારે બાળકિત્સુક મા બાપો, તેની દયા ખાય છે; પરંતુ સમજીએ તેનો શોચ કે ગણુના કરતા નથી ભાગ્યવતનું સુખ ભોગવવાને ભાગ્યશાળી જીવનોજ જન્મ થવો જોઈએ. રાજયોગ વિના ધનવતને ઘેર જન્મ લઈ શકતો નથી. તવંગર થનાર, રાજયોગી હોવો જોઈએ. આ પ્રકારના પદ્માતાપ્રમાં ધનીકા ઝુરે છે, ત્યારે તે પણ સુખી નથી સંસારમાં મધ્યમ વર્ગ, ગિલકુલ દુઃખી છે. દ્રવ્ય વડે સંસાર છે. તે ઉપાર્જીત કરવામાં કાઠિણ્યતા છે. જીવનનો સર્વ ભાગ રોકવો પડે છે. સ્ત્રી બાળકોને નિભાવીને, સંસાર વહેવાર ચલાવીને, અને કલકિત જીંદગીને નિર્દોષ ઠરાવીને, મરવું કઠણુ છે. એવા કઠણુકાળમા પ્રભુ પ્રસાદી તો મળવીજ કઠણુ-વળી 'તેમા સંસાર સાગરમાં અગ્નિ ઉઠે છે । વૃદ્ધકાળે સ્ત્રી મરી જાય । જીવાન પુત્ર જેને પરાકાષ્ટાએ ઉછેરી, વૃદ્ધોવયમાં તેનો બદલો લેવાની આશા રાખી હોય, તે કામવશ થઈ, સ્ત્રીલ પટ બની, બાપનો ત્યાગ કરે, ત્યારે એ પણ સકટ સોસવું પડે છે આ પ્રકારના અગણિત દુઃખે લોકો સાધુ થઈ જાય છે અત્યર્થી કમાવુ કઠણુ હોવાથી, દુકડા માગી, અપમાન સહી, જગતના સઘળાં નિવાસોમાં નિવાસ કરીને, જીંદગી પુરી કરવાનું, અને કામોત્પત્તિ જગૃત થાય, તો અનીતિમાન પ્રવાસીનીઓને પોતાની કરીને, વર્ણસંકર ગ્રન્થ ઉત્પન્ન

કરીને છેવટ શ્વાનગતીએ મરવાનું પસંદ કરે છે. તેમાં પણ સુખ નથી. વિક્રમ રાજને પણ એજ સંભ્રમ ચલેલો હતો. “ સુખી કોણ સંસારમાં ? ” આ પ્રશ્ન વડે તેનું અભિમાન ગળી ગયું હતું ! સારે સંસાર સુખી નથી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇદ્રિય નિગ્રહમાં, સર્વ સુખ છે. સંતોષમાં સર્વ સુખ છે, પણ તે સર્વ જનને, સંસ્કારવિના સાપડતું નથી. સંસાર દુઃખી છે, છતાં આર્યધર્મનાં વેદાંત તત્ત્વોએ એક માર્ગ સુખનો આપ્યો છે, જેમાં સુખની નૃપ્તિ થાય છે, સંસારનો વેગવ પણ ભોગવાય છે, અને મુક્તિ પણ મેળવી શકાય છે. આ પદાર્થ તે સંસારાશ્રમ છે. જન્મ પછી બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અને તેટલા કાળમાં ઇદ્રિયોને સ્વાધીન રાખી, પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું, તે પછી સંસાર સુખમાં પડવું. તેમાં ધિરજથી, જ્ઞાનથી, અને શાન્તિથી અનુભવ સુખ મેળવવું, અને લગલગ અર્ધી વય ગયા પછી, વિપયસુખથી નૃપ્ત થઈ જવું. પોતાની નીતિથી મળેલું દ્રવ્ય, અથવા વિદ્યા, પોતાની સંતતિને સ્વાધીન કરીને, પુનઃકાળ સંસારના પ્રવાસમાં ગાળવાનો નિશ્ચય કરવો. પોતાને થયેલો સંસાર અનુભવ સત્ય કરવા માટે, આખા જગતનું પર્યટન કરવું. આ સ્થિતિમાં સન્યસ્ત લઈ શકાય છે. સન્યસ્તકાળ, દરેક સંસારીઓમાં અતિથીરૂપે ગુઝરી શકાય છે, અને દરેક સંસારીઓના આતિથ્યમાં તેમનો પુર્વ અનુભવ સિદ્ધ થાય છે. આ કાળમાં તેમની મનોવૃત્તિઓ કેવળ શાન્ત થઈ જાય છે, અને સંસારનાં સુખ-દુઃખાદિ તત્ત્વો જોવામાં આવે છે. આખરે એ રહસ્યપર પરિણામ પામે છે, કે તેઓ સર્વ જગતને એકજરૂપે

જોઈ શકે છે. જ્યારે મનોવૃત્તિ સ્વાધીન થઈ ગઈ, એટલે પરમહંસની પદ્મી પામી, આત્મજ્ઞાની બનીને, છેવટ મુક્તિપદ પામે છે જન્મ-જોગીને પોતાના જીવનમાં, સસારી ચિત્રનો પાશ લાગે છે, જેથી તે ચળિત થાય છે, પણ આ ચાર આશ્રમાધિકારી મુમુક્ષ, કદી પણ ચળિત થતો નથી કેમકે તે પુર્ણાનુભવી છે લોખંડ, તાપથી તપીને વજ્ર રૂપ થયું છે આ મનુષ્યો ખરા સુખી છે પણ જેઓ સ્વાર્થમાંજ સિદ્ધતા સમજે છે, તેઓનો દેહ એક વાસનારૂપે ભટક્યાજ કરે છે. કર્મ બધનમાં સપડાયલોજ રહે છે. તેની અવસ્થા, આ ઉપદેશક કાવ્યમાં સમાયલી નેવામાં આવે છે કોઈ વૈરાગ્ય પામેલાના મનોદ્ગાર જણાય છે કોઈ સસારના અનુભવીના-કહો કે તાપ-છાંદસી અનુભવેલાના ઉદ્ગારો દેખાય છે.

ધન્યાશ્રી-પદ.

નથી સરવ સુખરંગ જગતનો પતંગસમ પરમાણુ,
નાહક આશ પતંગ ઉડાવે, જશે પવનમાં પ્રાણુ-ટેક
પ્રજાતના ઝાકળ મિદુ સમ-જનજીવન જગ જાણુ,
મોતી સમ મનમાની મૂરખ-હસા ભલે કયમ ભાન ?
મધુકર, કમળ પર ડોલે-માયા મુગેધી તો હ્રે,
પરતાઈ આખર ખોલે-“તુ લે-પ્રભુ તન, ખોળે-
જો ધરીશ જન્મ, જગખાણુ-કદિ નહિ લલીશ ભગવત ભાન !”
કળી ખીંચી જગ બાગમાં-લાગો પવનની હ્રેર,
માયામાં મુઝાઈને, આખર થઈ લે-મેલ
તજ ગમર, ગર્વ ગુમાન-કર્મમાં આખર કાળો હાણ - ૧

૧-હિંદુ સગને અગ્નિદાહ કરતી વેળા, ઘણા દેશોમાં રમશાન શય્યાપર પથ્થર મુકવાનો વિવાદ ચાલે છે

કેટલાક સંતલિના સજ્જનો, સંસારથી છુટા થવા ચાહે છે, પણ તેની સધળી પળો, જીવમાં ગુથાયલા દોરાની પેઠે એવી સંક-
ડાયલી નેષ્ટ શકાય છે કે તે મહા પ્રયત્ને પણ છુટતો નથી જ્યારે
સંસાર સાગરના નિવાસમાં અધાળ અગ્નિ પ્રગટ થવા જેવું કર્મ
નડે છે, ત્યારે તેમાં ભરમ થતો—બહાર દિનારે નીકળી આવે છે,
અને પછીજ તે અનુભવની સીમાપર ચડી જાય છે નદવાઘેલાનું
મહાત્મીક હૃદય એ ઠરાવપર આવી ગયું લાગે છે.

વિષય વાસનાથી કટાળેલો વાઘેલો સ્વાભાવશ થયો હતો અને
તેના હૃદયમંદિરમાં વિરાજતી સત્યદેવીની મૂર્તિને એમ આભાસ
થયો, કે સંસાર સાગરમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ છે. આ અગ્નિનો
મોટો તાપ, તેને દ્રષ્ટિગોચર થયો સાગરના ઉડતા તરંગોમાં અગ્નિ !
આ આશ્ચર્યકારક દેખાવ જોઈને ચમક્યો નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ
બંકે ઉઠ્યો—

“ આ જવાળા શી ? સાગરમાં અગ્નિ કેવી ? ઓ પ્રભુ !
ઓ દેવ ! ” એટલું બોલીને પલ્લ ગપર પડી ગયો ભ્રમણામાં ગુંધાઈ
ગયો. ચાવડી, પલ્લગ છોડીને, દુષ્ટ મહારાજના નગ્નિ સંકેતમાં
સામેલ થઈ હતી, તે દોડી આવી વાઘેલાના શબ્દો સાલગીને
હરખી. કુમુદ નાશી જવાનો કથા પ્રસંગ, વાયુદ્વાગ-વાઘેલાના જાણ-
વામાં આવવાથી ચમકી ઉઠ્યા કે, એમ કદથીને ચાવડીએ અહો
ભાગ્ય માન્યું. પોતાને કહેવું પડતે, એ ડરતા પ ભાઈજ શ્રવણ
થયું, તેથી આનંદ પામી, અને તેની શકમાં વધારો કરવા-નિર્ણય
કરનારનું રૂપ ધરીને કાળી કાગડી આવી વાઘેલાને પલંગ પર આજ

વીચી પડેશે. જાવડી એટલું જોલી “નાથ ! ઝંપી જાઓ, કુસુમ ન્હામી ગઇ છે. તેને હસ્તગત કરવાને મહારાજ વિદાય થાય છે.” એમ કહીને પાછી મહારાજને વધામણી દેવા આવી—, “મહારાજ ? વાધેલાએ વાયુદ્વારા જાણ્યું મેં તેના કર્ણુમાં મર્મમાજ નિર્ણય કર્યો. હવે તું કુસુમની પાછળ દોડી જ શાહજાદાને સતોષ આપ-વચન !” અગાજીભૂત થવા પ્રયત્ન કર-જા, મલ્લ ? તું સફળ થા !” ચંડાળ આવડીએ આશિર્વાદ દીધો. “મા તેવા દીકરા, અને માટી તેવા દીકરાં !” મહારાજે પણ શુભ આશિર્વાદ દીધો કે, “તું હવા ખા-ચંડાળણી ? તારો ભવ અફળ કર !” મહારાજ નવીન માર્ગ પર ચડ્યો. આવડી રાત્રીની ઉજ્જગરણુ હતી, એટલે ઉઘી ગઇ નંદ્યાયને કુદરતી સુચન થયું. ગીરિનંદનું દિગ્દર્શન થયું.

“નિદ્રા તારી નવ ઊડી, થયો પ્રભાત પ્રકાશ,
નિદ્રામાં ઘેરાયલા-નદરાજ ? હર આશુ.”

રજની કૃષ્ણ પ્રકાશ તજ, જો ઉઝ્યો રજની-કાન્ત
તિમિર સજશે તાહરું, થશે પ્રકાશ-પ્રભાત.

આ ગગનગિરાનો ધ્વની, નદરાયના કર્ણુમાં પ્રદેશતિ થયો ગીરિ-
નંદને જગૃત કર્યો-મિથ્યા માયામાં લપટાયલા હંસને મોતીવાણું
માન સરોવર દેખાડ્યું-અને સસાર-સાગરમાં ઉઠેલી અગ્નિને ભાસ
ખતાવ્યો. નદરાય ફરીને અમકી ઉઠ્યો. ચોતરફ દષ્ટિ કરી સ્વપ્નું
જોયું. સત્ય લાગ્યું. કુસુમ ન્હાસી ગઇ. મનમા લટકતો ધ્વની
કર્ણુમાં પડ્યો-જગત મિથ્યા છે સૌ પોતાના કર્મધિકારી છે ! આ
વેદાન્ત વાક્યને વશ થઇને પલંગ પરથી ઊઠ્યો. મહેલમા ફર્યો-

નદ નિશ્ચય કયો. ગીરિનંદને મળવા જવાનો સકલ્પ થયો—‘કયા હોય ?’ મનસ્વી પ્રશ્ન ઉભો થયો. દૃષ્ટેન્નેયું, હૃદયે શોધી કાઢાડયું, પ્રેમે નિર્માણ્ય કયું, અને ગુરૂએ સત્યે માર્ગ દેખાડયો. ‘નર્મદા, તટપર સિહાંદ્રી પર્વતની એક ગુફામાં—નવિનાશ્રમ’ આ મોટા અક્ષરે નજરે પડ્યા—‘ગરિન દે, મણિર્ણિકાના ઘાટપર રહેવા જવાનો નશ્ચય કયો હતો સિદ્ધપુર થઈને તે માર્ગે, વદન કરવાનું ઉત્તમ ધાર્યું હતું, તેમાં આ નવીન સમાચાર નીકળી આવતા નંદરાયને આનંદ થયો નજદીકમાં જઈને મળવાનું તેને સરળ થઈ પડ્યું. સંસાર સાગરમાં ઉઠેલી અગ્નિનું રક્ત્ય જાણવાની લાલસાએ, તેણે સર્વને ઉઘટા કરીને નગર બહાર નીકળ્યો. પ્રભાતનો પ્રકાશ પડતો છતા, નગરવાસી જનોનીયે આખ અજબી. નંદ વાઘેલો, ગિરિનંદગુફાને છેવટનો આશિર્વાદ લેવા માટે સંસાર સાગરના સત્ય નાવમાં બેઠો—દેહીના માર્ગમાર્થી પસાર થતો થતો—મુક્ત કિનારો જોતો આલ્યો—અતે સર્વ પદ્મથ પરહરી—સ્વાર્થા પ્રેમને લાગી, ભક્તિ પ્રેમને વશ થયો. ગુફાના ગાન ગાતો આલ્યો

ભજન.

ભક્તિના ભૂખારે, સત્સંગતના મેવા મન ભાવે;
બીજા બધા લુખારે, ખાનના પડ મોં આગળ આવે—ટેક
નામ એક ને નજર જો, દોલ એક દીનાનાથ,
જને જોતો આશરો, તેને તેનો સાથ.
બીજો નદિ આહેરે, હોવ મલે રંગે રૂપાળોરે
મહારે, મન એકજરે, કાઠીલો એ કાતુડો કાળોરે.

અકરણ ૨૮ મું.

કપટ જાળમાં સપડાયલી સારિકા.

એક તરફ સિંહાદ્રી, અને બીજી તરફ સપ્તપૂટ પર્વતની કોરમાં, જેમ અણુને અને બીજમના આશ્રયમાં ચાલતી દ્રોણી, નિર્ભય ને નર્મળ દેખાય, તેમ નર્મદા નદી વહેતી હતી, જગત પાવતી નર્મદે, જેમાં શિવશિંગો ઉત્પન્ન થતા હતા; અને મહાત્મ સાધુ સતો, તેના પાવત્ર કનારાપર અહોનિર્ગ નિવાસ કરતા હતા, તથા જ્યાં ગીરિનંદ જેવો તપસ્વી, મણિકર્ણિકાના કાશી ક્ષેત્રમાં વિરાજત ચઢાધાદને તજીને, જનસમુદ્ધના શેરથી કંટાળી, એકાન્તવાસ માટે નર્મદઘાટપર આવી વસ્યા હતા ત્યાં ચક્રોર ચમરી, અને રક્ષક સામંત ગારતે ઘોડે આવતા જણાતા હતા જેમ ઘંટ ગગન દેવતાનું રક્ષણ કરવા ધસે, કે મહાદેવી, અસુરોનો સહાર કરવા દોડે, તેમ વાઘેલી કુસુમ પવનવેગે જતી હતી જેના ભયથી નિર્દોષ પશુ કંપેતા જણાતા હતા દુષ્યંત જેમ શિકાર પાછળ પડીને ધરતિ ધુળવતો હતો, તેમ આ પવિત્ર કુમારિકાનો વેગ, શીવના ગાંડિવ ધનુષ્યમાંથી છુટેલા તીવ્રખાણુ માફક જમીનને કપાવતો હતો સરિતાનાં જળો હસતા હસતા રમતાં જતાં હતાં જેમ કૃષ્ણના પગનું સુખન કરવાને યમુનાનાં જળ ઉછળી પડ્યાં હતાં, તેમ નર્મદાનાં નીર, કુસુમ દેવીનાં ચરણરજ જેવા ઉછળતાં હતાં ઘોડાને પાણી પીવું હતું, એટલે જળ પીવાં શક્યા, ને પાણીએ કુસુમનું પાછ-જળ સુખન લીધું પવિત્ર કુમારિકા કુસુમના

પાછાચુંબનથી જેમ નર્મદાનીર નિર્મળ ને પવિત્ર થયું, તેમ નર્મદના જળથી કુસુમ પણ પવિત્ર થઈ ગઈ. સામંતે અને કુસુમ રજપૂત રાજવંશીના ચમકદાર ઠાઠમાં, હથિયારખંધ સ્વાર બનીને, નદીની મધ્ય મતીમાં ઉભા હતા. એવામાં સામેથી બે સ્વાર આવ્યા, અને તેઓએ સામે કઠિના કિનારાપરનાં ઝાડ નીચે ઉતારો કર્યો. ઘોડાપરથી ઉતરી પડ્યા, એકજણે બિછાતું બિછાવ્યું, અને બીજાએ ઘોડાને ઝાડનાં થડ પાસે બાંધ્યા. સામંતને શક ગયો. કુસુમને વહેમ પડ્યો, પણ પંથી-પ્રવાસી ગણીને તેની દરકાર કરી નહિ. બપોરનો સૂર્ય મધ્ય આવ્યો હતો કુંગરોની વાટ કાપતાં, ઘોડા પણ થાકી ગયા હતા ગરમીનું જોર પુષ્કળ હતું. જમવાનો સમય પણ પુણ્ય થઈ ગયો હતો, એટલે તેઓએ પણ પોતાના ઘોડા પાસેના બીજાં ઝાડ નજીક લઈ જઈને ઉતરી પડ્યા. સામંતે બિછાતું બિછાવ્યું, અને કુસુમ બેઠી. સામંતે ઘોડા બાંધ્યા, પણ ચતૂર સામંત ચુપ રહ્યો નહિ. તેણે પેલા મુસલમાન મુસાફરને પ્રશ્ન કર્યો.

“લાઈ, રામ રામ ! આમ ક્યાં સુધી ?”

“ગુજરાત પ્રાંત દેખતેકા જાતે હંચાલ.”

“આપ કાણ છો ! શા માટે જવું પડે છે !”

“ગુજરાતકી તારીફ બહોત સુનતોં હય, ઓર વહાં બહોત ઓહરી રહતે હય ! ચહેરેવાલે તવંગર રહતા હય, ઉસ્કી મુલાકાત કરેંગે, અગર અવરાત ખરીદેગા સો હમ બેચ હાલે ગે ! સોદાગરકા સોદા હય ! જે કબી અચ્છા અવેર મીલજાવે તો

ઉઘાયગે બી સહી ! બેપારીકાં બેપાર કરનાં હય ! આપ કોન, ચાર કહાં જાતે હો !”

“મેવાડ તરફ જવું છે. મેવાડી રજપૂત છમચે. આવો, નારતો કરીએ !”

“મહેરબાની ! હમેરી પાસે બહોત હય, અગર આપકો ને હરકત ન હોવે, તો બચઠ જામચે; તુમેરે સાથવાલે કો ખુલાખયે !”

“મહેરબાની !” હજી હમારે તો નાવુ ધેવુ પડશે.” સામંત, નમીને કુસુમ પાસે ગયો નિર્ભય રહેવાનો ઇસારો કરીને બેઠો. કુસુમ થાકી જવાથી લાંબી થઇ પડી સામંત, કપડાં ઉતારીને જગલ સ્નાન માટે નર્મદા કિનારે ગયો.

આપત્તિ કહીને આવે છે પણ લાગ્યના કર્ણ બહિર થઇ ગયા હોય તો તેને કશું સભળાતું નથી સામંત જેવા બહાદુરને પણ અગમચેતના ન લાગી, તો કુસુમ મિચ્યારી કોણ ! લાગ્યની ઉથળપાથળ થાય છે, ત્યારે ખુદ્દિના કણુ વેરાઈ જાય છે શત્રુ હોવા છતાં મિત્ર ગણી તેના વિશ્વાસમાં વંટજાઇ જાય છે, અને એજ દુર્ભાગ્ય, પાછળથી પસ્તાવામાં નાંખે છે. કિરતારની કલ્પના, મનુષ્યથી મનાતી નથી. માણસ ધારે છે એક, અને ઈશ્વર બનાવે છે બીજું ! — પેલા મુસાફરોએ, ઘોડાને એમજ આંધી રાખ્યા છે. પીઠપરનો ભાર આછો કરતા નથી, કે તેઓને પાણી પાતા નથી વળી ઉતાવળા અને બદાવરા જેવા, અકળાયલા ને આકળા પડી ગયેલા જેવા દેખાય છે. તેઓની ચપળ આંખ કંઈ તરેહવાર સંશોધવા માંડી પડી છે, જાણે શિકાર નજરે ચડ્યો છે, તેને કેમ પકડી પાડવો, એ બ્રમણમાં

શિકારી ભમતો હોય તેવા દેખાય છે. એમ છતાં કુસુમ અને સામંતની
 છુદ્ધિ બૂલાવો ખાય, એ પણ ઇશ્વરનીજ માયા ! જેનો તક, આમા
 જનની શબ્દોચાર પરથી પારખવાને બળવાન છે. જેની શક્તિ, ખીજની
 મુદ્રા જોઈને તેને કળી લેવાને બહાદુર છે. તે માણસો નજરે જોઈને
 પ્રસંગમા પડીને, અનુભવ મેળવીને ભૂલ ખાય, એ ભાગ્યની નિરાશા
 નહિ તો ખીજુ શું !

પેલા વ્યાધાક સોદાગર, સામંતને કુવરીથી છુટા થવાની વાટજ
 જોતા હતા કુસુમ થાકથી લગાર નિદ્રાવશ થયેની જોઈ, કે નીચેની પથારી
 સહ ઉપાડી એક જણુ ઘોડાપર સ્વાર થયો, અને કુસુમને સભાગથી
 પોતાના ખોળામાં બેસાડી કુસુમ હજી આંખ ઉઘાડી જીવે, તેટલા
 તો પવનવેગી ઘોડો બહુ કદમ કાપી ગયો, અને કુસુમ ખૂંસ પાડી
 સામંતને બોલાવે, તેટલા તો, પહાડની પેલી તરફ જ્યાં ખીજેજ
 'ગાર્ગ' હતો—ત્યાં પહોંચી ગયા. સામંતે, કુસુમનો ત્રાસજનક દયામણો
 કંપટ ને દગાથી ફસી જવાનો કડજાજનક અને મદદ માગનારો શબ્દ
 સાંભળ્યો કે એકદમ હાથ સાફ કરી દોડ્યો ઘોડો ઘોડાવીને પૂઠે પડે,
 તેટલા તો પેલા સોદાગરો અને કુસુમ અદૃશ્ય થઈ ગયા સામંત
 સમજી ગયો. કંપટ બળમાં કુસુમ સપડાઈ ગયેલી જાણીને સોદાગર
 તરફ શક ગયો—“એ નીચ મુસાફરો, શાહજાદાનાં માણસ હોવાં જોઈએ.
 કદાચ આતમી મેળવીને ચોતરફ ફરતાં રાખેલાં હોય, તો માનવાને
 કારણ છે કે તે લોકોજ કુસુમને ઉપાડી ગયાં પણ હવે ગભરાવું
 નહિ જોઈએ” ઘોડાની દરકાર ન કરતાં માત્ર કુસુમનો સામાન સાથેનો
 ઘોડો લઈને એકદમ પાછળ દોડ્યો: અને બે મૈલને અંતરે જતા

પેલાં લોકો નજરે પડ્યા; પણ તેમને પકડી પાડે, તેટલાં તો કુસુમ-
ખાનો શાહજાદાના તંબુમાં પ્રવેશ થઈ ગયો. ચોટી બેઠી ગઈ, અને
માત્ર એક મૈલને અંતરે, સામંત પણ સપડાઈ ગયો. આ રીતે
મહારાજની કપટ જાળમાં એક નૌતમ સારિકા સપડાઈ ગઈ. ઉત્તમ
અભિસારિકા, મહારાજ બદલે શાહજાદાના કૃપા મંદિરમાં કેદી બની.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

તડકામાં એક છાંયડી.

રવિ તેજ તપત્તુ દિસે,

દશા તેજ સમ તેહ;

તેમાં એકજ છાંયડી,

કરે દિશા નિસ્તેજ.

આકાશમાં ફરતી વાદળી એક વેળા ચંદ્રનાં કીણાં ઢાંકવા દોડી,
પણ તે મૂર્ખ એમ ન સમજી કે તેથી ચંદ્રમાં ઢાંકાઈ રહેવાનો નથી.
આર ધડીની આંદની પેઠે, તે પણ તુરત ખસી જવાની છે, તોપણ
દુર્જનો તો મિથ્યા ગંભીર બૂધે છે. કદી કંઈ અગિય થાય છે, અને
તે અસ્થિતામાંથી તે સારાં પરિણામ જોય છે, એટલે તેનો કર્તા
બોક્તા પોતેજ માને છે. ખરી વાત છે કે મૂર્ખાઓ ગાડાનો ભાર
જેમ શ્વાન તારો તેવીજ ઇચ્છા રાખી ફરે છે. નીચ સ્વાર્થાઓ,
પોતાનો એક પૈસાનો લાભ મેળવવા પારકાને રૂપિયાનું તુકસાન કરે

છે, જો કે તેઓ ધણી વખત ઉંદરની સ્થિતિમાં બેસે છે, અર્થાત્ ઉંદર કિમતી કપડાં કરડે છે, છતાં તેનું પેટ ભરાતુ નથી, પણ પ્રતિજનને પુણું ફાની થાય છે. તોપણ પેલા નીચ ઉંદરડા પોતાના દુર્ગુણ ત્યજતા નથી. મલ્લરાજે વાઘેલા રાજાનું નખખોદ વાળ્યું, તોપણ કુસુમ વાઘેલીની લાજ લૂટવાનું કાવત્રું કરવામાં, પોતાની કુબુદ્ધિને સ્થિર કરી નથી.

ભરતખંડની પાયમાલી થવાનાં પણ આવાજ કારણો છે. કુટમ્બમાં કુસંપ, રાગ-દ્વેષ અને નીચ રવાર્થીઓ પેલા થયેલા હોવાથી અજાણ્યુ બુદ્ધિને લીધે આડે મર્ગે દોરાઇને દુશ્મનને વશ થાય છે. અને પાછળથી પોતે જોકે હાય ધસતા રહી જઇ ત્રીજેજ દ્વારી જાય છે, પણ તેઓ કુકર્મ કર્યા વિના રહેતા નથી. એવી અનેક રાજવંશી પ્રજા, વર્ણસ કર દશાને પામી, અને પોતાની નીચતાનો પોતેજ ભોગ થઇ પડ્યા—વાઘેલા વંશની પકતી કરનાર, આવા નીચ માણસોજ હોવા જોઇએ. અલખ્યત અનીતિમાન રાજાઓ, જે પ્રજાને પીડારૂપ થઇ પડે, તેઓ તો એવી શિક્ષાને પાત્રજ છે; પણ ન્યાયી, નિર્મળ મનના, નિસ્પૃહી, પરદુઃખમંજન ને પ્રજાપ્રિય રાજાઓના પર જૂઠાં તહોમત મુકી, પોતાના નીચ સ્વાર્થ માટે તેને નાલાયક ઠરાવી, આ લોકમાં અને પરલોકમાં અન્યાય ને અનીતિની કલગી ધારણ કરે છે, તેના જેવું પાપકર્મ બીજુ કાઇ પણ ગણાય નહિ. એવા કર્મવાદીઓ, કદાચ કાળે કરીને રારવ નર્કની ગતી પામે તો નવાઇ નહિ.

નંદરાય જેવા પરમાર્થી રાજાને, નાહક અયડાવીને, મલ્લરાજે બસે રાજદારી લોભને વશ થઇ રંજાડયો. પણ પોતાની ગહેન, ખંરી

ક્ષત્રિયાણી, એજ કુળદીપક બાળા, તેને યવનરાજને સૌપિવામાં મદલરાજે બંદાદુરી કરી હોય, તો તેના જેવો કપૂત અધમ રજપૂત બીજને કોઈ ન કહેવાય મદલરાજ જેવા ક્ષત્રીકુળને લાંછન લગાડનારા પાપીઓનો આ જગતમાંથી વિનાશ કરી ચતા નથી ! ગુજરાતની પવિત્ર રાજધાની ગુમાવવામાં કેટલાક આવલા રજપૂતો, પોતાની બહેન-બેટીને પરદસ્ત દેઈ, રાજ મેળવવાના નીચ સ્વાર્થમાં આ જગત અને પ્રભુના દ્વારમાં પણ કલંકી નીવડેલા છે. તેઓનાં નીચ કર્મનો ઇતિહાસ, હવે પછીની ભવિષ્યની પ્રજા-વાંચીને તેને કોડવાર તિરસ્કાર આપ્યા વિના રહેશે નહિ ભસ્તખંડના રાજકર્તાઓની સાહેબીમાં અબળયેલો પેલો માનોસિંહ જેટલો તિરસ્કારને પાત્ર છે, તેટલોજ ધન્યવાદને પાત્ર, પેલો રાજસિંહ રાણો ગણાવે નહિ ભ્રષ્ટ્રએ

ક્ષણિક રાજતેજના અપારમાં અબળયેલો પતંગીઓ, સૂર્યવં તેજ લાંછને બળી મરે છે, તેમ મદલરાજ તેવીજ દશા પામવાનો છે. તે પોતાના તરેહવાર ચળકાટથી પોતેજ અંબા જામને, સૂર્ય-અંધ્ર ને દીપક, પોતાના તેજમાંજ રહેલા છે એવું માને છે પણ તે બળી મરતી વખતેજ, તેનો સાર સમજે છે. કરતૂરી મૃગ, પોતાની દુટીમાંજ સુગંધી રાખે છે પણ મૂર્ખપણીને લાંબજ નાહક વનેવન અથડાઈ, સુગંધી ઝાડ શોધે છે જ્યારે સર્પ તેની દુટીમાંથી નીકળતો પરાગ પુચવાને વળગે છે, ને તેના રસગ્રાસથી તે મૃગ મરણ પામે છે, ત્યારેજ તે સમજે છે, કે સુગંધી પોતાની પાસે છતાં, મૂર્ખપણે અથડાઈને મરી જવું પડ્યું ધીરવીરો વિરજથી કાંવે છે મદલરાજ, નંદરાયની સેવામાં રહ્યા હોત, તો આ કર્મ

અંધનમાં સપડાત નહિ શાન્તિથી રાજનો અધિકાર પામત, અને પોતાના દેહને આનંદથી મુક્તિ આપી શકત. પણ ખરી વાત છે કે—

જીલ્લા.

જે છે કુળત કુળખીજ વળી તે સુખત ક્યમ થયે;
કાકચની કડવાસ કહોને ક્યમ કરી બદલાયે !—
સીંદરી બળતાં વળ નવ છુટે, કહેવન એ તી કહેવાયે !
નાગ ઉછેરે દુધ પીવાડી, પણ વિષ વેરાયે—જગતમાં. જે.

પ્રેમસંગ આરોહને પક્ષમાં લખને, અને એ દુર્ભાગી—આયલા અને ભોળા આરોહને લાલચમાં લપટાવીને, નિર્દોષ કુસુમને કપટ ભળમાં તો પ્રસારી; પણ શાહજાદાની વિશેષ કૃપા મેળવવા માટે, કુસુમને તંબુના એકાન્ન ભાગમાં લઈ જઈને, શાહને શરણુ થવાની શીખામણુ આપવાને, ક્ષત્રી વશનો કાળો પથરો વિસરી ગયો નહિ. હિંદની પડતી વેળા, ભલી ભૂખીપર, એવા નપુશક ક્ષત્રિ, જન્મ્યા વગર પણ રહ્યા નહિ.

મલ્લરાજ, નદનગરથી નીકળીને સિદ્ધાદ્રીની તળેટીમાંથી પસાર થતાંજ પ્રેમસંગ અને શાહજાદાની સ્વારીનો ભેટો થયો શાહજાદાએ, મલ્લરાજને સ્નેહચુબનનો હાથ દીધો. વાંતરાને વધારે મદિરા પાચો. નીચ, હલકા સ્વભાવનો, લાલચુ, ખુશામતીયો, આયલો ને બેવકુફ મલ્લરાજ વધારે મલ્લર થયો કુસુમને સપડાવાની બડાઈ મારી. શાહજાદે નમ્રનાથી વખાણુ કર્યો. મલ્લરાજે એ બદાદુરી માટે માન મેળવ્યું ત્યારે શાહજાદે, મલ્લરાજની બે ચીડીઓ શાહને બતાવીને,

નંદરાયપર વિશ્વાસ મુકવાની અને મલ્લરાજ જેવા બહાદુરને યુવરાજ પદ અપાવવાની લલામણુ કરવા માટે, મલ્લરાજનું માન મેળવ્યું. નર્મદાના એક કિનારાપર તેમણે તંબુ નાખ્યો, અને રૂપનગરને માર્ગે, કેટલાક શિપાઇઓને રવાના કર્યા. તેમાં પ્રેમસંગ અને એક કુતલુખી નામના પઠાણુને, નર્મદા તટપરથી પસાર થવા એ માર્ગે મોકલ્યા. અત્રે તેઓ કુસુમને મેળવી આવ્યા. ઇનામને લાયક થયા. વળી પાછળથી સામંત પણ પકડાયો ને ત્યાંજ કેદ થયો. શાહજાદે, સામંતને પાસે બોલાવીને સમજાવ્યો. પણ એ સિંહીસૂત, લાલચમાં લપટાવા બદલે, કે કદળી થંભ પેઠે ડગવા બદલે મેરૂ સમાન દ્રઢ રહ્યો; અને માત્ર વિવેકનાં પણ માર્મિક અને ભરસાદાર બે વ્યયનો કહીનેજ, શાહજાને શરમાવ્યો. મલ્લરાજ તો ત્યાં આવી શક્યોજ નહિ. પ્રેમસંગે તો પાછીવાની કરી, નંદનગર રવાના થઇ ગયો. શાહજાદો નિરાશ થયો. ત્યારે મલ્લરાજે કુસુમને સમજાવવાનું બીકુ ઝડપીને, અંદર તંબુમાં જ્યાં કુસુમ હતી, ત્યાં નમતો નમતો ગયો. વિકાલ વાઘણુ કોષમાં બેઠી હતી. શુરવીર બાળા નિસ્તેજ થઇ ગઇ હતી. એક તરફ પિતાની ચિન્તામાં, ને બીજી તરફ પ્રિયતમા વિયોગમાં આ અભિસારકા ઝુરતી હતી.

માણસનાં મનપર કાંઇ કુદરતી બોજ પડી જાય છે, એટલે તે શુરવીર છતાં, નબળું પડી જાય છે. તેની અગમ બુદ્ધિ ઠરી જાય છે. તેનાં વખાણવાલાયક ને પ્રશંસનીય પરાક્રમ રૂઝ થાય છે. જો કે તે પોતાના મનના વાયુવેગને આધીન થઇ, નિર્બળ દેખાય છે ખરી, પણ તે પોતાની ફરજ બજાવવા વખતે બહાદુર ને બળવંત બને છે.

મહારાજનું કાળું મોઢું જોયું, કે કુસુમ ચમકી. પિતાની કુણ્દિ માટે પોતાને અદેશો ઉત્પન્ન થયો હતો તે નાશ થયો, અને મહારાજના કાવત્રાનો પ્રત્યક્ષ દેખાવ નજરે પડ્યો. તેને અશ્ચર્ય તો એ લાગ્યું, કે માધવરાજ સાથે થયેલી છુપા માર્ગની ગોઠવણુ પ્રસિદ્ધ કેમ થઈ ! પણ તે ત્રેમસંગનો શબ્દ સંભળનારો એની ગઈ કે, એ નીચ દાંસાદી પણ રામેલ થઈ ગયો છે. કુસુમનું મન, હવે પિતા તરફ ઢળી ગયું. તેના મનની ઉમિંચો ઉશ્કેરાઈ જવથી, મગજપર લોહી ચડીને કદાચ, દેહત્યાગી થશે એ ભ્રમણાથી તેને વધારે દુઃખ થવા લાગ્યું. પોતાની જાત માટે પુસ્તાવો થયો. મહારાજે, જુદા ખવરાવી, અને પિતાના મનમાં, પુત્રી નીકળી જવાનો જે ખટકો અતરમાં પેટો છે, એ સ્મારણમાં લાવીને ખુદ ખિન્ન થઈ, તે મહારાજના ઉપર આ વિકાળ વાદળ, ખંજર મારવાને તડપી રહી. કુસુમે મહારાજને આવતો જોઈને, પડખું ફેરવી આડી પડી ગઈ. તેનું કાળું મોઢું જોવાનું તરતવેળા પસંદ કર્યું નહિ. મહારાજ એતી ગયો, અને તેને નિર્ભયપણે પાસે જવાની તક મળી.

સ્વાર્થને શરમ નથી. સ્વાર્થાંચો, અપમાન પામી, હડધૂન થઈ, કૂતરા પેઠે નિરસ્થિર પામી પાછા હઠે છે, તો પણ તેના મનપર તેની કશી અસર થતી નથી. તેઓ જન્મથીજ કીચડની દુર્ગંધીમાં પ્રવેશીત થયેલા હોય છે, જોઈએ તેને ખગળ વાસ લાગતી નથી. પથ્થર મૂળથીજ નક્કર છે તેને પોલાદ અગ્નિનો પાશ લાગતોજ નથી, જે કે તે પણ નકકર છે.

મહારાજ, કુસુમની નજીક જઈ, ધીમે સ્વરે બોલ્યો !—

“બહેન ! બાપુ ! તારી તબીયત સારી છે ? બાપુએ મને તારી પછવાડે મોકલ્યો છે તેણે પોતાની ભૂલ જોઈ છે જો કે તેનો નિશ્ચય એકદમ ધ્રુવો નથી, તો પણ તારૂં માં જોવાની તેની ઇચ્છા છે, ને તેથી શાહજાદાને સમજાવીને હું તારી મુલાકાત માટે આવ્યો છું મને તું તારો સગો ભાઈ સમજી લેજે. મારૂં તું અપમાન કરીશ નહિ. મને તું ભૂડો માનીશ નહિ. તારાં બહામાં મારો ભાઈ છે તારી પકડાવાની ખખર મળતાં જ હું પૂઠે પડ્યો પણ અહીં તો લાચાર-હવે તો યુક્તિથી કામ લઈ શકાશે શાહજાદો, તને છોડશે નહિ, માટે મારું માને, અને હાલ તું તેને મેગદ્દારા કબજા કરે, તો આપણું કામ થાય સંભવ્યુ કે બાપુ ?”

મહારાજે, કુસુમના અંગ ઉપર હાથ મુક્યો કુસુમ વાઘેણ પેઠે ચમકીને ઉઠી

“નીચ ! દગાખોર ? તું બધાને બાયલાં સમજે છે કે ! દુર રહે અંડાળ ! તારા પાપી હાથ, આ પવિત્ર શરીરને અડકાવ્યાથી તે અપાવત્ર થઈ જશે ! પામી ગમાર ? ચાલ્યો જા-નહિ તો આ કટાર હમણાજ તારો જીવ લેવા તૈયાર થશે. જા-કાળાં મોના વાદરા ? તારૂં મહણુ જેવું મોઢું તું ન દેખાડ ! તારી અધમ લવારી વારી નાંખ ! જા-તારૂં કાળું કર !”

કુસુમ, કટારને મ્યાન કરીને, પીઠ ફેરવી ઉભી. મહારાજ તેથી ડયો નહિ

“વખતને વરતીને ચાલવું, માણસની કુશળતાનું તત્વ છે.”—

“જા. મને હવે ન સતાવ ! તારી સ્ત્રીખામણ, તારા ચનતેજ આપ. હરામી મહારાજ ! પાપી દૂતગ ! તારો આ દેહ, દૂતરાને મોતે સંવડશે ! એક નિર્દોષ જાળાને ફસાવીને, એક રંજપૂત કન્યાને દૂવાત્માં ઉતારીને, એક ભલા બૂપતીને ભાંભેરીને, ને એ જાહેન ગણેલી બહેનને સપડાવીને તું જે રાજ્યલોકની આશા ગણે છે, તેમાં તું દાથ ધસતોજ રહેવાનો છે. રંજપૂત કુળના કલ્પકિત પતંગ ? તારી જગ્યા ગગનમાં કે ભૂમિમાં નથી. એવા વૈઘવનો લોભ કરવા કરતાં તારે મગવું ખડેતર છે. આવાં માઠાં કામ કરીને મુછનો આકડો ચડાવવા કરતાં મરનાઈથી રંજપૂતણીનું નામ વધારીને વાંકડો બનવા માં બદાહરાઈ છે. તારા કરતાં ડાડ તરવરો કે સમુદ્રનાં ખારાં પાણી સારાં છે કે જગતને કપ્પોચી થઈ પડ્યાં છે રંજપૂતણીને પેટે તારા જેવા ખાયલા ને નપુશક રંજપુતો પેદા થવા કરતાં, ન થવા ભલા ! તું એકદમ આલ્યો જા-નહિ તો મારો ગુસ્સો મારે દાથ રહેવાનો નથી ‘મુનપર ચડેલું’ માણસ મરવાની અગ્ની પર હોય છે, ને દગ્ગરો બળવીરોના બંધનમાં છતાં અનેકના પ્રાણ હરીને તે મરે છે. તું નકી બાણજે કે હું એક ખરી ક્ષત્રીયાણી છું, સિંદનનું દુધ ધાંવીને ઉછરી છું તું અને તારા શાહગદા જેવા ખાયલાની હું પગવા કરનાર નથી. અગર વધુ સતાવશે, તો પાણીમાંથી વસોવવાની મહેનંત જેટલું પણ કદાચે નહિ ખાયલા ! મેં હું અતાવતાં શરમાતોયે નથી ?”

“હીક છે. ત્યારે તું એ કળ કદાહી રહેજે !” એટલું બોલી બડબડતો મહારાજ પાછીપાની કરી આલ્યો ગયો. કુસુમની છાતી ઉપરનો ઓળો નગમ પડ્યો, અને નરસીત વળી; પણ પિતા પ્રાણેની

પવિત્ર ભાવનાએ પ્રબળ વધાયું અને પોતાના વહાલા પ્રિયતમની ભેટ માટે તડપતી રહી જવાના સમયને જોઈને હૃદયમાં રડવા લાગી. શુરવીર શુકનો વિયોગ વધારે પ્રબલિત થયો. અંતઃકન્થમાં તેની ખરી વેદના ઉભી થઈ. વિયોગીના ત્યત્તની અવસ્થા તો વિયોગીનેજ ખબર !

પ્રકરણ ૩૦ મું.

वैवस्वनो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम्
आसीन्महीक्षितामाह्व- प्रणवश्चछदसामिव ।

શુક-સારિ ની વિયોગ વેદના.

“અકુવાક ૫ ખીઓથી પોતાની પ્રિયાની વિયોગ વેદના, લગારે સાંખી શકતી નથી. જોકે ઉભય દમ્પતી, માત્રે કમળ પુષ્પના અંતરમાંજ ઘેસીને (રામના આપથી) દ્રષ્ટી મર્યાદા બાધે છે; રજની ગાળે છે, તોપણ તેની વિયોગ વેદના, ખૂબ પડાવ્યા વગર રહેતી નથી”

પ્રેમના પ્રપાઠકો, અનુભવ સિદ્ધ કબુલ કરશે, કે પ્રિયાની વેદના, અગ્નિ કરતાં તીવ્ર, અને શૂન્ય કરતાં આકરી છે. પ્રેમને કોઈ સુખ માને છે કોઈ દુઃખ માને છે પ્રેમીને કોઈ ઘેલો કહે છે. પ્રેમને ઘેલછાતુ રૂપ આપે છે ગમે તે હો, પણ પ્રેમમાં અદ્ભુત ખુબી છે. પ્રેમમયો જગત છે. પ્રેમ વગર સંસાર નથી. યોગી-સંન્યાસી, કે સાધુસંત-મહાત્મા કે મુનિયો પ્રેમ વડેજ જીવે છે.

પ્રેમમાં સ્ત્રીનું આધ્યાસનજ નથી. દરેક વસ્તુ પ્રેમથી ભરા છે. પ્રેમમાં માયા છે. મોહ છે. મુખ-દુઃખ છે. વૈરાગ્ય છે, વિપત્તી છે, અકસ્માત છે, હાણી છે, બળ છે, નિર્ભયતા છે, પ્રેમાધી, કાળરાત્રી ગમન કરે છે. પથુ-પંખી, ઝાડ-પાન, ધુલ-ફળ, સરિતા-સરોવર, આકાશ-પાતાળ, સર્વ પ્રેમમયી છે ઉભય વસ્તુથી પ્રેમનું ભેગાણું છે, પરિક્ષણું છે. જે પદાર્થ ન મળે તો એક પદાર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી. એક એકના સંગથી, તે હૃદયવેલી વસ્તુ, પ્રશંસાને પામે છે. પ્રિયા અને પ્રિયતમમાં રહેલો પ્રેમ, વિયોગથી વિશુદ્ધ થાય છે. તેના રહસ્ય તત્વ, અમત્કાર, સાત્વિકતા, સત્વ, રજ, તમ અને નિર્ગુણાગર પ્રદર્શિત થાય છે. પ્રેમની વાસના જગતમાં પ્રસરી છે. કૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રતિમા, પ્રેમમયી છે, તો અન્ય વાદ શું?

પ્રેમના પ્રથમ પંગથીયા પર પ્રવેશ થયેલી કુસુમયા, શાહજાદાના પ્રેમાગ્નિ કુંડમાં પડેલી દેખાય છે. પ્રેમીને મળવા જનારી અભિસારિકા, માર્ગમાં લૂટાણી, અને તે વળી મોદક બનીને પરહસ્ત પકડાણી. ત્યારે તો તેના હૃદયમાં દાવાનળ પ્રકટયો. નિર્માયલે સમયે ચક્રવાકને મળવા જતાં, રાત્રી પડી ગઈ, અને ચાલુ વિયોગ, નજરે નોવો પડ્યો. મુખમાં પ્રવેશ થયેલું અન્ન, ઝડપાઈ ગયું. મનોહર બાળા, એકાન્તમાં ઝુરવા લાગી નીચ મલ્લરાજનાં વેણુ સંભળીને વધારે દાઝવા લાગી. જે રાત્રી, પિયુના પડખામાં, પ્રેમધુતી લગાડી તાપવાની હતી તે વેળા વીતી ગઈ, અને એક પરાયા પુષ્પના દુર્ગંધ વાસમાં સપડાઈ ગઈ. યુવાન મુગ્ધાને વિરહે, ઘેલી કરી હતી. તેની નસોમાં વીહલું રૂધિર વહેતું થયું હતું. તેના મગજમાં પ્રેમ

નું તીવ્રખાણ ચોટ્યું હતું તે કામનાથની માળા પહેરીને ફરતી હતી. દમ્પતીના પ્રેમમાં કામનો ભાગ હોય છે, અને તે ભાગે આ વેળાએ પ્રખળ વધાર્યું હતું એ કે તેના પવિત્ર હૃદયમાં એ મદન રાગનો રંગ, અવસ્થા અને સંભેગ વચ્ચે લાગી રહેલો હતો, અને કામ પીડિત, પ્રમુઘધાને ઘેલછા લાગી હતી. પણ મર્યાદાનું અક્ષર ઉલ્લંઘીને એકદમ પોતાનો ટેક તજવાતું પગલું ભરતી ન હતી માખી સરખી માનુની જાત, પોતાનો ટેક તર્જતીજ નથી એ કે તે વિહ્વેલેલી, કામ ઘેલેલી ને પ્રેમઘેલેલી થયેલી છતાં, મનની લાગણીને વશ થતી નથી પિયુ પાસે પણ પ્રેમનાં પુણ્ય લાડ લડીનેજ તેને પોતાનો પ્રેમરાગ સભળાવે છે. પ્રમદ્ધાંચીની એ એક કુદરતી ખુશી છે, છતાં તે ઘેલેલી ને ખુલાવરી બને છે, ને પ્રેમીને તેવા બનાવે છે.

અદ્ર રજનીનો હિંદુ થયો. શાદખદો, ચિરહથી પીડાતો, મદલ રાજની સાથે વિનોદમાં મન વાળવા લાગ્યો અને કુસુમ દુ.ખમાંદાંતી વિચારવેગમાં તણાવા લાગી. તણુના એક ભાગમાં એકલી બહુ વિચાર કરતી હતી. પર્યંતનાં શિખરોપર નજર કરતાં, અનેક પખિઓ, વિયોગથી રીનાતાં હતાં, તે સાંભળતી નદિનાં નિર્મળ જળમાં શોભતી અદિની તેનું દુ.ખકર લાગતી હતી. પવનનો અવાજ અને જળવેગનો ભણકારો તેનાં કામળ મગજપર કઠોરતાનો વેગ કરતો હતો. મનોહરી, પથારીપર પડી પડી કંઈ કંઈ કલ્પના કરતી હતી. એ કલ્પનાનું મૂળ, માત્ર મિયતમ અને પ્રેમ, બન્ને હતું—એકજ હતું. વિયોગીનું મન શાન્ત થતું ત્યારે વિયોગીની પૂર્વ કથાનો આભાર માનતું. કુસુમને સીતા યાદ આવી અંશેકવનમાં આસોપદબવ ઝાડ નીચે

બેઠેલી સીતા, રામની મુદ્રા નીરખી રોક કરતી હતી અને હનુમંતની સાથે કુશળતાનો વિનોદ કરતી હતી, તે યાદ આવ્યું. અંગદ-રાવણને કંપાવ્યો અને રામનું સૈન્ય લોકાર્મા પ્રવેગીન થયું, તે ચિતાર ફૂટે પડ્યો. રામ અને સીતાનો અખંડ મેળાપ થયો તે પણ નિદ્રાળુ અને વિરહ વેલી-ગોપી તરફ મન ધ્રુવે. ગોપીયોની, કૃષ્ણ પ્રત્યે ભક્તિ પ્રીત નીરખી, પણ તેમાં તેના હૃદયને મન્દ પડી નહિ પરિણતક પુષ્પનો વિતંડાવાદ તેને પસંદ પડ્યો. સ્વયંભામાનું રસણું-કૃષ્ણની સમજાવટ અને પ્રેમનું પ્રતિગિજ્ઞ, સચોટ છાપ સાથે પ્રેમાને પ્રેમ કુંડમાં નિવરાવતું હોય-આલિંગન હોય, તેમ લાગ્યું. કૃષ્ણ પરમાત્માનાં, માનુષી કાર્યને ઉદ્દેષીને કુમ્ભ હતી. 'માધવરાજને એમજ નમાવેલો નેમજે!' આ શબ્દે, અંતરને દરખાવ્યું. પણ ફરીને શકુન્તલા તરફ દ્રષ્ટિ દોડી. શકુન્તલા પત્ર લેખનની કથા યાદ આવી. એ મુગ્ધ આળામઠ વિદ્યાવસ્થાનું ચિત્ર, આલેખન થયું જે તે મન સાથે લખવા બેઠી. મન પત્રપર લેખ લખાયો બુદ્ધિ કલમ યજ, અને વિચારે, હાથનું રૂપ લીધું. વિદ્વદ્દગાર થયા પ્રેમ કાસદ થયો.

શુરૂ ગોવિંદના મહિના.

પ્રેમી પ્રેમ વિયોગનો પાઠ, અણુવાં જાયેરે,
શુરૂ જ્ઞાન કરે કોડાર, પણ ન અણુયેરે;
લાગી ધૂન પ્રભુની પ્રલોક, તે શુ શુ ગાયેરે,
શુરૂ, દે જ્ઞાન અવર ઉચ્ચાર પણ ન અણુયેરે.
યોગી, જપશે લખને માળ, તે સ્વરમાંયેરે,
પ્રેમી પદને પ્રીતીનો પાઠ, અન્ય ન યાયેરે;
નથી શુરૂ વિનાનું જ્ઞાન, આ જગમયેરે,
પ્રિયા, પૂજે પતિને સમાન, રણિયાત યાયેરે

પતિનું જ્ઞાનદાન, પ્રેમના પાઠને અનુસરતું લાગે છે, ઐવી ધૂનમાં પ્રિયા, મદાધી છે. પ્રિય વૈદનું વિષ, અમૃત સમાન છે. અન્યથા વૈ નું અમૃત ત્રિષ સમાન છે. પત્ર લખ્યો, પણ વિરહ વિયોગ જ્ઞાન્ત ન થયો. કુસુમે વિશેષ લખાણ કરવા માડ્યું.

પ્રેમકુંડમાં પરવરી, પ્રીતતણું કરે પાન;
પ્રેમ પ્યાલો પી, પ્રેમદા, મસ્ત બને મસ્તાન.
અલક જગાવે આ નથી, પ્રેમ માળ લઈ પ્રાણ;
પ્રેમ ધૂનની ધુણીમાં, પેસી છોડે પ્રાણ.
અગ્નિ જલ કાણુ નથી, વિયોગ જળ અધિક;
પ્રેમ યોગીને પારખું, નીરખી પ્રેમની નીક.
“જેને વંતિ જગતમાં, તે પરપીડા જાણ;
સાકરના શોખીનને ભૂખ્યાનું નહિ જ્ઞાન”

સારિકાએ મનવેદના લખી. ‘પ્રસુતાની પીડ, વંધ્યાની જાણ’
એમ પણ આલેખ્યું—ત્યારે રહ્યું શું ? માલની, રાક્ષસોના આજ્ઞામાં
સપડાણી, ત્યારે માધવને બહારે ચડવાને સ્મર્યો !—દ્રૌપદીની લજ્જા
ભૂટાણી, ત્યારે કૃષ્ણ-પરમાત્માને યાદ કર્યા કુસુમે માધવરાજને
સંબોધ્યું. પવિત્ર પ્રિયતમનું સ્મરણ કર્યું—

દયાવંત દીલમાં ચલી, દયાદાન દે પ્રાણ !
પ્રીતપીજરમાં પ્રેમદા, પૂરાણી પ્રીયમાન,
પાંખ વગરની થઈ ગઈ, નહિ છૂટાય ઉડાય;
એક પાંખપ્રિયતમ તમે, આવી કરજો સાથ.

નવ યૌવના, આ ભ્રમમાં સ્વપ્નવશ થઈ ગઈ, અને હવે તેમાં તે પ્રવાસ કરવા લાગી આ ઉર્વશી, પુરુષવાને ભેટી, પુરુષવાએ બાણે તેનો પાલવ પકડયો રમા, વ્યાકુળ થઈ ગઈ. આ ક્ષોભ સ્વપ્નું તો દુઃખદાયક લાગ્યું, પણ તરત ઉપાતું રૂપ ધર્યું, અનિરૂદ્ધને સ્વપ્નામાં લેયો. અનિરૂદ્ધે, ઉપાતું મુખચુંબન કર્યું. સ્વપ્નમાં જ બન્ને પરસ્પર. માધવરાજના પ્રેમનો અંશ, કુસુમને સ્વપ્ન સંકળનામાં પ્રવેશ થયો. વિકાવરી વનિતા, ત્રિપુતી સોડમાં સંતાવા લાગી. હવે તે સ્વામીના મુખ સ્વપ્ના જેવા લાગી.

કુસુમઆ, વ્યાકુળ થઈને પલંગ પાસે ગઈ. માધવરાજ, નિદ્રામાંથી ઝાંખાયો. કોઈ દેવાગિના નિખીંતે બહાવરો બન્યો. કુસુમના કોમળ કર, પોતાના હસ્તમાં દબાઈ ગયા. કુસુમે મર્યાદા મુકી, કુંભસ્થળને પલંગનો આશરો આપ્યો. કુસુમનો એક કર, માધવગજની પીઠ પાછળ પડ્યો, એટલે મુખચુંદ્રે પ્રેમમૃત કુડમાં, અધરને ઝાંખોટ્યા ગંગા અને શાન્તનુનો સંયોગ થયો. માધવરાજના બે હાથ, પ્રકૃત્સતા કમળદળ સમાન કોમલગીની માંસલ પીઠ પાછળ પડ્યા, અને પ્રેમથી દાબી-છાતી સરસી ચાંપી-ચુંબન તો થયું, પણ અંગે અંગ સ્પર્શ ન થયો. કોણ બાણે કુદરતને કેમ ગમ્યું હશે ! પ્રેમી તો ખરા, પ્રેમનાં પ્રપાઠકે ખરા, પણ કંઈ રંગ-રસિકતાની ન્યુનતા ખરી ! મર્યાદાએ લોપી-દે આર્થ ધર્મે અટકાવી, ગમે તેમ પણ પુણ્ય રસે, રમા બીંબાણી નહિ. કમળપુષ્પમાં ભ્રમર ભોગી ચુંચાયો નહિ. સુખદ્રાને તો અર્લુને ખાંપ પકડી, ખાંપ બીડીને, ચાંપી ચુંબન કર્યું, પણ માધવગજ તો ડર્યો. અર્લુન જેવો વીર ગોદો, મુગ્ધાને લોપવાને ચુક્યો નહિ, તો

માધવરાજ, માનવની માનસિક સુધ્ધિથી કેમ મંદ પડી ગયો હશે !
હશે ! કંઈક કલ્પનામયે ભૂલ ! અથવા તો દ્રષ્ટિ મર્યાદાનો દોષ !
રસ્તો એટલોજ યોગ્ય ગણાય !

બાપ સાહેબ તો અહિં, આ અકારે મુરલીપરં નૃત્ય કરે છે,
પણુ માધવરાજ શું કરતો હશે ! વળી પ્રેમ પડેલો બ્રમર, બીજું
શું સંકલ્પે ! સ્ત્રી કરતાં તો પુરૂષ વધારે બહાવરો બને છે ! તેને
પણુ એવુંજ થયું. તેની રાત્રી તો કેવળ પાપીણીજ થઈ પડી !
સીતાનો વિયોગી રામ, જવાળામોજ બળતો રહ્યો ત્યારે માધવરાજ તો
શિતળ ચંદનીમાં-કહો કે વિદ્યુતજ્યોતમાં શિતળ થઈ ગયો-તેને તો-

ચંદ્ર, શૂળ જેવો થયો-પવન, તીરતું બાણ;

પુષ્પરાગ, રાગી થયો-મલયાગર દુઃખ બાણ.

રજની દુઃસ્મન થઈ પડી-તનમાં લાગી લહાય;

વિરહી, વનિતાના વિના-પળે પળે અમુઝાય.

ચાર ધડીની ચાંદની કે પતંગના તેજ પેઠે, વા વીજળીના
અમકારા પેઠે, કે વળખાં મારતી, પિયુદર્શન કરવાને અભિસારિકા સમ
દોડતી રજની પેઠે, વાત વીતી ગઈ. કલ્પના હિડી ગઈ, અને સ્વપ્ના
સરખાં સુખ દુઃખનો નાશ થઈ ગયો-માધવરાજને, આત્મ જ્ઞાન પેદા
થયું, અને પ્રિયાની ભેટ દગાઈપ થઈ ગઈ છે, એ સ્વપ્નામાંજ પણ
સત્ય સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ્યુ ! પાવત્ર આત્માએ તેને સ્વિદર્શન
કરાવ્યું ! અને પ્રિયાની શોધ કરવા પથે પડ્યો. કુસુમબાના અંતરમાં
પ્રિયતમની બહાર વસી ગઈ, અને પોતે બહાર બની.

પ્રિયા અને પ્રિયતમ એવાં સંગાથી છે કે, ધનુષ્યના બળે જેમ તીરનો વેગ વધે છે, તેમ દમ્પતીના અરસપરસ પ્રેમભાવના બળે તેનો મનોવેગ વધે છે, ને તેથી તે બહાદુર બની, પોતાની હિપરની આ પત્તિનો પોતેજ નાશ કરી શકે છે.

પવિત્ર આત્માની એ અબળ થવા જેવી નહિ, પણ કુદરતીજ ખુબી છે કે, પ્રિયા, પ્રિયતમથી સંકડો ગાઠિ દુર છતાં, કેટલીક વખત અમુક સુખ દુઃખની બાબતો તેમનાં અંતર ભેદી અભેદી આત્મામાં સ્ફુરણ થઈ જાય છે, તે સત્ય પડે છે. આ પ્રસંગ, મહાત્મા કે પવિત્ર પ્રેમીયોએ પ્રત્યક્ષ અનુભવેલો હોય છે.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

શીકારીના હાથમાંથી છટકેલા શીકાર.

જેવા સાથે તેવા થઈને-

નીચને નીચો નમાવો-બિલાડી રસહેતથી ખાઓ.

‘ખાળ-ખાગ’.

ધી ખાનાં શકે, દુનિયાં ચલાનાં મકસે, આ હીંદી કહેવતનો ઉપયોગ કરવાની દિલગીરી બારેલી ફરજ, મનુષ્યપર આવી પડે છે, ત્યારે તેઓ અંતરથી બહુ સંકોચાય છે, તોપણ નીતિ અને ધર્મનો સોપ થતો અટકાવવામાં આ ઉપાય યોજવાને તેઓ અચક્ષતા નથી.

એક પ્રાણના રક્ષણ માટે, કે એક ધર્મની જાળવણી માટે, આડકતરે પ્રસંગે મનુષ્યને તેવી યુક્તિ વાપરી પડે તો આશ્ચર્ય શું? અનીતિ શી? કુસુમના કદાચ, કામી શાહજાદાના પંજમાંથી છુટવા માટે તેવી પ્રયુક્તિ કરે તો ખોટું શું? અંધ ગમાર શુદ્ધિ ભૂલી જાય, અને જો તે ઠોકર ખાય, તો તેને માર્ગ બતાવવો, એવો ધર્મનું કાર્ય છે, અને એવાં પરોપકારનાં કામ સાથે પોતાનો „સ્વાર્થ” પણ સ્વધરતો હોય, તો તેમાં અવિવેક શો? દરેક સંસારીઓ, પોતાના સ્વાર્થમાં મસ્ત છે, ને તે મસ્તાન, કદી સ્વાર્થ માટેજ બીજાને પ્રસાવે, તે મનુષ્ય વ્યવહાર માટે ખોટું કહેવાય છે, પણ નીતિ ધર્મ જાળવવા માટે, કોઈ હરામીને પરતાવો કરાવવાનો શ્રયત્ન કરે તો તે ખોટું નહિ પણ જગત ધર્મનું રક્ષણ કરેલું કહેવાય છે, પછી તેમાં થોડી અતલબ ને તે શુદ્ધ હોય તોયે શું થયું ?

કુસુમના તરફડાટમાં રજની ગાળી, નિદ્રાની અર્ધદગ્ધ આયુષ્ય કરી, પ્રભાતમાં ઉઠી; અને શાહજાદાના શયનગૃહ તરફ તિક્ષણ નજરે જોયું તો મહારાજ, પળાયન કરી ગયેલો માલમ પડ્યો હતો તેને હિમ્મત આવી. શાહજાદાને ફંદમાં ફસાવીને તેની કનેથી છુટવાની તજવીજમાં પડી. શાહજાદાને પણ નિદ્રા આવી નહોતી. મહારાજની સાથે વાતઝાવાદમાંજ રાત્રી યુજરી હતી તો પણ તે કુસુમના દર્શનનો અભિલાષી ચક્રવો, ચક્રદર્શન કરવાને તલપતો હતો કુસુમને ઉઠવાની, તેને શામદામ બેઠે સમજાવી પોતાની કરવાની, અને લાગ આવતાંજ મળીને વાત કહાડવાની તક જોતો હતો. મહારાજે તેને પટ્ટાવી રાખ્યો હતો. કુસુમને પટ્ટાવવાની આશ પતંગપર ઝડાવી ઉઠાડવાની

અને પવન જે તરફ ફરે તે તરફ પતંગને ઉડાવી, દોરી કબજે કરવાની યુક્તિ બતાવી હતી. મલ્લરાજ, પોતાની મતલબ પૌર પાડીને નંદનગર તરફ કુચ કરી ગયો હતો, અને શાહનદો કુસુમને સમજાવવા માટે તક જોતો હતો. કુસુમળા ઉઠી છે, એવો ખંખાર સાંભળ્યો, એટલે હજુરી મારફતે ખગર આપી દે, શાહનદો મળવા આવે છે. કુસુમે શાહનદાને પ્રત્યુત્તર કહેરાવ્યો કે એકલાજ પધારવું. આ વાક્ય, શાહનદાને, હજુરીએ કહેતાજ તેના મોંપર રતાશ ચડી આવી. રજની વીતી ને પ્રભાતના કીર્ણ ઝળકવા લાગ્યા પોતે પુણું ઠાઠમાં, કુસુમને મળવા ચાલ્યો. એકલાજ ચાલ્યો તેના અંગમાં અનુકંપ ઉત્પન્ન થયો, તો પણ અંદર ગયો.

નવીન મનુષ્ય, અને તેમાં યુવાન મુગ્ધાને, એકાન્તમાં મળવા જતી વખતે પ્રેમી દમ્પતી પણ અનુકંપે તો આ આશા રૂપી પતંગ પ્રેમીની શી દફા શિયાળાની ઠંડી પ્રવેશ થઇ ગઇ ધનુર પેદા થયો.

શાહનદાનો કૃત્રિમ રતાશવાળો ચહેરો જોઇને કુસુમળી કંઇક કોષમાં અને કંઇક તત્સ્કાર સાથે વિવેકગતમાં બેઠી થઇ શાહનદો નમ્યો. કુસુમે બેઠરાયીથી પોતાનું આસન લીધું. શાહનદો બેસ તાજ બોલ્યો.

“બાનુ ! શરમાના નહિ ! તુમ્હી મુઝકો પુરાયા નહિ સમજે ! ચયે આપકા તાબેદાર હું, જાનેનિસાર હું !”

“તમારી લાયકી છે, શાહનદા ! પણ હું દિલગીર છું કે તમારામાં દિવ્યકારાપણું હોવાથી, તમે મારા અંતરમાં તમારી બદ

દૂરીની છાપ મારી શકતા નથી. શુરી રજપૂત બાળાને તો શરવીરજ આશક નિધન્યે !”

“મથે હિચકારા હું ! ક્યસે !”

“મને છુપી રીતે જોઈ, કપટથી પકડી, અને બળાત્કારે પ્યાર મેળવવાની નાદાની કરી એ આયલાપણું નહિ તો શું ?” કુસુમે હિન્મતથી કહ્યું કુસુમના તીવ્ર, પણ કામધીને કામળ લાગતા શબ્દો એ શાહજહાનો વિરહ, વધારે પ્રદીપ્ત થતો ગયો. તેતો લાડમાજ બોલવા લાગ્યો !

“તુમ્હેરા અહેરાને મુઝકો ખ્દાવરા બનાયા હય ! દિવાનાપણું લગાયા હય ! ચકારી ! મથે દિવાના હો ગયા હું ! તુમ્હેરા અંદ્રમુખકા મુબનકે વાસ્તે બેગાના હો ગયા હું !”

“એમ દિવાના થવાથી દિવાનું તેજ હરાઈ જતું હોત તો પતંગ બળી શા માટે મરત ? એમ હતું તો રાજબાગમાં કેમ છુપાઈ રહ્યું ?”

“તુઝકો હાથ કરનેકે વાસ્તે !”

“શું પ્રયોક્તિ કરી ! શુ ફળ મેળવ્યું !”

“યહી હાલ સુનાનેકા યહી વખત નહિ !”

“તમારી બહાદૂરી બાણવાળી, તમારા પ્રત્યે મને વધારે માન ઉભુ થશે.”

“તબ સુનલે, જન ! મલ્લરાજ એાર ચાવડીકો છાપરેપર ચડાયા, મથે ઉરકો રાજકી લગામ દેનેકા બચન દીયા, વયેને તુઝકો મીલાનેકા એકરાર કર દીયા !”

“એકરાર લીખિત હશે !”

“હા, મમે ઉરકો લીખદીયા, ઉન્ને મુઝકો લીખદીયા !”

“મલ્લરાજ ને આવડીને લેખ મને દેખાડશે ?”

“હા-મગર-” શાહજાદો વિચારમાં પડ્યો. જરા વારે જોલ્યો !
“ખહોત જૂલ હો ગમ્મ ! ચેહ દસ્તખત તો માધવરાજકી પાસ રહે
મયા ! તાજુખકી ખાત !”

“માધવરાજ પાસે ક્યાંથી ?” કુસુમને શંકા થમ્મ. માધવરાજની
જૂલથી એ શંકા પ્રગટી કેમકે તે પત્ર દેખાડવો વીસરી ગયો હતો.

“ખગીચામે વોહજી દેતા. યહાસે છુટા પડકે તેરી પાસ આય.
હોતા નહિ ! મલ્લરાજકી ખખરદારી હુશિયારીકા દોર લગતા નહિ,
પુમ કબી હાથ આતી નહિ ! માધવરાજ ચેરા દોસ્ત, મગર નિમક
હરામ નીકલા !”

“તમે ચેશની કોટડીમાં ગયલા છે. તમારી આંખમાં કમળો
છે. માધવરાજ તો ઉઝટી તમારી સીફારણ કરે છે, ને તમે તેને
નિમકહરામ કહો છે ! ત્યારે તો તમેજ કાફર છે !”

“યુ ! મમે જૂલા ! સુંદરી ! અખ તું ક્યા આહતી હય !”

“વાર ! મલ્લરાજને શું ધનામ આખ્યું ! મારી ખાતમી ક્યાંથી
મળી ?”

“મલ્લરાજ ઝોર પ્રેમસંગ ખારોટને કહી ! મલ્લરાજકો,
નંદનમરીકા રાજ દીયા ! નંદરાજ તો કહી ચલ ગયા ! અખ આવડી
સુવાવડમે હય ! ઝોર મલ્લરાજ, ડંકા ખની દેતા હય ! નંદરાજકી

પાસ કોરે કાગળમેં સંધી લીયા ! આપડી મરજીકા દસ્તખત કરે શાહકો ભેળ હય ! હિસ્કી મરજીની મદદરાજ તરફ હય, કયું કે મુઝેકો તેરી સાથ શાદી કરાનેવાલા યેહી હય !”

“ત્યારે, તમારી સાથે લગ્ન કરવા માટે, મારા પિતાએ, તમારા આપુપર લખેલો પત્ર અને વસીયતનામું, તે કપટથીજ લખાયલું, એમકે !”

“હા—મગર નહિ—” શાહજહો અટકી પડ્યો. તેને જ્ઞાન આવ્યું. ખીજા વાતોનો રંગ ઉડાવવા જતા, કુસુમને વરવાની બાબતમાં નંદરાજથી કપટ રમવામાં આવેલું તે ઝોટુંજ ખત લખવામાં આવેલું તેનાથી જાહેર થઈ ગયું, એથી સંકેતોવા લાગ્યો.

“ફિકર નહિ ! માત્ર મને મેળવવા માટે તમારે આ બધો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. મદદરાજ તથા ચાવડીને ગળ્યની લાલચ આપત્તી પડી. ચાવડીને હાથ ધરતી કરવી પડી. મદદરાજને કપટ રમવું પડ્યું અને નંદરાજને ભાગવું પડ્યું. વાર ! શાહ, શુ એ કપટી કાગળોથી વાકેફગાર છે !”

“નહિ ! યેહી કાગળ મેરી મારફત શાહકી પાસ ગયે હય !”-

“તેમાં શાદીનો પણ કાગળ છે ?”

“હા ! મગર તુમ તો કોઈ ચાલાક-વકીલકી તરફ ઉલટપુલટ સવાલ કરતી હય !”

“શુરસો નહિ કરશો ! હું થોડુંજ પુછવા ચાહુ છુ ! તમે અહીં આવ્યા છો તેની બાબતે ખબર છે ?

“નહિ, મયેં શિકારમાહે નીકલા હું !”

“ત્યારે મારું શું કરવા ધાર્યું છે ?”

“મયેં તુઝકો લે જાઉંગા ! આર શાદકા હુકમસેં તેરી સાથ મયેં શાદી કરંગા ? તુઝકો આરામકી ઐસ્તમિં શુલશનકા બદાગ દીખલાઉંગા !”

“કદી શાહે નાકરમાન કર્યું તો ! કનાચ આ કપટ પ્રકટ થયું તો !”

“યહી ખાત અખ કરમીકી નહિ ! અખ તો તું મેરી હુઠ, મયેં તેરા હુવા ! અખ તુમ્હે આહે મો કરના ! મેરી જાન મયેં તુઝકો કુરખાન કરી દીય હય ! આહે મો ખગ્યાના, આહે મો ગરબન દખાના !”

“નહિ, મારા શાદ ! હું તમને પવિત્ર નજરે જોઉં છું. પણ કહેશો કે મારા પિતા ક્યાં હશે ?”

“યહી મુઝકો માલુમ નહિ. મગર કહીબી હોગા ! તેરે વખા મુઝાયકા હય !”

‘નદરાજ વાઘેલા જેવો પવિત્ર રાજા, માત્ર પ્રપચીના કાવતરાનો ભોગ થાય, અને આ તેની વક્ષાદાર બેઠી, સત્તાવાળાના હાથમાં સત્ત ભોગવતી છતાં, તેને રખડ્યા દે, ત્યારે નો મારો જન્મ વૃથાજ મથાય કેની ?’

“જો તું ખરા ઐશીનસેં મેરી સાથ શાદી કરનેકા ખચન દે, તો મયેં તું કહે વો કર દઉં !”

“આવડીતું” નાકે કાપી, ગધેડે બેસાડીને ગામ બહાર કાઢી, દેશપાર કરવી અને મલ્લરાજને નગને દરવાજે ફાંસી દબને લટકાવી મારવો ! કબુલ છે ! બાવલા હોય તો ના કરે નો !”

“હા-મગર” માથું ફેરવ્યું ! સંકોચ પામ્યો ! કુસુમે મસ્કરી કરી.

“આમ મલ્લરાજને ગાદી દેવી છે કે ! તમારા હાથમાં હમણાં સત્તા શી છે જે તમે તેને ઉમેદના નાવપર ચડાવ્યા છે ? શું હાથ મહિ જોળ છે કે ખાત્ર જશે ! મ્મતત્રતાને તો હજી વાર છે, નામવર !”

“અચ્છા અબ તુ કહે સૌ કરનેદાં તૈયાર હું !” તું કહે સૌ મયે મર જનેદાં તૈયાર હું ! અબ મયે સચા આશક યા નહિ !”

“વા-ત્યારે મારા સામ તને પહેલાં બતાવો. મારા ચોકીદાર તરીકે તેને બેસાડો. બીજાને અદર આવવાનો હુકમ નહિ. સામંત, સરદારી ભોગવે, તેવું કરી આપો અને પછી મસ્તખાલા મગાવો. લગાર લહેર ઉડાવીને કુચ કરીએ !” કુસુમે શાહજાદાને વાંદરે બનાવ્યો.

“વાહ મેરી જાન ! જબ તો મેરા અરમાન પુરા હો જાયગા ! મયે જાતા હું એર સામંત, નો નજર કચદ હય ઉરકો ખુલાત ! હું ! એર આપકી પાસ બીજવાકે, સરદારીકા હુકમ પ્રીરવાયકે, મયે આપકી પાસ આતા હું ! અલેકુમ સલામ !” શાહજાદો, નમીને ચાલતો થયો. કુસુમે તેની બેવકૂફી પર દયા ખાધી. નાદાન

વાદર ચાલતો થયો. કુસુમનું અંતઃકર્ણ, પિતાના દુઃખદ સમાચાર
 સાંભળીને વિંધાઈ ગયું! તેનાથી હવે રડી જવાયું! “ નીચ રંડાનાં
 કારસ્તાનથી પિતા વાકેફ થઈને, અને નિર્મળ બુધ્ધિની કન્યાની ભાગ
 નાસ સાંભળીને તેઓ નહાસી ગયા હશે! જ્ઞાન તંત્રના દોરવાયલા,
 દુનિયાં ભાગ કરી ગયા હશે! ” આ વિચારે તેનું દિલ બહુજ ગભરાઈ
 ગયું. પણ બહાદુર કન્યાથી હારી જવાનું પરવડ્યું નહિ! શાહજાદાના
 હાથમાંથી છટકીને, સધળાં પહોંચવાનું ઉત્તમ લાગ્યું, અને હજી
 પોતાના તે વિચારને પકવ કરે, તેટલામાં સામંત આવી પહોંચ્યો!
 કુસુમ એકદમ તેની તરફ ધસી જઈને સામંતની કોટે વળગી પડી.
 શ્રાવણ-ભાદ્રપદના મેઘ બિંદુ પાડવા લાગી. કંઈ સ્વરને ખુલ્લો કર
 વા માંડી! સામંતે, શાન્તી આપી. તે તો માત્ર, પકડાયાનીજ વિપત્તીનાં
 અંતિ સગજતો હતો પણ કુસુમે પિતાની ગુમ થવાની ખબર આપી
 ત્યારેજ તે સામંત રડ્યો. પણ કંઈ પ્રસંગ ભણી, ધીરજથી કામ
 કરવાની શીખામણ આપી. અને બંને જણે મળીને ત્યાંથી છટકી
 જવાની તજવીજ કરી સામંત, સ્વારીની સરવારી હુકમ લેવા
 માટે બહાર ગયો, ને કુસુમ શાહજાદાની પરાણાગત કરવા
 તૈયારી કરવા બેઠી. શાહજાદે, સધળા સિપાઈઓને હુકમ કરી દીધો
 કે, ‘સામંતના હુકમને માન આપવું.’ સામંતે, સર્વેનાં હથિયાર
 મુકાવીને પોતાને હસ્તગત કર્યા અને શાહજાદો અંતપુરમાં ગયો.
 કુસુમે, શાહજાદાને છાનો રાખવાની સામગ્રી તૈયાર કરાવી. દર વગર
 બીજું ત્યાં હોય શું? શાહજાદો આવ્યો અને પાદશાહી હઠ સાથે,
 કુસુમ દારૂના પ્યાલા સરવા લાગી. શાહજાદો પીવા માંડ્યો, ને કુસુમે

તેનું બંધન કયું ? સામંત તરત અંદર આવ્યો અને તક જોઈને નીકળી જવાની તજવીજ કરી. શાહજાદો કેશમાં પડી ગયો. સામંતે, સિપાઈઓને સમજાવવાની તજવીજ પહેલી કરી હતી, પોતાને મળેલી સરદારીની ખુશાલીમાં સર્વેને દારૂ પાછને મસ્ત-દિવાના કરી દીધા હતા, અને એ વાળી ઘોડાને તૈયાર કરી અંદર આવ્યો હતો, સમય જોઈને કુસુમ તથા સામંત એકદમ સ્વાર થઈને રૂપનગર તરફ કુચ કરી ગયા હતા. પાછળથી શિકારી શાહજાદો હાથ ધસતો રહી હશે, અને કદાચ સ્વદેશ કે કદાચ શોધમાં પડ્યો હશે. અગર કાંતો નંદનગર મહારાજની ગદદ મેળવવા કે સદલાહ લેવા ગયો હશે; આદો, ત્યારે હાલતો આપણે નંદનગર તરફ ફરીએ ! ત્યાં વળી નવીન શું છે ?

પ્રકરણ ૩૨ મું.

નંદરાયનો સ્વપ્ન-સંભ્રમ.

મહાત્મા હૃદયમાં જે વિકલ્પ ઉદ્ભવે છે, તેનો સત્યાંશ તત્કાળ પ્રકટી નીકળે છે. સ્વપ્નમાં, જેમ સપ્તઋણનું કર્મ પ્રવેશ થાય છે; તેમ પૂર્વ સંસ્કાર પણ પ્રકટે છે, એવું વેદાન્ત શાસ્ત્રકારો કહે છે ! સ્વપ્નની વાત સત્ય માનવી કે નહિ ! તેના ઉત્તરમાં ભેદ રહેલા છે. એ ભેદિત ભેદનો જે પુરૂષ પારંગત હોય છે. તેજ સત્ય ઠરાવી

કહે છે. સ્વપ્ન, એ પણ એક સમાધી છે. પણ તે સમાધીમાં
 'ઇન્દ્રિયોનો વિગ્રહ થઇ જાય છે. ધણી સંકલ્પીઓ એમ કહે છે કે,
 નિદ્રાકાળમાં સ્થુળ શરીર પડ્યું રહે છે, અને લિંગ શરીર બહાર
 નીકળે છે. આ વિચાર, એક વેદાન્તી ગ્રંથકાર અસત્ય કહે છે.

“ બહિર દેહ જો નીકળે, દેહ અમંગલ થાય;

પ્રાણ સહિત સુંદર બસે, એથી લિંગ જણાય.”

વિચારસાગર

આ ગ્રંથનો વેદાન્તીય કર્તા લખે છે કે “જ્ઞાનેન્દ્રિયવડે, સર્વ
 સંકલ્પો ઉદભવે છે. અને જેમ જળમાં ઉઠેલા પરપોટો જલમાં
 સમાઇ જાય છે, તેમ કલ્પીત પદાર્થો, તેજ બ્રમમાં નાશ થાય છે.”
 હવે દેહમાંથી પ્રાણ દુર થતો નથી, અને લિંગ શરીર પણ બહાર
 જતું નથી માત્ર મગજતંતુઓનું એ પરિણામ છે, ત્યારે સ્વપ્ન
 સત્ય કે અસત્ય જાણવું! એ વિગ્રહ અપુર્ણ લાગે છે. નિદ્રાનો,
 શાસ્ત્રકારો, જે શાસ્ત્રો કથે છે કે, કલ્પીતં મનુષ્યો, માયામય, વિવિધ
 વાસનાના બંધે દુઃખ હોય છે, તેઓનાં નયનાં મગજનાં તરેહવાર
 કલ્પનાઓ ઉદભવે છે. એ સર્વ, તેમના ચિન્નવનના હોય છે, ને
 તેપર સ્વાર્થ વિચારનો યંત્ર લગાડવામાં આવે છે, એટલે કૃત્રિમ
 બને છે; એથી તે જનોને સ્વપ્ન-સંકલ્પ, માત્ર બ્રમણુ રૂપ છે, પણ
 જો તેઓની એ સંકલ્પમાં, કષ્ટક સત્યવાસના હોય, ભલે પછી તે
 સ્વાર્થ હોય-તો પણ જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ નીલિવાળું ને પ્રભુ

થયો. નંદરાય જાગૃત થયો—અને જોયું તો કોઈ નથી. આત્મબોધમાં,
નંદરાયે એક ગુહ્ય-પદ સંભળ્યું ! વીણાનાં તાર, હૃદય તંતુના તાર
સાથે મળેલા હતા. વગાડનાર કોઈ મહાત્મા શાસ્ત્રી હતો. નંદરાયને
આ સંગીતે, સજાગૃત કર્યો, શુદ્ધિમાં લાવ્યો.

જીવલો-ગજલ.

રસિક હૃદય કમળ રસજ જન્મે નહિ પિછાડ્યું;
જગતમાં જન્મ લાઇ, કંઈ તેણે જન્મી ન જાણ્યું
હિપવનમાં જઈને કલ્પતર જે નિહાળ્યું;
કરી નહિ કામના પુરી અર્કમાં કર્મે કાણું.
ગયો ગંગા કિનારે, પશુ નહિ અંગે નવાણું;
ધર્મ બગ ધ્યાન, બની ભક્ત ગાયુ ભક્તિ ગાણું.
બગીચામાં ખીલેલાં પુષ્પ પરાગે ભરેલાં;
સુગંધી શ્વાસે ભરી નહિ, કરમાયેલું ધાણું.
પ્રીતિનાં પુષ્પની મીઠી અગમમાં રૂન ન માન્યું;
પ્રેમીનાં પ્રેમનું શું મુદ્દય કહોને અકાણું.
નાજીક નખે સીતાર, તારમાં રમાડ્યું ગાણું;
ગુણી ધન નહિ પિછાડ્યું, વાધ-ખરે ગમાર જાણું.
જીવો જ્યાં જ્યાં જણાયે, ત્યાં સદા ધર એક જાણું
તથાપિ જાત પિછાણી ન તેણે શુ પિછાડ્યું ! —
પડ્યો પ્રીત કુંડમાં, ભૂલ્યો ભ્રમર કમળ લેવાને,
નહિ રસભેદ જાણ્યો તો શું પિછાડ્યું પ્રમાણ્યું !
અજાણ જગત પટોલીયે પડેલી જાત ભલી !

પિછાણી આધણી કે ભાત, નદિ થું પિછાણ્યું !
 અનુભવના ઉદયમાં રત્ન ચળકતું નિહાળું;
 ઝવેરી આંખે અન્નાણું તો પછી થું પ્રમાણું !
 પ્રભુનું સત્ત્વ અને તત્ત્વ, પુરાણે પ્રમાણ્યું :
 ભણીને ભોગવ્યું, તથાપિ ગણીને ન જાણ્યું.
 કહો સંસાર મહિં સાર સમું થું પિછાણ્યું !
 નદિ વેલનત તણું જ્ઞાન જાણ્યું ! થું વખાણ્યું !
 કહે અસાર જગત, તેને પુછે થું પિછાણ્યું !
 કહે છે સાર સકળ તેને કહો કે થું જાણ્યું !

આ સંગીત સારનાં આણુનો કારી ધા, સત્ત્વ મગજના નંતુમાં
 ભેદિત થયો, અને નંદરાજ ઉઠ્યો. કુસુમની વાત ન જાણી, આવડીની
 અમતકારિક વાણી પ્રત્યે ન જોયું. ને મહારાજનાં જીવન સમાચાર
 પણ ન પુછ્યા. એક અધ બેલ, જેમ વાણીના કેરા ફરતા, મુળ
 સ્થાને ઉભે, તેમ નંદરાય, ગીરિનંદના માર્ગપ્રવેશ તરફ ચાલ્યો.
 આત્મદૃષ્ટિથી તે ખેંચાતો ચાલ્યો, અજાણ છતાં, તેનાં સાત્ત્વિક
 અંતઃકર્ણે માર્ગ ખતાવ્યો, તે કાશીપુરી તરફ જવા ચાલતો હતો,
 પણ મણીકર્ણીકાના વાટપરથી, નંદગીરિના નર્મદ તટપર આવી રહ્યો
 હતો. એકલિંગી મહાદેવના શિવાલયમાં તેમનો એકાન્તવાસ હતો.
 ને નંદરાય પણ ત્યાં ધસડાઈ ગયો હતો. નંદરાય, પોતાના દિલ માટે
 ધસડાયો હતો. પણ આવડીનું અદિત તો પોતાના દિલ-સંકલ્પમાંજ
 હતું. એ રંડા તો બેઘડી રંડાઈ હતી. નંદરાયે ત્યાં કયા પછી,
 મહારાજ પણ હવે તેની ઉમેદપર સ્વાર થયો હતો.

નંદરાયના ન્હાસી જવાથી મલ્લરાજ, શાહજાદાના તંબુમાંથી નંદનમર આવ્યો હતો. ને ત્યાં તેણે સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવાને યુવરાજ પદ લેવાની ધારણામાં, વર્ષાનાં સરિતા જળના તરંગ સમાન ઉછળતો હતો. આવડીને કુદરતે પરવશ કરી હતી. 'ઇશ્વરો ગહનો ગતિ:

પ્રકરણ ૩૩ મું.

નર્મદા કિનારે ભૂલો પડેલો નંદરાય.

ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ) નગરી, નર્મદા કિનારા પર વિરાજમાન થયેલી દેખાય છે. પ્રાચીન હિંદુ ગ્રંથોમાં, નર્મદાની અને ભૃગુપુરી, મુક્તિનું સ્થાન ગણાયલું છે. ઋષિ, મુનિયો અને સાધુ-સન્યાસી ને તપસ્વીયો, નર્મદાનાં નિર્મળજલમાં સ્નાન કરીને દેહ-મુક્ત થયા છે. નર્મદાનાં જલમાં અદ્ભૂત ચમત્કૃતી જોવામાં આવે છે. શિવભાષુ નામે, શકરનાં લિંગ જેવું બાણુ, તે જલમાંથી મળી આવે છે. આ બાણુ, આરસના લંબગોળ આકારનું શિવ-લિંગ સમાન નજરે પડે છે. તેમાં શિવ-મુદ્રા અને ત્રિપુંડ આકૃતિ નીકળેલી જોવામાં આવે છે. આ બાણુ, કોઇ તપસ્વી કે મહાત્માઓ કનેજ મળી આવે છે. અને તે મંત્ર પ્રયોગ વડે, પવિત્ર કરવામાં આવે છે. આ બાણુ, ખરે શિવ-લિંગનું ભાન કરાવે છે. વળી નર્મદાનું મહાત્મ, 'દેવાખંડ' પુરાણુ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધી પામ્યું છે. નર્મદા, દેવાને નામે પણ પ્રખ્યાત છે. સપ્તપૃથ પર્વતની ગુફાઓમાં વસતા યોગેશ્વરો, નર્મદ મુખડાનાં

પવિત્ર સ્થાનનો લાભ લહે છે, અને પોતાના દેહને ત્યાજ સંસ્કાર થવા માટે જીવનકાળ વ્યતિત કરે છે. આ સ્થળ અકાન્તવાસીઓને અનુકુળ છે, અને તેથી મહાત્માજનો ત્યાં વાસો કરી રહે છે. ગીરનંદ નામના તપસ્વીએ, સપ્તપૃથ્વિ અર્વતની પાસે, એક લિંગી મહાદેવની સ્થળમાં, નર્મદા કિનારે નિવાસ કરેલો છે, અને તે નિવાસમાં જવાને અર્ધદેગ્ધ થયેલો નંદરાય નીકળી પડ્યો છે.

રાજવંશી, કુળમાં જન્મ લઇને રાજવંશીજ સુખ મેળવી શકાય, એ લોક વાયકા મિથ્યા છે. પ્રારબ્ધની ગતિ ન્યારી છે. 'કર્મ' કરીને ઉચ્ચ જન્મ ધારણ, થઇ શકે, પણ બોક્તા થવું સંસ્કાર પર આધાર રાખે છે.

નંદરાય રાજવંશી અવતાર છે, ગીતામાં કહે છે કે, રાજવંશી તે રાજયોગી ગણાય; કેમકે જેમાં રાજતેજ હોય છે. તેમ રાજયોગ પણ હોય છે." પણ તેવા યુજીને જાગવી રાખનારા થોડાજ રાજર્ષિઓ હોય છે. કોઇક સંસ્કારે, રાજપદ પામે, કોઇક યોગને લીધે, રાજકુળમાં અવતરે, પણ તે નિમિત્ત માત્રજ. કાળે કરીને તેનો તુરત નાશ થાય છે. વૈભવથી વિદ્વિન થઇ જાય છે. કદાચ રાજવૈભવ કાયમ રહ્યો, તો જીર્ણ અનેક કબોટી પીડિત થઇ, આત્મકષ્ટે મારાકષ્ટે તે નષ્ટ થઇ જાય છે. મનુષ્યો આપતિમાં ક્રૂરતા પછી ચૈરાગ્ય જ્ઞાન થાય છે. અને તે કાળે પોતાની નબળી સ્થિતિમાં ઉચ્ચારેલાં વચનો, ને પ્રભુપ્રત્યે કરેલું ભક્તિ જ્વન, ઇશ્વરમૃત થયા પછી પુનઃ 'સ્મરણ' થવાનું જ્ઞાન થાય છે. પોતાની સ્થિતિનો દરેક મનુષ્યને અભાવ થાય છે. અને હમેશાં પરસુખમાંજ

તુમ જણાય છે. અજ્ઞાનીઓનું આ અકળ લક્ષણ છે. પણ જ્ઞાની તો 'સર્વમાં સુખ, તેમ મોક્ષ વિના સર્વમાં દુઃખ માને છે. માયાના સુખમાં સુઝાયલો જીવડો કષ્ટકાળેજ દુઃખ સમજે છે. જ્ઞાની છતાં માયાના પ્રયત્નમાં લપટાયલો હોય તો તેને પણ પ્રભુમહિમાનું સ્મરણ થતું નથી. નંદરાયને હવે જ્ઞાન આવે છે કે પોતાનું રાજવંશી સુખ કેવળ મિથ્યા છે. રાજ્યના પ્રપંચ ભેદ અને કાપટય, એ માત્ર મૃગજળનાં* ખિંદુ છે અર્જુનને આ વૈરાગ્યે ઘેરો કર્યો, ત્યારે કૃષ્ણ પરમાત્માયે, ગીતા જ્ઞાન કરાવ્યું, અને નંદરાયને પણ કદાચ ગીરિનંદ, જ્ઞાનમાં ગાળશે. શબ્દ જ્ઞાનથી શાન્તિ આવવા પહેલાં, એ મહાત્માએ નંદરાયને, નર્મદાના કિનારાપરજ ભૂલો પાડ્યો; અને તેને ત્યાંજ માયા ખતાવી દીધી.

નંદરાય જ્ઞાનમાં અને જ્ઞાનમાં રાજમહેલમાંથી નીકળ્યો તો ખરો, કાષ્ટએ તેને અટકાવ્યો નહિ એ પણ ખરું, પણ સાચરમતી ઉલંઘીને લગલગ નર્મદાના સીમાડાપર પહોંચ્યો, અને સપ્તપૂર્ણી તળેટીનો માર્ગ પગે ચાલીને પચ્ચાર કર્યો, ત્યાં કેવળ કૃષ્ણ થઈ ગયો. જીવાન વયમાં અંગ બળથી પુષ્ટ અવયવનો રાજવંશી થયો હતો. એટલે લગલગ આ વયમાં પણ તે નબળો ન હતો. માત્ર યત્ન દુ ખે તે નિર્બળ થઈ ગયો હતો. પ્રપંચવિકારે તે વૃદ્ધ થઈ ગયો હતો. અલખત તે વિપત્તીમાં ઘેરાયલો હતો, છતાં નિડર અને બહાદુર હતો. મદતિમિરમાં કે, કાળરાત્રીમાં તે જાય પામતો નહિ. તેના જીવનમાં અનેક રાત્રીનો પ્રવાસ થયો હતો. અનેક વહેમી દેખાવો તેની નજરે પડ્યા હતા, પણ તે માયાવી હોવાથી તેનું દુર્લક્ષ પામ્યું ન

હતું. નબળાઈમાં રોગ વધારે દાખે છે, તેમ આ વેળાએ નંદરાયના મનપર દખાણુ થયું. તેની નજરે જે દેખાવ પડ્યો, તેમાં તેણે સત્યતા જોઈ. અલખત આ દેખાવ યમતકારિક હતો. ખરો હતો, એટલે તેનું સાત્વક મન કળુલ કરે, તેમાં આશ્ચર્ય નહોતું. કેટલીક રાત્રીના પ્રવાસ પછી નર્મદા કીનારાપર આવતાં સંધ્યા સમય થઈ ગયો. અને થાકથી ગાત્ર પણ ગળી ગયાં. એટલે એક સાધુના આશ્રમમાં તેણે નિવાસ કર્યો. સમાધીસ્થ સાધુ, નંદરાયનું અતિથ્ય તો કરી શક્યો નહિ, પણ સમાધી મુક્ત થયા પછી તેનું અપમાન પણ કરી શક્યો નહિ. માત્ર, પાંચ પળના સમાગમ પછી સાધુ તો નર્મદાના વહેતા જળમાં બેસીને યોગ-સાધ્ય કરવા ગયો અને તેની ધુણી પાસે નંદરાય, નિશ્ચિંત આરામ લેતો બેઠો. નંદરાય માર્ગ ભૂલ્યો, એ સ્મરણુ સાધુએ કરાવ્યું હતું, ને તેથી નંદરાય વિમાસણમાં પડ્યો હતો, તો પણ યોગીએ, એકલિંગ મદાદેવનો માર્ગ સરળ રીતે દર્શાવે પાડ્યો હતો, ને પ્રભાત થતાં નંદરાયને તે તરફ પ્રવાસ કરવાની ધ્યક્ષા હતી. યોગી તો ચાલ્યો ગયો, અને નંદરાયને એટલુંજ રહેવું પડ્યું. એમ છતાં તે નિર્ભય પડી રહ્યો વગડામાં રહેવાનું કષ્ટ સહેવાનું અને તરેહવાર ખનાવો જોવાનું તો તેણે બચપણથી અનુભવેલું હતું; કેમકે વાઘેલા વશની પડતી વેળાએ તેને વિકટ વનવાસ સહેવવો પડ્યો હતો. દુશ્મનો સાથે ટક્કર ઝીલવાને તેને બહુ વગડો વઠવે પડ્યો હતો, એટલે કસેલા અંગને, ને પ્રાઈ મગજને કઠણ લાગતું ન હતું. મધ્યરાત્રી વીતી જવા આવી. નંદરાયને નિદ્રાએ તણ દીધો હતો. એટલે માત્ર ગીરિનંદનુંજ સમરણુ કરતો બેઠો હતો એવામાં

અિકાએક અવાજ થયો, અને દીપક જ્યોત પ્રગટી. આ દેખાવમ તેણે અદ્ભૂત બનાવ જોયો. મનની ભ્રમણામાં જૂલા પડેલા નંદરાયને રાજ પ્રપચની ઈંદ્ર જાળનું દર્શન થયું. ‘નઝાર’ યાવ તે સારા માટે’ તેમ જૂલા પડેલા રાજને લાભ થયો. મનને ભ્રમ નીકળી ગયો. ભ્રમમાં ભ્રમ મલી ગયો. માત્ર હવે તો ગીરિનંદના નિર્ણયનું જ કામ બાકી રહ્યું નંદરાયે, બહુ વિચિત્ર રીતે લક્ષ દર્શને જોયું.

“મહારાજનો, માલશુ પ્રત્યે વિનોદ, શાહજાદાનો આવડી પ્રત્યે વિતંડાવાદ, માધવરાજને પ્રતિષ્ઠાધ, માધવરાજ અને કુસુમની પ્રથમ મુલાકાત, પ્રેમસંગ અને મહારાજનો ભેટો, મહારાજ ને આવડીનો સંકેત, નંદરાય (પોતાનો બીજો દેહ) અને આવડીનો માયા સ્નેહ, મહારાજ સાથે નંદરાયનું ગમન, માધવરાજ અને કુસુમનો કામ-સંયોગ, દષ્ટિ-રાગનો ભ્રમ અને મહારાજ તથા આવડીએ લીધેલી ખોટી સહી, અ સહીનો બનાવટી પત્ર અને કુસુમે કરેલો ભ્રમ, શાહજાદાના તંબુમાં થયેલો વિતંડાવાદ.” આ સર્વ દેખાવ નાટકના પડદામાંથી પ્રેક્ષક જોઈ શકે તેમ નંદરાયે નિખર્યો.

પોતાની નિર્દોષ કન્યાપર નીચ તોહમત મુકવા માટે, અને મહારાજ તથા આવડીના પ્રપચ માટે તેનો પીત્તા ઉસ્કેરાઈ આવ્યો અને ભૂલો પડેલો નંદરાય, દુષ્ટોને હણવા માટે દોડી ગયો, પણ તુરત સર્વે પ્રકાસ નાશ થઈ ગયો. અંધારામાં અંધારૂં મળી ગયું. નંદરાય મુછિત થયો; અને તેનો દેહ, ગીરિનંદના આશ્રમમાં કહો કે ગીરિનંદની કૃપા તરની કલ્પ છાયામાં આરામ લેતો પડ્યો. ભૂલો પડેલો નંદરાય છેવટ પણ ભૂલમાં જ રહ્યો. અને મુછના વળતા સાવધ થયો તો ગીરિનંદ મહાત્માનું દર્શન થયું. ત્યારે જ તે શાન્તિ પામ્યો—

મહાત્માના સત્સંગનો આ પ્રતાપ, પ્રતાપી નીવડ્યો. ખરી
છે કે—

ક્રમળ પત્રપર વર્ષા ઝિંકુ, વ્યર્થ જશે સરી ભૂતળમાંય;
તે જળઝિંકુ સમુદ્ર જતા, મોતી સરખુંએ બંધાય.
મૂર્ખ હૃદયમાં જ્ઞાન થવેથી, અનેક વહેમ વિશે વિટળાય;
જ્ઞાનીનો સત્સંગ સમાગમ, મૃગજ્વળ નહિ પણ મોતી થાય.

” પ્રકરણ ૩૪ મું.

નંદરાયનો અશ્રુપાત !!

“સંસારમાં શું આ સુખ છે ! નામાં શું આવો ધાતકી
“અપંચ છે ! માયામાં શું આવો ચમત્કાર છે ! પાણીના પરપોટા જેવા
“જીવનમાં શું આવો માયાની ગદ બંધાયલો છે ! અનુભવપરથી
“જાણાય છે, જનમંડળ ફેટલું અલણુ બને ગફલતમાં ગમાર છે !
“ગર્વમાં ગુથાયલું ને મદમાં મુઝાયલું મન, કેવા કેવા કલ્પિત તરંગો
“પર ઉડતુ હોય છે ! અરેરે, મે વૃથા જીવન ગાળ્યું ! પારો હાથમાં
“લીધો, ને તુરત હડી ગયો ! અહા ! જીવડા ! તે સર્વે ગુમાવ્યું !
“કવિયોના કાવ્યમહિની સત્યતા દેવે પ્રમાણભૂત ગણાવી ભેધ્યે !—

ભોરવી.

“જીવિત વ્યર્થ ગુમાવ્યું, જીવડા ? જીવિત વ્યર્થ ગુમાવ્યું;” ટેક.
મોહ-લોભ માયાના તેજે, દેહ-નયન અજાળ્યું;
મદ-મતલબમાં અંધ બનીને, ભાગ્યું નાવ ચલાવ્યું. જીવડા !

આજ તરંગે ઉઠી રહીને, જન્મળે અપલાવ્યું;
 મૃગજલને મોતી માનીને, પાછળ મન પરતાવ્યું. જીવડા!
 ધન-જ્ઞેયનમાં મસ્ત બન્યો, વિજ્ઞાન જરા ન વિચાર્યું;
 તરણીને ત્રિભુવન માનીને, વિષયે મન લપટાવ્યું. જીવડા!
 સાખી.

જ્ઞાન ચક્ષુહીણ મૂરખ, અધિજો યજ્ઞને પ્રેરે,
 કાળની દરકાર હોડી, લાલ મતવાલો ઠરે;
 મૃદ ઠોકર ખાઈને, આખરે પરતાવો કરે,
 આહા! ગુમાવ્યું રત્ન—જ્ઞેયું નહિ જગત એકે પળે.

અદ્ભૂત આકૃતિ આ નજરે છે, પણ નહિ ચિત્ત ભરાવ્યું. જીવડા!

“હું કાણું માઈં બળ શું! મારી શક્તિ શી! પામર પ્રાણી, એક
 “મગતરનો ભોગ! મનુષ્ય જાન, તું માત્ર માયાના કેદખાનોજ
 “અધિકારી છું! તું માત્ર ભૂલ ભૂતામણીમાંજ ભટકે છે! તું માત્ર
 “અધિજો યજ્ઞનેજ પ્રેરે છે! તાઈં દિત માત્ર પાપી પેટના પોષણમાંજ
 “સમજે છે! અરે જીવડા, તું કેટલો ગમાર છે! આ ભૂલ ખવરા
 “વનારી માયા, તે જોવાને તારી પાસે સાધન તૈયાર છે! તારા હૃદયમાં
 “તારો આત્મા, તને તેનો અનુભવ આપવા હાજર છે. માયાનું જ્ઞાન,
 “ને સત્ય તેજનું જ્ઞાન દેખાડનાર, કુદરતે તારો સગી બનાવ્યો છે,
 “છતાં જોઈ શકતો નથી! સ્ત્રી, કેવળ માયા રૂપ છે. હા! સસાર
 “માત્ર સ્વાર્થી છે. મનુષ્ય માત્ર, મતલબ અંધા છે. જીવ-લાગણીને!
 “સંસર્ગ કેવળ માયા-બ્રમ રૂપ છે, જીવન પ્રૌઢ છે. પણ માનવોએ
 “ક્ષણિક કરી મુક્યું છે. સંસારીઓ, ઢોંગી-જોગીઓને પુજે છે!

“તેમના સ્વાથી જ્ઞાનપર અંજાઇને અજ્ઞાન બને છે. દેટલાક પોતાને
 “મુમુક્ષુ માને છે. ધન વડે, પરમ પદને પહોંચવા ધારે છે. સત્તા વડે,
 “બલ વડે, અને અવિદ્યા વડે પોતાને ભક્તરાગી માની બેસે છે.
 “કીર્તિના બળે, ને રાજ્યપદના અવિકારી વડે, તે એક ગણના કરાવે
 “છે, પણ રે ! રંક ભૂખીલ ! તુ એક લિખારી કરતાં વધારે પાપી
 “છે; રાજ્યવશી શ્રવણ, આત્ર તારૂં સુખ તો માયાનો વિકાર છે !
 “તારો ધર્મ તારી, દરજ્જા અને તારૂં કર્મ તારી સત્તા જોટલું મહદ્
 “છે; તેમાં તુ તારાથી કશું યત્ન નથી, ત્યારે કગાળના કરતાં તું
 “વધારે પાપી, ઇશ્વરનો અપરાધી, અને દુષ્ટ છું અરે ! હવેજ મને
 “જ્ઞાન આપ્યું ! રાજસુખની વાંચનામાં હું લપટાયો !, પ્રવીણ કન્યા
 “ધમનિષ્ઠ બાળાપર મેં દુષ્ટ સંકલ્પનો ઘા કયો ! શું તારો ભ્રમ
 “ખરો હશે ! અરેરે, ગીરિનદ ! મને બળતા પાદાડમાંથી બચાવો !
 “મને રૂપતા સાગરમાંથી તારો ! મને મહાસાગરનાં
 બંધનમાંથી મુક્ત કરો, મુક્ત કરો.” જીવનકાળ
 વૃથા જવાના ભયે શુભવંત રાજ નદરાયે પોતાના મહાત્મા
 ગુરુનું શ્રવણ કરીને, ઉત્તરકાળ સુધી કંઈ પણ દેહનું ધરીત સાથેક
 ન કરવાથી પક્ષતાવો કરવા લાગ્યો. પોતાના પરમ ભક્તનાં અશ્રુપાત
 જોઇને ગુરુ ગિરિનદે પ્રકાશ દેખાડ્યો—નંદરાયની દૃષ્ટિ પડતાં
 તે ચમક્યો. ગારશ્રંગ પરથી ઉતરતા મહાત્માને નિહાળ્યો. ઉગતા
 સૂર્યને જોયો. બળતા તાપનો ભડકો નજરે પડ્યો. વિવિધ દેવાલયો
 દેખાયાં ! કોઇ કોઇ તાપસી પ્રવાસીઓ નજરે પડ્યા. સતજનોનાં
 ટોળાં ભજન કરતાં ચાલતાં જણાયાં. રાજને શાન્તિ થઇ. અંતઃકરણમ

આનંદ વાળો. પ્રેમલક્ષણા ભક્તી વડે પ્રભુપદ મેળવવાનો સમય દૃષ્ટીપર પડ્યો. કુટીલ સંસારની મિથ્યા માયામાંથી છુટકે થવાનો સમય સમજાવ્યું આપ્યો પ્રભુ તુલ્યા ગુરુને ભેટવા દોડ્યો, પણ માયાનો લોપ થઈ ગયો. જે જે પદાથ દૃષ્ટીએ પડ્યો હતો, તે અલોપ થઈ ગયો. ને ફરીને નંદરાય મુર્છિત થઈ ગયો. માત્ર સુર્યોદયના ઉગતા કીરણોનો ઝાંખો પ્રકાશ આકાશ ને ગિરિશ્રિંગના થોડા ભાગમાં રહ્યો. એવામાં સાક્ષાતકાર ગુરુ શ્રી મહાત્માએ પોતાન શિષ્યનો હાથ પકડ્યો. ને અશ્રુપાત બંધ કર્યો.—

પ્રકરણ ૩૫ મું.

માયાવી માનવીએ માયા વડેજ ભવ-સાગર તરી શકે છે !

“ સુર રાજ ? શાન્ત થા. આ સર્વ માયાનો ચમત્કાર છે તું વૃથા શોચ ન કર રાજ વૈભવમાંથી એકદમ છુટો થઈ જંગલના વિચિત્ર અરણ્યમાં વિવિધ ચમત્કારો ભેવાથી તારા કામળ મનની લાગણી અદ્ભુત થઈ ગઈ છે, પણ તે સર્વ ઝાંકળના ઝાંઝવા જેવું છે. મનશક્તિની નળખાઈને લીધે, મગજનાં તત્ત્વો જ્વાળામયમાન થઈ જાય છે; ને તેથી તને ભય કર દેખાવો લાગે છે, પણ તે માત્ર નળખાઈનું કારણ છે. રાજ ? લગાર આંખ ઉઘાડીને નજર કર, અને સાવધ થઈને શાન્તિથી સર્વે નિહાલ, એટલે તારો સંશય દુર થશે.”

ગુરુશ્રીનાં વચન સાંભળીને તેને શાન્તિ ને શુદ્ધ આવી. રાગથી અકળાયેલો દરદી જેમ વૈદની માનવંત સલાહને આધીન થાય ;

અપરાધીનો ગલરાટ, જેમ વડીલની શાન્તિભરી સલાહને સાંભળ્યા, તેમ અચળ સુખ મેળવવાની આશામાં લપટાયલા રાજાને પણ ગુરૂજનાં વચનથી શાન્તિ થઈ, ને ઉઠીને ઉભો થયો.

નંદરાયે મહાત્માનાં દર્શન કર્યાં. જે હાથ જોડીને નમ્યો, ને, આષ્ટાંગ દંડવત્ કરીને ગોણ્યો.

“મહાત્મા ? મ્હારો ઉદ્ધાર કરો. પાપી પ્રાણી માયામાં મુઝાઈ ગયો છે, તેને મોક્ષો કરો. રાજયોગનો ત્યાગ કર્યો છે, મન-યોગની સમાધી ચડાવવી છે. માટે અલક્ષ્યા લક્ષનો ભેદ સમજાવો. માનસિક શિષ્યપદ આપીને મને વેગળો કર્યો હતો, તો હવે લાક્ષણિક ભેદ બતાવીને મ્હારું તારણ કરો, પ્રભુજી !”

“રાજા ? તું શાન્ત થા ત્હારી વૃત્તિ ઉછળી ગઈ છે. ત્હારા કર્મ સંભેજે, તું એક શેતાનના ભમાવ્યાથી ભમી ગયો છું. પણ જો-જો પેલા પર્વતની પછવાડે નજર કર”

ગુરૂના છેલ્લા શબ્દ સુખમાંથી પડતાં પર્વત ફાટ્યો, અને તેની પાછળ ગુજરાતના સુખાની કચેરી નજરે પડી. શાહ મુજફ્ફરખાન દીલાવર દીલ રાખીને, સિકંદરની સાલગી માનીને ન્યાયાસન પર બેઠો છે. એક તરફ સામંત છુટણીએ પડીને જે હાથ જોડી ડોકું નીચે નમાવી અરજ કરતો જણાય છે. બીજી તરફ કુસુમ અને માધવરાજ નમ્રતાથી માગણી કરતાં જણાય છે. કુસુમના રાખેલો નંદરાયના કાનમાં આ રીતે પડ્યા હોય, એમ નંદરાય માનવા લાગ્યો.

“દુષ્ટ મલ્લરાજ અને રાજ લોભી ચાવડી રાણીનો સંકેતનો પિતાજી ભોગ થયા છે માટે નંદનગરીની રાજધાની વાઘેલા રાજની

સત્તામાં રહેવા, પેલાં બે ગુન્હેગારોને કબજે કરે. અને મહારા બહાલા પિતાજી જે મહારેજ દુઃખે દેશવટો ભોગવે છે, તેની શોષ કરાવીને મહારો ભેટો કરાવે. સામંત તથા માધવરાજને લશ્કરની મદદ આપે, કે નંદનગરીમાંથી રાણીને તથા મલ્લરાજને હાથકડી કરીને આપને શરણુ લાવે ! અને મને આપને શરણુ રાખે. પિતાનાં દર્શન થાય નહિ, ત્યાં સુધી વરવુ નથી-પરણવુ નથી-” કુસુમનાં આ વચનો તીર માફક નંદરાયને લાગ્યાં અને અકળાઈ પડી બોલ્યો. “ત્યારે શું કુંવરી નિર્દોષ છે?”

ગુરૂએ કહ્યું “રાજા ? ફરીને લક્ષ દઈને સાંભળઃ—નંદરાયે એક ધ્યાન ધર્યું, ને માધવના શબ્દો સાંભળવા લાગ્યો.

“જહાંપનાહ, આપે અમને ગુજરાત પ્રાંત જેવા જવાની રજા આપી. હું તથા શાહજીદો ગયા; પણ ખરેખર તો એ હતું, કે શાહજીદાને કુસુમ કુંવરી જોવાની ઇચ્છા હતી. શાહજીદે ત્યાં જઈને પ્રપંચ કર્યો. મલ્લરાજને રાણીદ્વારા કુસુમને મેળવવાનો યત્ન કર્યો તેના પુરાવામાં આ લેખ શાહજીદાને લખી આપ્યો ને શાહજીદે, મલ્લરાજ તથા રાણીને રાજ આપવાનું વચન દીધું. નંદરાયને ગુમ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી.” શાહના હાથમાં માધવે પત્ર મુક્યો—શાહ ગુસ્સે થયો—અને મલ્લરાજ તથા રાણીને કેદ કરવાનો, તથા શાહજીદાને પકડીને પોતાની કને હાજર કરવાનો હુકમ આપ્યો—નંદરાય આ સ્વપ્ન-સબ્રમ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો.

“હા; મહારી કુંવરી તો નિર્દોષ છે.”

“તો હવે મને ભેટ-તેવું દુભાયલું મન શાન્ત કર, અને પુત્રીને કન્યાદાન દેવાનું ત્યારે માથે જે રણુ છે તે ઉતાર—,

“ગુરુ ? હવે મને સંસાર અકારો થઇ પડ્યો છે.

“હજી પણ ત્હારે સંસારી કામ કરવું પડશે; એના કીડા એરમાજ મુકતી પામે છે—માયાવી માનવીઆ માયામાજ મુકતી પામે છે”

“મ્હારી દુષ્ટ રાણીનું હવે મ્હારે માં નથી જોવું !”

“રાણી નખળા મનની છે. તો પણ દુષ્ટ મલ્લરાજની પવિત્ર સ્ત્રી ગગાના સત્સંગથી તેની કુબુદ્ધી ટળી ગઇ છે—જે—” ગુરુ પ્રતાપે દેખાવ ફરી ગયો, ને મલ્લરાજ સામે કટાર લઇને ચાપડી રાણી ક્રોધ કરી, રાક્ષસને હથુવા દેવી ઉભી દોચ, તેમ ઉભેલી લાગી. રાણી જોલી—“દુષ્ટ ચંડાળે, ગજ લોભની લાલચ દઇ, મને પતિબ્રુટ કરવાનો યત્ન કર્યો છે; પણ ત્હારા કાળાં કરતુક હવે. મ્હારી નજરે પડ્યાં છે. આવ, ચંડાળ ? મ્હારી સામે ઉભો રહે આ તરવાર હવે ત્હાડું લોહી પીવા સમર્થ છે. હાય ! હું અભાગણી, ત્હારા જેવા ભમકદરામ કૂતરાથી ઠગાણી ! અરે આ કપટી શિયાળ ! ત્હારા ભંભાવવાથી હું ભમી ગઇ, ને મેં મ્હારી આશાવંત કુવરી તથા ભાગ્યવંત સરધારને ગુમાવી જોડી !” આમ વિકાપ કરતી પસ્તાવો કરતી રાણીને જોઇને નંદરાય વિસ્મય પામ્યો.

“આહા ! સંસારનું મંડળ તો ફરી ગયું છે.”

“હા—હવે તું એકવાર સર્ગા—બદલાવે મળી આવ—

“ને પછી મ્હારી શી ગતિ ?—

“પછી ઉપર જો—

“જોહો ! એ મ્હારી મૃત રાણીનો વાસના દેહ ! એ ક્યાંથી ? મ્હારી પ્રિયા ? પુન્યવંત દેવી ? જો ! મ્હારો પ્રાણ ?” આમ કદપતો રાજા મુર્છિત થયો, ને માયામાં માયા મળી ગઇ.

પ્રકરણ ૩૬ મું.

વાસના ભૂત ! વૈકુંઠની વનિતા.

“ગુરુ ? મ્હારી મૃત રાણી બાલુગંગાનો દેહ અધર લટકતો કેમ હશે ?” નંદરાયે વિસ્મયતાથી પુછ્યું.

“રાજન ! ત્હારી એ પવિત્ર રાણી વૈકુંઠની અધિકારી છે. તેણે પતિ ભક્તિનો પવિત્ર ધર્મ પુરી રીતે પાળ્યો છે; પણ તેનું અકસ્માત મરણ થવાથી જે કંઈ તમનો સંસ્કાર અધુરો રહેલો છે; તે વાસના દેહે પુરો કરે છે.”

“શુ મરણ પામતે વાસના રહે, તેથી તેની ગતિ આવી થતી હશે ?”

“દરેક માનવોનાં કર્મ પ્રમાણે મરણ અવશાન વેળા બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, ને તે બુદ્ધિ પ્રમાણે વાસના હોય છે.”

“કેટલાંક માણસોને રાજપદનું સ્મરણ થયું હોય, ને કોઈને ગધેડો યાદ આવ્યો હોય તો ?”

“રાજ ? તેજ અવતારમાં તેનો જન્મ થઈ શકે !”

“ત્યારે લોકો રાજપદ યાદ કરે તો ?”

“પણ તે વેળા તેને એવી બુદ્ધિ થાયજ ક્યાંથી ! જેણે અધોર કર્મ ક્યાં હોય, તેના માં આગળ તેવા આકારો દેખાય છે. તેનાં ભયંકર કર્મ પ્રમાણે તેના શત્રુઓ સામે આવીને વેર લેવા ઉભા રહે છે. એવી વેળાએ તેનો પાપી જીવડો આમ તેમ દોડતો ફરે છે. આ જીવને બચવાનો માર્ગ મળી શકતો નથી, તેને રાજપદ તે ક્યાંથી યાદ આવે ?”

“ત્યારે તે પાપી જીવ ક્યાં જતો હશે?”

“તેને માટે નિર્માણ થયેલા દેહમાં જાય છે, જેવું જેવું કર્મ, જેનો જેવો સંસ્કાર ત્યાં તે જાય છે. કર્મનો પણ ક્રમ છે. એક આત્મણુ કોઈ કર્મ સંસ્કારે દેડને ત્યાં આવતરે છે, કાં તો ગર્ભમાંજ જીવ ગળી જાય છે, માત્ર એ ઉદરમાં જન્મ લેવાનું ને ગર્ભવાસનું મહા દુઃખ સહેવવાનુંજ તેને સરજેલું હોય છે. જોટલી ધડી તેનો લેણુ દેણીનો સંસ્કાર હોય, ત્યાં મુધી લેવાય-દેવાય છે, પછી આગ-ગાડીના ઉતારા પેઠે ઉતારૂં ઉતરી જાય છે. માત્ર સંસ્કાર દોષને લીધે એક ખીજાને દુઃખ વેઠવું પડે છે.”

“ત્યારે જગતમાં કોઈનું કોઈજ નથી ! શું જીવાન દીકરાના મરણનો માખાપ ખાલીજ શોક કરે છે?”

“હા. જ્ઞાતીને દુઃખ થતું નથી. માત્ર અજ્ઞાતી જે મ્હારું-ત્હારું ગણી બેઠા છે, તેનેજ દુઃખ છે. અજાણત સ્નેહનું દુઃખ સવેને છે. લક્ષ્મણની મુછાં વેળા રામને દુઃખ થયું હતું તે, અને ધંડજીતના મરણથી સુલોચનનાં રૂદન વેળા લક્ષ્મણને શોક થયો હતો, તે માત્ર સ્નેહનાં દુઃખનો હતો; કેમકે સંસ્કાર સંબંધ સાથેં હતો; પણ ખાકી તો વ્યર્થ ફાંફાં જેવું છે. જ્યાં મુધી મ્હારું કરીને માન્યું નથી, ત્યાં મુધી કશું દુઃખ થતું નથી.-

“તો-સાક્ષી.-

“એક નાપકાએ પોપટ પાળ્યો. તેને એ નવરાવતી, ધીવરાવતી, ને ખવરાવતી હતી. દરરોજ ગ્રેમ-વચનો પઢાવતી હતી, તેને ત્યાં એક સાધુ હમેશાં શિક્ષા માગવા આવતો હતો. તેના આશિર્વાદ કરતાં પોપટની

સેવા કિમતી હતી. કાળે કરીને પોપટ ગુંજરી ગયો, ને નાયકા રડવા બેઠી; ત્યાં પેલો સાધુ આવ્યો. નાયકાએ પોપટની પાછળ દાન દધને સાધુને સંતોષ્યા. નાયકાએ પ્રુછ્યુ કે ‘મહારાજ ? મહારા પોપટને આ સધળું મળશે કે ?’ સાધુએ હા કહી. નાયકા દરરોજ વધુ ને વધુ દાન દેવા લાગી. સાધુનો ફેરો મૂકળ થયો. પોપટ ગયો, અને સાધુનું દેણું દેતો ગયો. નાયકા કને લેણું લેતો ગયો. કેટલેક દીવસે પાડોશીનો પાડો મરી ગયો, અને પાડોશી રડવા લાગ્યો; ત્યારે નાયકા હસવા લાગી. સાધુએ આવીને પ્રુછ્યુ; ત્યારે નાયકાએ પાડોશીની મશ્કરી કરીને પાડાની વાત કહી. સાધુએ કહ્યું કે, એજ રીતે તમારો પોપટ મરી ગયો હશે, ત્યારે પાડોશી દરતો હશે. તમને પાડાનું દુઃખ ન થયું, તો પાડોશીને પોપટનું દુઃખ ન થયું. તમે પોપટને મહારો કરીને માન્યો, તેથી દુઃખ થાય છે; ને તેણે પાડાને પોતાનો ગણ્યો, તેથી દુઃખ થાય છે. આ મહારા શબ્દમાજ અત્તર છે. માટે રાજન ? સર્વ વૃથા શોક છે. સ્નેહનુંજ દુઃખ છે.”

“ત્યારે શુ આ રાણી મહારી ન કહ્યું ?”

“રાણી ત્હારી છે. સારા સરકારે કરીને જો દાન પણ સંબંધી આપણે ત્યાં અવતરે, કે વાસો કરે, તો તે તારણ કરી જાય છે-પણ પાપરૂપ જીવડો લેણું દેણું લઈ દધ જાય છે, તો તે મહા દુઃખ કરે છે. આ રાણી ત્હારી છે; એમ મન કહે છે; પણ જ્યારે જીવ જીવે થાય છે; પછી તો તે કાણ જાણે કોના સરકારનું સ્નેહ પૂતળુ થશે. રૂપિયો ત્હારા હાથમાં છે, ત્યાં સુધી ત્હારો છે; પછી તો ખીજનો છે. એજ રૂપિયો વળી કાળે કરીને ત્હારી કને આવશે હવે જો તે વેળા ત્હારી શુદ્ધિ

કેશુજી હશે, તો તે ખબનામાં પડ્યો રહેશે, ને તું તેની સેવના કરશે. જ્યારે એ ધન ચોરાઈ જશે, ત્યારે તું મથું ફરીને લોહી સ્કાડશે; કાં કે તે રક્ષારો કરીને માન્યો છે. આટે રાગ? દાદનું દાષ નથી. મત્ર જગતનો નીયમ છે કે સ્કાર કરીને માન્યું; પણ ખજાણું થયા પછી શોય ન કરવે. માથુસનો ધર્મ છે, કે સ્નેહ ને સંસ્કારને પોષવો, પણ એ છેર છે. એરને એવી રીતે ન વળગવું, કે મારી નાખે. અગ્નિ પેટે બહીને ચાકશે. તો એ ધર્મ પ્રજાણી છે. ત્રાવાની ખાખ ને સોમદનું એર ખાવાને જો હોજરીનું બળ હોય તો ખાવું, જો કેળવણી અને વિચારથી ખાઈશ તો તરીશ, નીકર મરીશ.

“ત્યારે હવે સ્કારે પુછીને બેઠવું શા માટે જોઈએ, મદારાજ?”

“રક્ષારે માથે એવું રહ્યું છે. કન્યા અવતરી, તો તેને પોષણ કરીને કન્યા દાન દષ મુક્ત થવાને રક્ષારો ધર્મ છે. અર્જુન સખંધીએને રહ્યુંતા પાછો રહીને સગ્રામ છોડી એક દોરે બેઠો, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ પ્રજુએ ગીતા સાં આપ્યું, કે કાત્રીનો ધર્મ છે, તે બળવવા બવું. ધર્મ બળવતાં બેવડું કળ મળશે. જો મરીશ, તો સ્વર્ગ જઈશ; ને હતીશ તો જય મળશે. ધર્મ દેખા દીકરો કે બન્ધુ જોવાય નહિ; માટે રાગ? કથરે જે જે માયા મુકી છે, તે સ્તિકારવી, પણ તેને વળગી પડવું નહિ.”

“ત્યારે સ્કારે સ્કારી પુત્રીને મળવું ને પછી પંગમ્ય લેવો!”

“હા-આત્મ, હું તારી સાથે આવું છું. રક્ષારો ધર્મ બળવ. પછી સન્યસ્ત લઈને કૃત્તિપદ ચેળવી લઉં!” નદરાય આનંદ પામ્યો; અને ગુરુ સાથે પુત્રી-બેઠ કરવા આન્યા. માયાનો આ અદબુત અમતકાર જાનીના ગોટકાચાજી ગોથા ખાય છે!

સવા લક્ષ્મી હતી. કાળે કરીને પોપટ ગુજરી ગયો, ને નાયકા રડવા બેઠી; ત્યાં પેલો સાધુ આવ્યો. નાયકાએ પોપટની પાછળ દાન દઈને સાધુને સતોળ્યા. નાયકાએ પૂછ્યું કે ‘મહારાજ ? મહારા પોપટને આ સંધળું મળશે કે ?’ સાધુએ હા કહી. નાયકા દરરોજ વધુ ને વધુ દાન દેવા લાગી. સાધુનો ફેરો ઝડપી થયો. પોપટ ગયો, અને સાધુનું દેહુ દેતો ગયો નાયકા કને લેહું લેતો ગયો. જેટલેક દીવસે પાડોશીનો પાડો મરી ગયો, અને પાડોશી રડવા લાગ્યો; ત્યારે નાયકા હસવા લાગી. સાધુએ આવીને પૂછ્યું; ત્યારે નાયકાએ પાડોશીની મજકરી કરીને પાડાની વાત કહી. સાધુએ કહ્યું કે, જીજ્ઞાસી તે તમારો પોપટ મરી ગયો તો, ત્યારે પાડોશી હસતો હશે. તમને પાડાનું દુઃખ ન થયું, તો પાડોશીને પોપટનું દુઃખ ન થયું. તમે પોપટને મહારો કરીને માન્યો, તેથી દુઃખ થાય છે; ને તેણે પાડાને પોતાનો ગણ્યો, તેથી દુઃખ થાય છે. આ મહારા શબ્દમાજ અત્તર છે. માટે રાજન ? સર્વ વૃથા શોક છે. સ્નેહનુંજ દુઃખ છે.”

“ત્યારે શું આ રાણી મહારી ન કહું ?”

“રાણી ત્હારી છે. સારા સંસ્કારે કરીને જો કાંઈ પણ સંખધી આપણે ત્યાં અવતરે, કે વાસો કરે, તો તે તારણ કરી જાય છે-પણ પાપરૂપ જીવડો લેહું દેહું લઈ દઈ જાય છે, તો તે મહા દુઃખ કરે છે. આ રાણી ત્હારી છે, જ્યેષ્ઠ મન કહે છે; પણ જ્યારે જીવ જીવે થાય છે; પછી તો તે કોણ જાણે કોના સંસ્કારનું સ્નેહ પૂતળું થશે. રૂપિયો ત્હારા હાથમાં છે, ત્યાં સુધી ત્હારો છે; પછી તો ખીજનો છે. એજ રૂપિયો વળી કાળે કરીને ત્હારી કને આવશે. હવે જો તે વેળા ત્હારી બુદ્ધિ

કેલુસ હશે, તો તે ખજાનામાં પડ્યો રહેશે, ને તું તેની સેવન કરશે. જ્યારે એ ધન ચોરાઈ જશે, ત્યારે તું મથું કૂત્રીને લોહી કઢાડશે; કાં કે તેં તહારો કરીને માન્યો છે. આટે રાજા? કાંઈ હોઈ નથી. મત્ર જગતનો નીચમ છે કે ચઢાઈ કરીને માનવું; પણ અજાણ્યું થયા પછી શોચ ન કરવે. માણસનો ધર્મ છે, કે સ્નેહ ને સંસ્કારને પોષવો, પણ એ છેર છે. ઝેરને એવી રીતે ન વળગવું, કે મારી નાખે. અગ્નિ પેઠું પહીને ચાલશે. તો એ કર્મ પ્રજાણી છે. આપાની ખાખ ને સોમલતું ઝેર ખાવાને જો હોજરીનું બળ હોય તો ખાવું, જો કેળવણી અને વિચારથી ખાઈશ તો તરીશ, નીકર મરીશ.

“ત્યારે હવે ચઢારે પુત્રીને ભેટવું શા માટે જોઈએ, મહારાજ?”

“તહારે માથે એવું રૂણ છે. કન્યા અવતરી, તો તેને પોષણ કરીને કન્યા દાન દઈ મુક્ત થવાને તહારો ધર્મ છે. અર્જુન સબ ધીઓને દણ્ડતા પાછો હાંકીને સગામ છોડી એક કોરે બેઠો, ત્યારે શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુએ ગીતા સારા આપ્યું, કે ક્ષત્રીનો ધર્મ છે, તે બળવવા જવું. ધર્મ બળવતાં બેવડું રૂળ મળશે. જો મરીશ, તો સ્વર્ગે જઈશ, ને હતીશ તો જય મળશે. ધર્મ દેખા દીકરો કે બન્ધુ જોવાય નહિ; માટે રાજાઈ હથેરે જે જે માયા મુકી છે, તે રીતકારની, પણ તેને વળગી પડવું નહિ.”

“ત્યારે ચઢારે ચઢારી પુત્રીને મળવું ને પછી ધૈરાગ્ય લેવો!”

“હા-ચાત્ર, હું તારી સાથે આવું છું. તહારો ધર્મ બળવ પછી સન્યસ્ત લક્ષને દુક્તિપદ મેળવી લેશે!” નદરાય આનંદ પામ્યો; અને ગુરૂ સાથે પુત્રી-ભેટ કરવા ચાલ્યા. માયાનો આ અદભુત ચમત્કાર સ્તાનીના ગોટકામાંજ ગોચા ખાય છે!

મઠરણુ ૩૭ મું.

પ્રેમની પુણાહુતિ !

કુસુમ-માધવનો વિવાહ-નંદરાયનો આત્મ-સન્યાસ !

ગુજરાત પ્રાંતના સુખા મુઝફરખાનની દિલાવરી અને અદલ ઇન્સાફનો પુરાવો, ગિરીનદ મદદાત્માએ નંદરાય વાઘેલાને ખતાવેલા અમલકારિક દેખાવ સહિત પુરનો થઈ પડે છે; ઇન્સાફ ઉપરાંત મિત્રતા જાળવનારા આ જાનના ઇસ્લામી સુખાર્થો બહુજ થોડા નીકળશે, ઇસ્લામી રાજકર્તાની ઇતિહાસિક નોંધ તપાસીએ, તો હાતમ દીલના થોડાજ શહેનશાહ કે સુખાર્થો નીકળશે. અદલાઉદ્દીન ખુની કે મહમદ બેગડાનો ઝુડો ઇન્સાફની રાહથી વેગળો ગયેલો બહુજ જોવામાં આવશે.

વાંચનાર ? નંદરાય વાઘેલાને એક ફરજ બજાવવાની અકુરી હતી; ને તે એજ કે કુસુમનાં લગ્ન કરી આપવાના હતાં, પણ નંદરાયના મનમાંથી કુસુમની અવિચારી વર્તણૂકનો વહેમ ટળી જાય, તોજ તે કામ સુધરે, એમ હતું; ને તે સંકટ ટાળવા માટે ગુરૂશ્રીએ યત્ન કર્યો હતો. નંદરાય પેતાના રનેહી મુઝફરખાન પાસે ગયો હતો. ત્યાં આપણે કુસુમ, માધવ, તથા સામંતને ઇશ્તિજારાં જોયાં છે. પણ કુસુમ તો સામંત સાથે રૂપનગરના કિલ્લા તરફ જવા ઉપડી હતી, અને ફરીને તરત સુખાના મહેલમાં નજરે પડી છે, ત્યારે તે સયોગ કેવી રીતે બન્યો, એ તરફ નજર કરીએ.

શાહજાદા અદમદશાદને ઉંઘતો મુકીને, કહો કે નિશામાં મરતાન
ખનાવીને આ બહાદુર કુંવરી, આ પિતૃઅક્રિતની રાજમાળા
ન્હાસી છુટી. અને પોતાના પિતાની રાજધાની હાથ રાખી લુચ્ચા મલ્લરાજને
તથા અવિચારી શાહજાદાને તેનાં કર્મનાં ફળ અતાવવા ચાલી નીકળી.
માધવરાયની સદાયતાથી અને મુજરખાનની મહેરબાનીથી તથા
ચાવડી, મલ્લરાજ ને શાહજાદાના સયોગી લેખથી જે જ્ય મેળવવા
પરજીતી હતી, તે પાર પડ્યો હતો.

કુસુમ ને સામંત રૂપનગરની નજીક આબ્યાં, તેટલામાં
માધવની મુલાકાત થઇ. માધવને છુપી રીતે ખબર મળી, કે કુસુમ
પર હલ્લો થયો છે, ને નદરાયજી ન્હાસી ગયા છે. માધવ એ
વ્હાલાઓની મદદે નીકળ્યો હતો. મધુરી મેનાને જોતાજ માધવ ઘોડા
પરથી ઉતરી પડ્યો; ને કુસુમ તો આનદથી ભેટી પડે, તેમાં નવાઇ
નહિ, સામંતે ઘોડાની લગામ ઝાલી રાખી, ને વાતોએ ચડ્યાં.

“ત્રિથે? સરિતા પુર વેગમાં સાગરને મળવા દોડતી જાય, તેમ
તમે કર્યાં ચાલ્યાં?”

“સાગરનેજ મળવા. મારા પ્રેમ-સાગરને ભેટવા! વ્હાલા, તમે
કર્યાં જાઓ છો?”

“હું તમારી શોધ કરવા નીકળ્યો છું. મને ખબર મળી, કે
લુચ્ચાઓએ મહેરબાનીનો ગેરઉપયોગ કર્યો છે.”

“ત્યારે તો હવે મારી સાથે સુખ સાહેબને ત્યાં પધારો.”

“આજનો દિવસ રૂપનગરમાં રહો-ન્હારા આનંદ-શ્રવનનો
પવિત્ર કરો.”

“પ્રાણુ? જો આપણા હૃદય-ભૂવન પવિત્ર છે, તો આનંદ-ભૂવન પુન્યવત થશેજ, હાલ તો આપણેધર્મ ળળવવાનો સમય છે. હાલ તો પાંડવ-કૌરવના યુદ્ધનો પ્રસંગ છે. સંગ્રામ વેળા શાન્તિ ભોગવવાનું કામ રજૂપૂત વિરોધું નથી.”

“ત્યારે હું એક પગલે તૈયાર છું.” એટલું કહીને ત્રણ જણ ઘોડાપર સ્વાર થયા, અને ગુજરાતની રાજધાની તરફ ચાલી નીકળ્યા.

ખીજી તરફ નજર કરતાં શાહજાદો પણ શુદ્ધિમાં આવ્યો; ને તે પણ પોતાના નગરમાં ગયો. વિમાસણુ ને વિચર, વિદ્યાસલાત ને વિલાસની નિષ્ફળતાથી છુટેલો, શરમ ને સંજોગથી દબાયેલો શાહજાદો પિતાને ભેટ્યો-અને નિર્દોષ થવા માટે સુયા મુજફરખાનને ભેટ્યો. “નંદરાયે કપટ રચ્યું હતું. કુસુમને મેવાડપતિ જોડે વસાવીને, ગુજરાતન કિલ્લામાંથી લશ્કર લઈ ગુજરાત સર કરી, સુગિરી લૂટવા વિચાર કર્યો હતો!” શાહજાદાનીઆ ખગરથી મુજફરખાન છેડાઈ ગયો. એક મહારાજના પ્રપચ પ્રમાણે પ્રથમની મુલાકાતનો નંદરાયપર અણુગમો તો ઉત્પન્ન કરાવ્યો, ને ખીજી રીતે આ ખગર દબને ગુસ્સો ચડાવ્યો. નિર્મળ મનના સુયાને શી ખગર, કે શાહજાદો હવસની દોરીપર ખેંચાયેલો છે, ને જાદુના જોરથી આ સર્વ હકિકત નિવેદન કરે છે.

માધવ, સામંત અને કુંવરી સુખાના શેહરમાં પહોંચ્યાં, અને મુલાકાત માટે યત્ન કરતાં ઉપલી ગુસ્સાભરી ખગર મળી. આખરે એક ધમશાળામાં તેણે ઉતારો લીધો, અને સુયાને ખગર કરવા માટે સુખાની વીટી સહિત સામંતને મોકલ્યો. તે સાથે માધવ

કને રહેલો શાહનશનો પત્ર સુખાના હાથમાં મુક્યો. સુખાએ રતેહ તથા વિસ્મયતાથી તે વાંચ્યો. એટલે મહારાજનો કપડી પત્ર હાથમાં આપ્યો; તે પણ ધણા માન તથા મગરૂરીથી વાંચ્યો, ને બોલ્યા—“શું ત્યારે મને સમજાવવામાં આવ્યું છે, તે જૂઠું છે ?”

‘હા, જરૂર પાડા !’ સામંતે કહ્યું. તરત સુખાએ શાહનશને બોલાવ્યો, તથા કુસુમને મળવાની ઇનેગરી દેખાડી સામંતે પત્રો આપ્યો, એટલે માન સાથે કુસુમ—માધવને દરબારમાં બોલાવ્યાં. કુસુમે સધળી વીગત ટુંકમાં વર્ણવી. શાહનશે આવતાંજ તેને સુખાએ બે પત્રો દેખડયા. શાહનશે તે સધળાને જોઈને રતબંધ થઈ ગયો ! સુખાએ ધમકાવીને બપોરે સવાલ કર્યો, ત્યારે શાહનશે પોતાનો ગુન્હો કબુલ કર્યો; કુસુમને સુખાએ હવે પછી મદદ આપવા જણાવ્યું, ત્યારે તેણે નંદનગરીની સત્તા પોતાના હાથમાં આપવાની, મલ્લરાજને પકડવાની અને પિતા નંદરાયની શોધ કરાવ-
ની માગણી સુખા કરે કરી. સુખાએ તે સ્વિકારીને પોતાના લશ્કરી સિપાઈઓને હુકમ કર્યો; ને માધવ તથા સામંત સાથે તેઓ મલ્લ-
રાજને પકડવા આવ્યા. નંદરાયનો પત્નો મળતાં સુધી કુસુમને સુખાને ત્યાં પરાણા દાખલ રહેવા ફરમાવ્યું; શાહનશને તિરસ્કાર આપીને પોતાની કરે આવતો બંધ કર્યો. સામંત તથા માધવ લશ્કર લઈને નંદનગર ગયા.

મલ્લ રાજ આજકાલ નંદનગરમાં સત્તા ચલાવી રહેલો હતો—મલકુ માલણનો દીમાદ સાતમે આસમાને ચડ્યો હતો, ને પ્રેમસંગ બારેદ પણ લાલચ-લોભની કલગી રાખીને રાખમાંજ ફરતો હતો. રાજ

સેવકી ગંગા માત્ર આવડી રાણીને સમજાવવામાં ફાવી હતી—વિભુ-
ખાને ગંગાને ઉપદેશ અસરકારક લાગ્યો હતો, ને હવે તે પોતાની
ઉદ્ધતામાં આટલે પરત્વે હતી જે કાળે મહારાજ આ રાણીને પોતાને
કબજે કરવા દુરાગ્રહ કરતો હતો, ને ગંગા વચ્ચે પડતી હતી, એવા-
માંજ સામત તથા માધવે છાપો માર્યો હતો. રાણી નમીને તાણે થઈ
હતી, અને ગંગા પણ નમ્ર થઈ ગઈ હતી માધવે બંનેને દિલાસો દીધો,
અને મહારાજને કેદ કર્યો મહારાજે ક્ષત્રીપદ રાખવા યત્ન તો બહુ
કર્યો, પણ સત્તા આગળ તેનું કશું બળ આદ્યું નહિ. આ તે મહારાજ
તાણે થયો, અને સર્વે વડી રાજધાની તરફ ચાલ્યા.

મુજફરખાનને પોતાના મિત્રની આ દશા માટે બહુ લાગી
આવ્યું. તેણે નદરાયને શોધવા ધણું માણસો મોકલ્યા, પણ તેનો
અમલ થાય, તે પહેલાં શરૂ સાથે નંદરાયે સુખાની મુલાકાત લીધી.

આ મુલાકાત દરમ્યાન મહારાજ તથા આવડી રાણી ને ગંગા
સહિત સામત તથા માધવ હાજર થઈ ગયા. બીજી તરફથી
કુસુમ પણ મળી, ને ત્રીજી તરફથી ગિરિનંદ તથા નદરાય
આવી મળ્યા. દરબાર ભરીને મુજફરખાંએ ઇન્સાફ કર્યો.
મહારાજે પોતાની તકસીર માટે માફી આહી—સુખાએ તેને દેશનિ-
કાલ કરવાનો હુકમ કર્યો. વશદાર ગંગાએ સગ્ગ માફ કરવા વિનવતી
કરી—મહારાજે સારી ચાલ ચલાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી—અને તે જોડા
સંઘાઈ ગયા—નિર્દોષ થયા. સુખાએ સાહજદાને શિક્ષા કરવા નદરાયની
ઇચ્છા પુષ્ટી. નંદરાયે બાળ-ભૂલ ગણીને તેને નિર્દોષ ઠરાવ્યો,
પણ સુખાએ તે સાહજદાને પ્રતિજ્ઞા લેવાની, કે સ્વપ્રજા કે અન્યપ્રજા

પર કદાપિએ દુષ્ટતા વાપરવી નહિ, કુદ્દિટ કરવી નહિ શાહજાદાએ તે કબુલ્યું, ત્યારે અતે વશાનને તેનો બદલો આપવાનું કામ શરૂ થયું. મારવ તે કુસુમનાં શુદ્ધ પ્રેમ ભાવે લક્ષ કી આપ્યાં, ને નંદરાયે પોતાની રાજધાની કન્યા તમા આપી સુધાએ તેમાં સંમતિ આપી. ગંગાને એક ગામ આપ્યું, કે તેને તેઓનાં બાળકો વશપરંપરા ખાય ! સામંતની વક્ષાદારી બદલ તેને બે ગામ ત્રાંમાને પત્રે વશપરંપરા આપ્યાં, ને છેવટે નંદરાયે રાજ-યોગ લીધો. કુસુમ, સ્નેહને લીધે ધણી રડના લાગી. ગિરીન દે તેને બહુ સમજાવી, પણ મમજી નહિ. અતે નંદરાયે રાજ-યોગ લીધો, પણ નગરમાંજ રહીને જીવન ગાળવા નક્કી કર્યું. ગિરીન દે તેને સંમતિ આપી, અને નંદરાયે જીવન સાર્થક કર્યું, આ કુસુમ-માધવ બન્ને પ્રેમી જોડણાંનો વિજય થયો—સુખા મુજરરખાનની કીર્તિ વધી પડી, ને વાઘલા રાજનો એ રીતે અંત આવ્યો. વાંચનાર ? કુસુમના સંબંધમાં હવે આપણે વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી. રાસમાળાના કર્તાની માત્ર નામની નકલ ધ્યાનમાં રાખી છે; ને ભાટ ચારણોના ગપાટાને જોઈને, યેગ્યાયોગ્ય ચરિત્ર ચિતરવામાં અવ્યું છે. આ વાર્તાની ખરી ખુખી, આરસીમાં જોવાથી જેમ મુખ જણાય, તેમ નાટ્યદ્વારા વધારે જણાશે; અને પ્રભુ ઇચ્છા હશે, તો યેડાજ સમજાવ તેનો પ્રયોગ પ્રગટ થશે—અરતુ !

૧-૦-૦

૧-૮-૦

૧-૮-૦

સમાપ્ત.

૦-૧૨-૦

૦-૧૨-૦

૦-૧૨-૦

૧-૪-૮-૦

દેલવાડાકર સિરીઝ.

“બાળ-ગ્રંથાવળી નં ૧ થી ૨૦.”

૧	કિન્ડરગાર્ટન શિક્ષણ પદ્ધતિનાં મૂળતત્ત્વો ...	૩૦	૪	૦
૨.	કિન્ડરગાર્ટન મૂળ ભાગ (સચિત્ર)	૦	૨	૦
* ૩.	કિન્ડરગાર્ટન ભાગ ૧ થી ૩ દરેકના ...	૦	૪	૦
	(ચાર પુસ્તક સાથે બાંધેલાના પાકાં પુકાનો) ...	૧	૦	૦
† ૬.	બાળ કસરત ભાગ ૧ (સચિત્ર) ત્રીજી આવૃત્તિ ...	૦	૨	૦
૭	શિશુ શિક્ષણ (સક્ષિમ કવિતામા) ...	૦	૪	૦
† ૮.	બાળ કલાશિલ્પો આવૃત્તિ બીજી	૦	૨	૦
† ૯	બાળ ભાગ ભાગ ૧-૨ ,, દરેકના	૦	૪	૦
	(બે ભાગ સાથે બાંધેનાં પાકાં પુકાનો) ..	૦	૮	૦
૧૧.	કિન્ડરગાર્ટન પાઠમાળા (વાચન-પદ્યાર્થ પાઠ)...	૦	૨	૦
† ૧૨	બાળ શિક્ષણ ગરબાવળી (સ્ત્રી ધર્મ શિક્ષણ) ...	૦	૪	૦
૧૩	સંગીત—સતી મડળ (સ્ત્રી ધર્મનીતિ જ્ઞાન)...	૦	૪	૦
* ૧૪.	બાળ-બેલ (સચિત્ર કિન્ડર-ગાર્ટન શિક્ષણ) ...	૦	૫	૦
૧૫.	બાળકોની રંગભૂમિ (નાના નાટકો)	૦	૨	૦
૧૬.	બાળ જ્ઞાન ...	૦	૨	૦
૧૭	બાળ ગીત આવૃત્તિ ત્રીજી	૦	૨	૦
૧૮	કિન્ડરગાર્ટન-પદ્યાર્થ પાઠ .	૦	૨	૦
મહારાજે પોતા	કિન્ડરગાર્ટન ડ્રોઇંગ બુક ભાગ ૧	૦	૨	૦
	ભાગ ૨	૦	૨	૦
કલ કરવાનો હુકમ, સરકારી ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ટિકિટ-કરી—મહારાજે સાન્નામ-લાઇબ્રેરી’ તરીકે વાપરવા માટે સરકારી સંઘાઇ ગયા—નિર્દોષપરસ્થી ખાસ હુકમ પ્રકટ થયો છે				
ધમ્મ પુછી. ન.કામાંહે કેટલાંક શાળા-શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે હબ્રેરી માટે મળુર થયાં છે.				
પણ સુખાએ તે શાળા-ગોપાળજી કલ્યાણજી દેલવાડાકર, આગ્રેની વાડી, ગિરગામ બેક રોડ—મુંબઇ.				

દેસવાણકર-ચાર્તી-માળા.

૧-નીલમ ને માણેક	લાં	૧-(આં ખીં)	૦-૧૨-૦
૨- " " "	લાં	૨- " "	૦-૧૨-૦
(બંને લાગ સાથે પાકું પૂકું -		" "	૧- ૮-૦
૩-નીલમ ને માણેક-	લા-	૩-	૦-૧૨-૦
૪- " " "	લા-	૪-	૦-૧૨-૦
(બંને લાગ સાથે -			૧- ૮-૦
૫- " " "	લા-૫	- }	સાથે- ૧- ૮-૦
૬- " " "	લા-૬	- }	
૭- " " "	લા-૭	- }	છપાય ૧- ૮-૦
૮- " " "	લા-૮	- }	
૯- " " "	લા-૯	- }	૪- ૮-૦
૧૦- " " "	લાગ	૨-૩-	૦- ૮-૦
(બંને લાગ સાથે પાકું પૂકું -		૩-	૧- ૦-૦
૧૧- નવલ ગગા-	લાગ	૧-	૧- ૮-૦
૧૨- " "	લાગ	૨-	૧- ૮-૦
૧૩- બહાદુર કૌભાજી-	લાગ	૧-	૦-૧૨-૦
૧૪- " "	લાગ	૨-	૦-૧૨-૦
૧૫- સંગેઝની-	લાગ	૧-	૦-૧૨-૦
૧૬- દિન્ડગાર્ટન-અંધમાળા,	લાગ	૧-૨૦-સાથે-	૪- ૮-૦

અગિની પ્રાણી, }
ગિરગામ, બેક ગેડ }

ગોળ ૬૦ દેસવાણકર,
મુ'બઈ.

દેલવાડાકર

કિન્ડરગાર્ટન ગીફ્ટ-બોક્સ.

ફ્રેબલના Paradise of Childhood શિશુ-શિક્ષણ નામના પુસ્તકમાહેની વીસે બક્ષિશોના First to Twenty Gifts વિસાયતી સામનનું એકજ બોક્સ બનાવવામા આવ્યું છે. આ બોક્સ હિન્દુસ્તાનના દરેક ભાગની પ્રાથમિક શાળાઓને કિન્ડર ગાર્ટન શિક્ષણ આપવા માટે ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. આ સાથે જુદી જુદી ભાષાની “કિન્ડરગાર્ટન ગાઇડ” આપવામા આવી છે, અને ‘પ્રેક્ટીકલ કિન્ડરગાર્ટન-બોક્સ’ જેમ ઘર-શિક્ષણ હોનારાં બાળકોને વધારે સગવડભરેલું છે, તેમ આ બોક્સ નિશા-બોના ઉપયોગ માટે ખાસ સગીન બનાવવામાં આવ્યું છે.

કિમ્મત રૂપિયા ત્રીસ.

પ્રદર્શનમાંથી રૂપાનો ચાંદ મેળવેલું.

દેલવાડાકર

પ્રેક્ટીકલ કિન્ડરગાર્ટન બોક્સ.

૩૪૧૨

કિમ્મત રૂપિયા પંદર.

સરકારી ફળવણી ખાતામા કિન્ડરગાર્ટન ‘ટેકસ્ટ-બુક’ તરીકે મળુર થયેલી સચિત્ર ‘બાલ-બેલ’ પુસ્તકની પદ્ધતિ પ્રમાણે નાનાં બાળકોને શીખવવા માટે સંગ્રહ કરેલો કિન્ડરગાર્ટનનો સામાન, તથા સચિત્ર પુસ્તકો અને ‘ગાઇડ’ આ એકજ બોક્સમાં સમાયેલાં છે. આ બોક્સ પ્રદર્શનદ્વારા હીંદના ચોમેર ભાગમાં ફેલાયલું છે, અને પ્રદર્શન કમિટીએ તે માટે ‘રૂપાનો ચાંદ’ આપેલો છે. કિન્ડરગાર્ટન સ્ટોલ, } ગો. ૬૦ દેલવાડાકર,
ગીરગામ, બેક રોડ. } કિન્ડરગાર્ટનીસ્ટ